

**ВІЙСЬКОВИЙ ІНСТИТУТ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПОЛІТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

На правах рукопису

Дончак Андрій Михайлович

УДК 159.923.5:738.635

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ОФЦЕРА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
СНІГУР Людмила Анатоліївна
доктор психологічних наук,
професор

Одеса – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....		4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ		11
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми особистісного становлення майбутніх офіцерів		11
1.2. Психологічні чинники особистісного становлення у навчально-професійній діяльності у вищому військовому навчальному закладі.....		28
1.3. Специфіка особистісного становлення майбутніх офіцерів на етапі професійної підготовки.....		37
	Висновки до розділу 1.....	58
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ.....		60
2.1. Методика та організація емпіричного дослідження.....		60
2.2. Аналіз результатів дослідження особистісного становлення майбутніх офіцерів.....		84
2.3. Динаміка факторів особистісного становлення майбутніх офіцерів на етапі професійної підготовки.....		92
	Висновки до розділу 2	118
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА СПРИЯННЯ ОСОБИСТІСНОМУ СТАНОВЛЕННЮ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ.....		122
3.1. Програма та організація формувального експерименту ...		122

3.2. Програма психологічного супроводження процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів в процесі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.....	147
3.3. Психологічні технології розвиваючої роботи	153
Висновки до розділу 3.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	170
ДОДАТКИ.....	199
Додаток А. Методики дослідження особливостей особистісного становлення майбутніх офіцерів.....	199
Додаток Б. Результати дослідження окремих факторів особистісного становлення.....	202
Додаток В. Результати факторного аналізу чинників особистісного становлення та їх взаємкореляція.....	215
Додаток Г. Результати використання психомалюнку у дослідженні особистісного становлення майбутніх офіцерів.....	217
Додаток Д. Програма формування та практичні завдання.....	224
Додаток Ж. Результати дослідження ефективності формувальних впливів.....	239
Додаток З. Психологічна модель провідних чинників особистісного становлення майбутнього офіцера.....	250

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі реформування та розвитку Збройних сил України значно підвищуються вимоги до офіцерського складу армії, що вимагає звертання до проблеми особистісного становлення майбутнього офіцера. В останні роки дослідники все частіше привертають увагу до феномену особистісного становлення (В. В. Клименко, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, А. В. Толстоухов), проте нез'ясованим залишається питання про його вікові закономірності та особливості прояву в конкретних професійних групах.

За даними літератури, періоду старшої юності притаманний особливо активний розвиток світогляду, смисложиттєвих цінностей та свідомості (А. В. Массанов, Т. М. Титаренко, М. І. Томчук). Саме в цьому віці особистість стикається з проблемами самоствердження як майбутнього професіонала, самоздійснення у просторі подальшого життєвого шляху, що вказує на його значення для процесів особистісного становлення.

На необхідність дослідження особистості майбутніх офіцерів вказують ряд авторів (Е. А. Афонін, М. Й. Варій, О. І. Воронов, С. М. Гречко, М. С. Корольчук, Г. В. Ложкін, О. А. Матеюк, М. О. Морозов, Т. І. Олійник, В. Б. Осіпов, Є. М. Потапчук та ін.), оскільки розвиток професійної самосвідомості, який активно відбувається під час навчання у вищому військовому навчальному закладі, тісно пов'язаний з особистісними трансформаціями та новоутвореннями.

Аналіз психологічних чинників становлення майбутнього офіцера, таких як ціннісні орієнтації (О. Ф. Хміляр, С. О. Складаров), військове покликання (Г. І. Фінін), кар'єрні орієнтації (А. П. Поплавська) вказує на значимість мотиваційно-особистісних детермінант і необхідність психологічного супроводження процесу підготовки захисників країни (Т. Т. Чегі та ін.). При цьому, подальшого вивчення потребує питання про зовнішні та внутрішні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера, що найбільш актуально у прикладному військово-професійному аспекті.

Таким чином, недостатня теоретична і практична розробленість проблеми та її соціальна і психолого-педагогічна значимість, зумовили вибір теми «Психологічні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає концепції виховання у Збройних силах України і виконана відповідно з науково-дослідною роботою "Патріот України", що виконувалась у Військовому інституті Одеського національного політехнічного університету (номер держреєстрації 0102U003701). Тему затверджено на засіданні вченої ради Військового інституту Одеського національного політехнічного університету (протокол № 4 від 26 березня 2008 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 22 лютого 2011 р.). Автором досліджувались психологічні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера, що є важливою складовою його підготовки як захисника країни.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психологічних чинників особистісного становлення майбутнього офіцера на етапі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми уточнити характеристику особистісного становлення майбутнього офіцера.
2. Виявити зовнішні і внутрішні психологічні чинники особистісного становлення майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі.
3. Розробити процедуру емпіричного вивчення психологічних чинників особистісного становлення майбутніх офіцерів в умовах вищого військового навчального закладу.
4. Вивчити основні типи стратегій особистісного становлення майбутнього офіцера та виділити психологічні особливості осіб, схильних до певних стратегій.
5. Розробити, апробувати та впровадити у практику програму психологічного супроводу особистісного становлення майбутніх офіцерів.

Об'єкт дослідження – процес особистісного становлення майбутніх офіцерів як захисників країни в умовах вищого військового навчального закладу.

Предмет дослідження – психологічні чинники становлення майбутніх офіцерів на етапі професійної підготовки у вищому військово-навчальному закладі.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають наукові погляди на особистісне в особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Л. С. Виготський, О. О. Бодальов, В. В. Клименко, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, Д. О. Леонтєв, С. Д. Максименко, В. П. Москалець, Л. Е. Орбан, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Титаренко, А. В. Толстоухов), структуру особистості і її складові (К. К. Платонов, О. П. Саннікова); положення про емоційну регуляцію (О. Я. Чебикін); розроблені підходи до проблеми життєвого шляху особистості (М. О. Зайцев, О. П. Кононко, Л. В. Сохань, Т. М. Титаренко); детермінації розвитку психіки (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн); засади гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг); система уявлень про розвиток духовності та громадянськості (М. Й. Боришевський, Л. А. Снігур); уявлення про особистість військовослужбовця (М. С. Корольчук, Г. В. Ложкін, О. А. Матеюк, Є. М. Потапчук, В. В. Стасюк, М. І. Томчук, В. В. Ягупов); психологічні основи впровадження у практику особистісно та духовно орієнтованих технологій (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. В. Рибалка).

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, узагальнення і систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах, емпіричні (спостереження, тестування, опитування, психомалюнок), статистичні методи обробки за допомогою комп'ютерної програми SPSS – версія 16.0, у тому числі факторний і кореляційний аналіз; методи якісного аналізу (контент-аналіз творів).

Відповідно до мети і завдань було створено психодіагностичну процедуру, спрямовану на емпіричне дослідження стратегій особистісного становлення у

вищому військовому навчальному закладі. Для дослідження смислової сфери особистості, її потреб та мотивів, особистісної ідентифікації, ціннісного ставлення майбутнього офіцера до військової служби загалом, вияву громадянськості та наявності орієнтації на захист країни використовувались тест рольових конструктів Дж. Келлі та психомалюнок. Психологічні особливості виконання навчальних завдань у вищому військовому навчальному закладі і взаємовідносин курсантів та студентів визначались за критеріями спостережень, запропонованими А. С. Троцем. Особливості образу Я як центральної складової позиції «Я-у-Світі» вивчались за методикою «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партланта, самоактуалізація - завдяки тесту Е. Шострома (адаптація - Ю. Е. Альшин, Л. Я. Гозман, М. В. Загіка, М. В. Кроз). Вивчення суб'єктивного значення життєвих подій як важливої частини самопроекування та самоздійснення здійснювалось за допомогою методики "Психологічна автобіографія" (О. Коржова), рівень суб'єктивного контролю – за опитувальником «Шкала локусу контролю» Дж. Роттера в адаптації Є. Ф. Бажина, інтерактивної рефлексії – за методикою «Список особистісних рис А. Еткінда» Т. В. Махової, статус особистості у колективі за допомогою соціометричного дослідження Дж. Морено у модифікації Я. В. Подоляка.

Дослідження здійснювалося впродовж 2007-2010 рр. на базі Військового інституту Одеського національного політехнічного університету. На етапі експерименту кількість респондентів становила 300 майбутніх офіцерів віком від 17 до 23 років, у розвиваючому експерименті приймали участь 155 студентів та курсантів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що:

- вперше теоретично обґрунтовано модель особистісного становлення майбутнього офіцера, що представляє систему зовнішніх (організаційно-педагогічних, макро-соціально-психологічних та мікро-соціально-психологічних) та внутрішніх (вихідних та актуалізованих) чинників, вивчено етапи та механізми розгортання процесів особистісного становлення та його результативні показники – компоненти особистісного удосконалення та новоутворення; емпірично

виділено типи стратегій особистісного становлення майбутнього офіцера (гуманістично-альтруїстичний, прагматично-утилітарний, гедоністично-егоїстичний), що детерміновані сполученням внутрішніх та зовнішніх психологічних чинників; охарактеризовано психологічні особливості особистості курсантів та студентів, схильних до певних стратегій; доведено, що у курсантів-майбутніх офіцерів, у період підготовки у вищому військовому навчальному закладі спостерігається тенденція на управлінську кар'єру або на засвоєння військово-професійних знань, умінь та навичок;

- уточнено характеристику особистісного становлення майбутнього офіцера в контексті особистісно-діяльнісного підходу як процесу змінюваності курсанта-майбутнього офіцера на етапі його професійної підготовки в ході досягнення соціальної зрілості, життєвої компетентності та розвитку позиції «Я-у-Світі», яка виявляє себе особистісною ідентифікацією з військовою службою у перспективі життєвого шляху;

- набула подальшого розвитку система уявлень про психологічний супровід процесу особистісного становлення при підготовці майбутніх офіцерів.

Практичне значення роботи полягає у створенні процедури вивчення особистісного становлення майбутнього офіцера та його чинників, у розробці програми психологічного супроводу особистісного становлення майбутніх офіцерів в умовах вищого військового навчального закладу.

Результати дослідження були впроваджені у навчальний процес Військового інституту Одеського національного політехнічного університету при підготовці студентів та курсантів як майбутніх офіцерів та на курсах підвищення кваліфікації в процесі викладання вікової, педагогічної, та військової психології (довідка № 677 від 28 червня 2011 р.), а також у систему занять у Національному Університеті оборони України (акт № 123 від 23 червня 2011р.), на кафедрі військової підготовки Національного університету «Одеська юридична академія» (акт № 756 від 28 червня 2011р.).

Особистий внесок автора в роботах, виконаних у співавторстві, полягає у створенні та реалізації теоретико-експериментальної моделі особистісного

становлення майбутнього офіцера та його чинників; вивченні впливу ціннісного аспекту самосвідомості на життєве самовизначення майбутнього офіцера; створенні та апробації прийомів, спрямованих на особистісний розвиток майбутніх офіцерів як професійних захисників країни.

Розроблені автором наукові положення та здобуті емпіричні дані є самостійним внеском у розробку проблеми особистісного становлення майбутнього офіцера. В наукових статтях, написаних у співавторстві, доробок здобувача становить 50%. Розробки та ідеї, що належали співавторам, у дисертації не використано.

Апробація результатів дослідження відбувалася на Третньому Міжнародному науковому форумі «Суспільство XXI століття: соціально-психологічні проблеми гармонізації і гуманізації» (16 березня 2009 р., м.Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви» (14-16 травня 2009 р., м. Чернівці), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні проблеми становлення фахівців в умовах соціальних трансформацій» (24 листопада 2009 р., м. Київ); на Всеармійській науково-практичній конференції «Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії» (29 травня 2008 р., м. Київ), II Всеармійській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військових сил в сучасних умовах» (29 жовтня 2009 р., м. Київ); на Міжрегіональному науковому семінарі «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (25 березня 2010 р., м. Київ); на засіданнях кафедри спеціальних дисциплін Військового інституту Одеського національного політехнічного університету (2007-2011р.) та методологічному семінарі у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського (2011р.).

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження відображено у 8 публікаціях, з них, в 5 статтях, які опубліковано в наукових фахових виданнях України, та 3 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінку. Основний текст роботи викладено на 169 сторінках. Дисертація містить 7 таблиць, 7 додатків на 52 сторінках. Список використаних джерел, що налічує 319 найменувань, розміщених на 29 сторінках, 15 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ

Розкриття змісту даного підрозділу передбачає висвітлення основних підходів до визначення сутності процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів як захисників країни, уточнення характеристики особистісного становлення майбутнього офіцера в специфіці професійної орієнтації; конкретизації основних характеристик особистісного становлення майбутнього офіцера та його чинників у вищому військовому навчальному закладі.

Даний розділ передбачає використання понять становлення, ставлення, навчально-професійної діяльності, зворотнього зв'язку; поняття особистісно-діяльнісного наукового підходу, з одної сторони, і особистісно-діяльнісного результату етапу професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі майбутніх офіцерів, що передбачає не тільки опанування знань умінь та навичок, розвиток особистісних якостей майбутнього офіцера – сумлінності, мужності, дисциплінованості, але й, в першу чергу, становлення ціннісної сфери майбутнього офіцера як громадянина країни і її захисника, розвиток мотивації захисту країни.

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми особистісного становлення майбутніх офіцерів

Вивчення спонукальних причин особистісного становлення майбутнього офіцера має велике наукове, методологічне, теоретичне, практичне та прикладне значення, оскільки дозволяє з'ясувати ті необхідні обставини, внутрішні та зовнішні фактори, які сприяють ефективності життєдіяльності особистості військовослужбовця у різних сферах його життя.

Традиційно особистість розглядається у динаміці свого розвитку [12]. Історично, при формуванні та розвитку Збройних сил увага зверталася саме на

особистісні якості майбутнього офіцера [63, 112, 155, 226], і в сучасний період розвитку визначають, що виховання має бути особистісно орієнтованим [24, 25, 207, 208]. Протягом останніх десятиріч посилюється інтерес психологічної науки й педагогічної практики до проблеми особистісного становлення фахівців з вищою освітою. У вищому військовому навчальному закладі це пояснюється, з одного боку, особистісною орієнтацією, гуманізацією й демократизацією військової освіти як пріоритетними напрямками її розвитку в сучасних умовах, так і науковим обґрунтуванням важливих чинників соціалізації й особистісного зростання курсанта/студента у військовому колективі.

Розглянемо зміст провідних понять та підходи вітчизняних і зарубіжних фахівців до визначення теоретико-методологічних основ особистісного становлення. Важливе значення для теоретичного вивчення особистісного становлення має теорія ставлення (В. М. М'ясищев, О. Ф. Лазурський, Ю. О. Приходько), що є найбільш змістовною для характеристики особистісного становлення (К. О. Абульханова-Славська, В. В. Антоненко, І. Д. Бех, О. О. Бодальов, Б. Г. Додонов, О. Ф. Лазурський, Д. О. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. С. Мерлін, В. М. М'ясищев, Ю. О. Приходько, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Старовойтенко). Категорія ставлення є найбільш змістовною для характеристики особистості (К. О. Абульханова-Славська, В. В. Антоненко, І. Д. Бех, О. О. Бодальов, О. Ф. Лазурський, Б. Ф. Ломов, В. С. Мерлін, В. М. М'ясищев, Ю. О. Приходько, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Старовойтенко). С. Л. Рубінштейн писав: «майже кожна людська дія є не лише технологічною операцією щодо речей, але й вчинок щодо іншої людини, що виражає ставлення до неї. Через ставлення до речей, до людських предметів здійснюються взаємодії між людьми» [217, 336]. С. Л. Рубінштейн відзначав, що серце людини все зіткано з її людських ставлень до інших людей [217], отож цінність людини – це якість її ставлень до інших людей. Як відзначав О. М. Леонт'єв, смисл виступає у свідомості людини, як те, що безпосередньо несе в собі її власні життєві ставлення. В процесі підготовки майбутнього офіцера як захисника країни, особливого значення набуває ставлення до країни і формування такого ставлення. С. Л. Рубінштейн в роботі

“Буття і свідомість” (1957 р.) відмічав, що для людини як особистості таке фундаментальне значення має свідомість не лише як знання, але й як ставлення. “Психологічні особистісні ставлення людини є внутрішнім потенціалом її діяльності. Їхня течія, активність, функціональна характеристика відбивається в ставленні особистості до задачі, процесу і умов діяльності” [217, с. 82].

В ряді вітчизняних робіт проблема особистісного становлення розглядається в зв'язку зі спрямованістю особистості [85, 86, 177]. У працях фундаторів вітчизняної науки Л. Божович, Г. Костюка, О. Леонтьєва, Б. Ломова, А. Маркової, М. Матюхіної, С. Рубінштейна та інших описані механізми виникнення мотивації та шляхи її стимулювання. Значну увагу вивченню природи мотивів приділяли, зокрема, В. Асєєв, В. Ковальов, С. Занюк, Є. Ільїн, А. Маркова, Г. Щукіна. Їх зв'язок з психічними процесами, емоціями та почуттями, індивідуальними особливостями суб'єктів досліджувався К. Абульхановою-Славською, М. Алексєєвою, І. Джидар'ян, Б. Додоновим, Н. Кузьміною, В. Мерліним, Н. Рейнвальд та іншими. Великий внесок у вивчення питань структури та функцій мотивів, формування мотиваційної сфери, її ролі у процесі особистісного становлення внесли зарубіжні дослідники Дж. Аткинсон, Д. Мак-Келланд, К. Левін, А. Маслоу, Ж. Ньюттен, К. Роджерс, Х. Хеккаузен та інші. Незважаючи на різницю поглядів різних дослідників з цієї проблеми, більшість з них вважають, що мотивація є складною системою, до якої включені певні ієрархічні структури і різні види мотивів, що і спричиняє особистісне становлення.

Я-концепція майбутнього офіцера як захисника країни виступає основою руху особистості в процесі розвитку у вищому військовому навчальному закладі, інтегрованою моделлю розгортання нею свого буття (В. В. Ягупов). При цьому громадянськість особистості характеризує розвиток світогляду, синтезує ціннісні ставлення особистості, сприяє розвитку смисложиттєвих цінностей буття (Л. А. Снігур). Важливими чинниками особистісного становлення майбутнього офіцера виступає єдність задоволеності процесом служби, комплекс моральних якостей, сфокусованих у поняттях офіцерської честі та особистісної гідності

(В. В. Рибалка [208]), гармонізовані взаємодією з педагогами та наставниками. Особистісне становлення і ця взаємодія є тісно зв'язаними [207, 208].

Становлення особистості курсанта та студента в соціально позитивному ключі являє собою безперервний поступальний процес якісної самозміни, в межах якої під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів формуються суб'єктна позиція курсанта, студента в діяльності та спілкуванні, потреба в саморозвитку, самовдосконаленні з урахуванням реалізації життєвих орієнтації як пошуку свого місця в житті, гармонізації способу життя (О. А. Бурдуковська [35]).

Процес особистісного становлення студента у ВНЗ детермінується низкою зовнішніх по відношенню до особистості факторів: навчальним процесом, науковою діяльністю, інформаційним оточенням, спілкуванням, дозвіллям, побутом і укладом життя студентів, предметно-просторовим оточенням та ін. Зовнішнім чинником особистісного становлення майбутнього офіцера як суб'єкта життя є навчально-професійна діяльність, опосередкована спілкуванням з наставниками та курсантами у вищому військовому навчальному закладі. Соціокультурне середовище вищого навчального закладу виступає як найбільш загальний рівень соціально-культурної детермінації становлення особистості студента у ВНЗ, будучи інтегративним, узагальнюючим весь спектр інших впливів чинником (М. Ю. Петрова [177]).

Одним з чинників особистісного становлення майбутнього офіцера є управлінська культура, що проявляє себе при навчально-професійній діяльності у процесі спілкування. Вона сама по собі є цілісним феноменом. Військовий психолог С. Б. Пустовалов запропонував використовувати особистісноцентричну концепцію, згідно якої особистість воїна виступає як основа, яка інтегрує всі функції та цикли управлінської діяльності [203]. Курсант виступає в якості суб'єкта, який управляє собою як об'єктом [205]. Цієї ж думки притримуються А. С. Троц, О. М. Овчар, Т. В. Матієнко, Ю. І. Чаус [201].

Розвиток особистісного становлення курсантів вищого військового навчального закладу вирішується в рамках більш загальної задачі, пов'язаної з розвитком у них військово-професійних якостей. Серед особистісних і професійно

важливих якостей і рис відмічають розвиненість особистості як фахівця екстремального виду діяльності (наявність об'єктивної Я-концепції як військовослужбовця та військового професіонала, внутрішньої мотивації військово-професійної діяльності, стійкість, організованість, працездатність, відповідальність, військово-професійну та особистісну зрілість, практичне мислення кожного конкретного військового фахівця тощо Г. В. Ложкін та ін.).

З усієї сукупності якостей В. П. Раїцький вважає, що офіцер має бути ефективним вихователем підлеглих і для цього йому необхідні резолютивні, комунікативні, виконавські, регулятивні та інспекторські якості. Для офіцера є важливою організованість і наполегливість в досягненні мети, дисциплінованість, енергійність, чіткість в роботі. Комунікативні якості обумовлюють міжособистісне згуртування: доступність, товарицькість, простоту, ввічливість, уважність. Резолютивні якості визначають вплив успішності прийняття рішення на організацію виховної роботи. Це такі якості, як рішучість, цілеспрямованість, самостійність, почуття обов'язку і відповідальності [204]. Ці вольові якості проявляють себе і розвиваються у навчально-професійній діяльності.

В літературі показано, що на характер особистісного становлення впливає особливості віку: психологічна готовність до особистісного самовизначення (А. Д. Андрєєва, Н. І. Гуткіна, І. В. Дубровіна, Б. С. Круглов, Н. Н. Толстих, Т. І. Юферова); розвиток готовності до громадянської самореалізації (Л. А. Снігур), властивості розвитку самосвідомості (Р. Бернс, М. Й. Боришевський, І. С. Кон) в умовах курсантського життя М. С. Корольчук, Г. В. Ложкін, В. С. Маслов, О. А. Матеюк, М. І. Нещадим, Є. М. Потапчук, В. В. Стасюк, В. В. Ягупов та інші).

Ключовим у дослідженні вищезначеної проблеми є розуміння активності як сутнісної форми та умови реалізації особистості (Г. С. Костюк), що набуває свого психологічного значення в контексті понять "суб'єкт" [3, 74, 115, 222, 234], "особистість" [156, 209, 219, 220, 241, 247, 249, 251, 252, 273, 282, 284, 298], "діяльність" [130, 257, 258], "свідомість" [286] в особистісному аспекті цієї проблеми [289], «становлення особистості» [62, 114, 156, 241, 242, 298] і

виявляється у творчих змінах суб'єктом оточуючого середовища (Л. І. Анциферова, С. Л. Рубінштейн).

Зв'язок між поведінкою, діяльністю й особистістю найбільш чітко підкреслений О. М. Леонтьєвим, С. Л. Рубінштейном, Г. С. Костюком та ін., які особливо підкреслювали власну активну діяльність як один з основних чинників формування особистості. З їх праць ми робимо висновок, що особистість формується в діяльності та народжується з діяльності, оскільки особистість виступає, з одного боку, як умова діяльності, а з іншого, частково, – як її продукт.

Отже, на основі провідного методологічного принципу психологічної науки – єдності особистості та діяльності професіонал розуміється як система двох важливих складових: професіоналізм особистості і професіоналізм діяльності [88].

«Професіоналізм діяльності» – якісна характеристика суб'єкта праці, яка відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, різноманітність професійних навичок і вмінь, у тому числі й таких, які ґрунтуються на творчому вирішенні, володінні сучасними алгоритмами і способами вирішення професійних задач, що дозволяє здійснювати діяльність з високою і стабільною продуктивністю.

«Професіоналізм особистості» – якісна характеристика суб'єкта праці, яка відображає високий рівень професійно важливих і особистісно-ділових якостей, акмеологічних інваріантів професіоналізму, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, мотиваційну сферу і ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток фахівця (Д. Н. Завалишина [88, с.174]).

Особистість як суб'єкт соціальних відносин та самосвідомості, розглядають як «представника певної спільноти, колективу, що усвідомлює своє ставлення до оточуючого світу і займається певною діяльністю» [206, с.70]. С. Д. Максименко в роботі «Генеza здійснення особистості» доповнив це розуміння, наголосивши на тому, що особистість є формою існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і має свій унікальний та неповторний внутрішній світ [142, с. 38].

М. Й. Боришевський визначає особистість як суб'єкт процесу саморегуляції в контексті становлення її духовності [32, 33]. На роль особистісної складової у професійній діяльності також указує Г. О. Балл, який зазначає, що, передусім, важливим є становлення ціннісно-мотиваційного стрижня особистості як детермінанти її професійної спрямованості при розрізненні фахівців, які володіють методами, засобами, техніками своєї справи, і професіоналів, які володіють, крім цього, цінностями, ідеалами і, взагалі, професійною культурою (Г. О. Балл, О. П. Саннікова та ін.).

Сутність особистості не співпадає ні з темпераментом, ні з характером. Основна площина руху – морально-ціннісна, особистість у вузькому розумінні (ядро особистості) – позиція людини у світі, що задана системою загальних смислових утворень (Б. С. Братусь). У багатьох моделях структури особистості (О. Г. Асмолов, 1990; Б. С. Братусь, 1988; Д. О. Леонт'єв, 1993) виділяють смислову сферу особистості як специфічну її тканину.

В психологічній літературі відмічається значимість професійної підготовки для формування особистості і звертається увага на взаємообумовленість професійної підготовки і особистісного становлення майбутнього фахівця (О. П. Саннікова [219, 220] та ін. [19, 144, 146, 235, 239, 287]). О. П. Саннікова надає континуально-ієрархічну структуру особистості (макроструктуру) [219, с.185], в якій звертає на себе увагу змістово-особистісний рівень (підсистема) як така, що містить систему власне особистісних властивостей: спрямованість, інтереси, потребово-мотиваційну сферу, що, на нашу думку і свідчать про «особистісне в особистості». Структура О. П. Саннікової дозволяє розподілити вищезначений загально психологічний план та професійно-психологічний план. Дійсно, опанування професією чи професіями на певному етапі містить своє самопроекування. Так, А. К. Маркова в якості критерію виокремлення етапів становлення професіонала вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділяє 5 рівнів: 1) допрофесіоналізм, на якому відбувається первинне ознайомлення з професією; 2) професіоналізм, який складається з трьох етапів: адаптації до професії; самоактуалізації в професії; вільне володіння професією у

формі майстерності; 3) суперпрофесіоналізм, який також складається з трьох етапів вільне володіння професією у формі творчості; опанування низкою суміжних професій; творче самопроекування себе як особистості; 4) непрофесіоналізм виконання праці з професійно-деформованих норм на тлі деформації особистості; 5) післяпрофесіоналізм – завершення професійної діяльності [144, с. 56].

У процесі становлення важливим є усвідомлення себе в дії, процесі, а не завершеним продуктом. Одним із перших поняття “становлення” особистості використав К. Г. Юнг, який вважав його рівнозначним прирощенню свідомості, спроможності до осмисленого буття та здійснення життєвої волі [252, с.365].

Згідно Б. Г. Ананьєву, у дорослому віці становлення обумовлюється статусно-рольовими соціальними характеристиками життя людини [209, с.177].

Становлення розглядається як динамічний стан, де кожне завершення – новий початок. Аналіз соціально-психологічного змісту і показників процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі передбачає обґрунтування загального значення особистісного розвитку для успішності професійної діяльності. Згідно вітчизняній гуманістичній психології, мета становлення – мати гідну життєву мету; що спрямовує діяльність на особистісне зростання у зв'язку з благополуччям своєї країни (К. Д. Ушинський відмічав, що єдиною метою його життя було намагання зробити можливо більше для своєї країни [260-261]).

Поняття “становлення” означає виникнення, утворення чого-небудь у процесі розвитку (В. В. Антоненко [43]). Розвиток особистості характеризує власне процес виникнення новоутворень (не завжди прогресивних або соціально бажаних), становлення ж припускає прогресивний вектор розвитку під впливом спеціально створених зовнішніх умов (діяльності, соціальної ситуації тощо [244, с. 37-38]).

Особистісне становлення безпідставно плутати з віковими завданнями розвитку, з придбанням певних професійних лідерських якостей чи комунікативних властивостей і позбавлення від якостей, що заважають в

опануванні професією. Становлення означає постанову нових у цьому віці утворень, а саме – соціальну та громадянську зрілість, професійну орієнтацію на захист країни, які у подальшому можливо розглядати в цьому ракурсі [241-245].

Становлення особистості професіонала доктор психологічних наук, професор О. П. Саннікова визначає складним, багатоплановим, завжди індивідуальним процесом розвитку і саморозвитком в умовах професійної діяльності. «Особливо важливим стає самостійний пошук професійного шляху, вибір особистісної позиції, методів, стратегії і стиля діяльності, визначення конкретної сфери практичної діяльності, що виражає індивідуальну своєрідність кожного фахівця» [219, с.112].

Стратегії особистісного становлення привертають увагу сучасної психологічної науки (А. В. Массанов [146, с. 4], В. О. Моляко [209, с. 330] цитується по В. В. Рибалка та ін.). Особливого значення набувають різні стратегії поведінки, такі як «а) мобілізація внутрішніх ресурсів для подолання бар'єру, б) відтермінування виконання дії для більш ґрунтовної підготовки, в) відмова від дії, або заміна мети, що робить подолання бар'єру вже неактуальним» [146, с. 4]. На кожному з рівнів структури особистості (О. П. Саннікова), слухному розв'язанню суперечностей сприяє: а) на соціально-імперативному рівні – навчання, набуття професійних знань, б) на змістовно-особистісному – формування професійно-важливих якостей і мотивацій (що особливо важливо для предмету наших досліджень, – зауваження наше), в) на формально-динамічному – формування індивідуального стилю діяльності. Цей процес регулюється як свідомо, так і несвідомо, як цілеспрямовано, так і стихійно [219, с.113]. В цілісному військово-педагогічному процесі як у будь-якому іншому процесі професійної підготовки «навчання задає перспективу діяльності і у відповідності з вимогами професії вибудовується загальна перспективна модель особистості професіонала, котра і визначає основний напрямок розвитку особистості (цитується за В. В. Рибалка [209, с. 467]). При цьому підготовка військовослужбовця передбачає головування процесу виховання особистості над всіма іншими складовими педагогічного процесу (навчанням, розвитком і психологічною підготовкою

(О. В. Барабаншиков), адже мова йде про навченого професіонала, відданого своїй Батьківщині, що не здатен на зраду [172, 198]. О. П. Саннікова відмічає, що основним чинником індивідуалізації процесу становлення особистості професіонала постає емоційна сфера особистості [219]. Емоційність мало змінюється, є стійкою характеристикою і створює відносно стійке середовище детермінації, виконує функцію форми, в межах якої і розгортається зміст (цитуються по В. В. Рибалко [211, с. 467]).

Особистісне становлення майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі має духовний фундамент, що лежить в основі крокування до головної мети – розвитку людини у зв'язку з розвитком своєї країни. Якщо розкривати це поняття в терміні А. Маслоу, то він називав мету життя самоактуалізацією, тобто повним розкриттям власного потенціалу. Самоактуалізація за А. Маслоу дозволяє таким людям бути незалежними, креативними на всіх рівнях, продуктивними, філософськи сприймати дійсність. Самоактуалізація розглядається як неперервний рух до особистісного зростання у контексті життєвої ситуації [145]. К. Роджерс відмітив ряд характеристик людини, що самоактуалізується, – прийняття та розуміння себе, розуміння своїх почуттів і мотивів, довіра до себе й адекватна самооцінка, гуманістична система цінностей, орієнтація на істину-добро і відкритість до нових вражень і допитливість; позитивне ставлення до ближніх своїх і далеких, позитивних партнерських зв'язків, партнерські стосунки з оточуючими. У плані ставлення до життя така людина незалежна, ні на кого не перекладає відповідальність за своє життя, креативна, не відкладає «справжнє життя» на потім, задоволена власним життям.

При розгляді поняття самоактуалізації в гармонії з розвитком громадянськості особистості як ознакою соціальної зрілості (Б. Г. Ананьєв), значною мірою знімається проблема критерію, за яким можливо було б виміряти рівень «особистісного становлення».

Відповідно, одною з характеристик особистісного становлення стає максимальний розвиток у себе якостей, які орієнтовані на гармонізацію власного

потенціалу [114] з функціональними обов'язками успішних представників обраної професії.

На думку дослідниці В. А. Семиченко, особистісне становлення майбутніх фахівців залишається поза об'єктом вузівської підготовки [224] і необхідно систематично проводити комплексні широкомасштабні дослідження для одержання достовірних даних про психологію сучасних студентів, тенденції змін, що відбуваються, проводити психологічну експертизу педагогічних інновацій, психологічну підготовку адміністративного і професорсько-викладацького складу усієї системи професійної освіти. У цьому зв'язку цікавою є ідея щодо врахування ієрархії цінностей у процесі професійної підготовки, де пріоритетним є розвиток особистості, а лише потім професіоналізація та спеціалізація [229].

Системоутворюючим фактором розвитку особистості (Л. І. Божович, В. С. Мерлін, К. К. Платонов), особливо у цьому віці (Т. М. Титаренко), є професійна спрямованість [85, 86, 177], що характеризує ступінь прояву прагнення до оволодіння професією та бажанням працювати відповідно професії. Мотивація обумовлює її поведінку та діяльність і здійснює вплив на професійне самовизначення, на задоволеність людини своєю працею. Професійна мотивація – це дія конкретних чинників, які обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, що пов'язані з даною професією.

Відомо, що в педагогічному процесі вищої школи зустрічаються представники декількох поколінь, різного досвіду, зрілості суспільства і його молодість. У цьому процесі важлива не лише передача знань, але й процес передачі ціннісних орієнтацій, системи ставлень, що відбувається завдяки взаємодії між тим, хто навчається і педагогом [27, 101, 105, 139, 164, 222]. Не тільки теорія, але й практика показує, що далеко не всі наставники прагнуть проникнути в душу молодій людині, стати на її місце і тому виникають конфлікти, ворожість, прагнення принизити сьогодні курсанта чи студента, а завтра – майбутніх офіцерів. Та й з боку курсантів/студентів не завжди спостерігається ставлення до наставників, яке б призвело до оптимального засвоєння молоддю досвіду старших. В період модної тенденції до технологізації

навчання і дистанціювання наставника від тих, хто навчається, постає проблема передачі молодому поколінню мотиваційного сутнісного змісту професії майбутнього офіцера, ціннісного значення, своєрідної місії, що неможливо без ефективної взаємодії всіх суб'єктів навчального процесу. У цій взаємодії, з одної сторони, важливими є теоретичні надбання науки стосовно особистості, з іншої, - діяльності. Тому конструктивним у підході до вирішення цієї проблеми є особистісно-діяльнісний підхід. У роботах Б. Г. Ананьєва, Є. В. Бондаревської, Л. С. Виготського, Н. Л. Коломінського, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, І. С. Якиманської та ін. обґрунтовуються позиції особистісно-діялісного підходу стосовно дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку особистості, яка є метою освітньої діяльності, а також створення відповідних умов для особистісного становлення в процесі професійної підготовки. На думку Н. Л. Коломінського даний підхід передбачає розгляд навчання як удосконалення розвитку особистості. Навчально-професійна діяльність – це не лише передача знань, але, це, як правильно підкреслюється, засвоєння соціальних норм, кодексу честі офіцера, статутних взаємовідносин, гуманістичних цінностей тощо, в системі «той, хто навчається – той, хто навчає» [5,82, 160,167, 169, 172, 198, 218, 256, 257].

Теорії особистості включають широке коло напрямків. Терія В. Джеймса, особистість в “описовій психології” В. Дільтея і Є. Шпрангера, типологія особистостей О. Ф. Лазурського. Серед вітчизняних особливо визначена особистість у культурно-історичній теорії Л.С.Виготського. Серед зарубіжних вчень – теорії З. Фрейда [268-272; 209], А. Адлера [209; 284], Е. Еріксона [308], Б. Ф. Скіннера [209], Дж. Келлі [209, 312], А. Маслоу [314] і К. Роджерса [211-213]. З. Фрейд важливе місце в своєму психоаналітичному підході надає соціальним стосункам і розкриває, насамперед, механізми їх формування. К. Г. Юнг говорить про соціальні зв'язки й соціальну взаємодію. Соціальні взаємодії займають провідне місце також і в теорії А. Адлера. Він розглядає їх як пряме вираження соціального інтересу людини, які є суттєвими для розвитку повноцінного, конструктивного життєвого стилю.

Якщо поняття «ставлення» виражає внутрішню, істотну сторону суб'єкт – суб'єктних відношень тих, хто навчає і тих, хто навчається, то поняття «спілкування» – їх зовнішню сторону [153]. Взаємодія є спрямованою на результат професійної підготовки, а спілкування – може не передбачати таку орієнтацію. Спілкування – це такі інформаційні й предметні взаємодії між людьми, в процесі яких реалізуються, проявляються й формуються їх міжособистісні взаємини (Я. Л. Коломінський, 1970). Це положення особливо важливо, адже спілкування наставника і майбутнього офіцера опосередковане провідною (О. М. Леонтьєв) навчально-професійною діяльністю, що як відомо, обумовлює розвиток основних новоутворень даного вікового періоду.

Культуру педагогічного спілкування визначають як органічну й суттєву частину загальної культури наставника, яка становить собою реалізацію його сутнісних сил, здібностей через опанування та актуалізацію норм (цінностей), засобів, механізмів діяльності спілкування, акумульованих у історично виробленому досвіді людства, й творче їх застосування, яке орієнтоване на оптимізацію навчально-виховного процесу (О. В. Барабанщиков [17]) й гармонізацію особистості [172, 198, 207].

В процесі аналізу чинників особистісного становлення доцільно звернутися до теорії П. Я. Гальперіна – його концепції поетапного формування розумових дій. Це вчення про складні, багатопланові зміни, пов'язані з утворенням у людини нових дій, образів та понять. Теорія поетапного формування розумових дій застосовується для теоретичного обґрунтування навчання як частини педагогічного процесу. Але ми вважаємо доцільним її застосування для виховання у вищому військовому навчальному закладі А. С. Троц [257]. У концепції поетапного формування розумових дій виділяється шість етапів, на яких відбуваються ці зміни. На першому, найбільш важливому стосовно предмету нашого дослідження, етапові, формується мотиваційна основа дії (будуються відношення суб'єкта до цілей і задач дії, змісту матеріалу, наміченого для засвоєння). Якщо навчання може бути як репродуктивним, так і проблемним, то у вихованні іде постійна перевірка взірців поведінки, що

пропонує соціум, моральності, чесності – що закладене в природі людини. Навичка правильної поведінки у процесі виховання захисника країни засвоюється також поетапно – так, як це відбувається і в процесі навчання.

Сприяння особистісному становленню майбутнього офіцера відбувається на основі зворотного зв'язку. Зворотній зв'язок – це визнання впливу результатів процесу на його протікання [185, с. 56]. Уявлення про регулювання процесів зворотнім зв'язком вперше надано Р. Декартом, розвинута роботами І. М. Сеченова та І. П. Павлова, а в 30-40 роках М. О. Бернштейном і П. К. Анохіним. Оптимальним є якісний і своєчасний «зворотній зв'язок» із педагогом-наставником і самокритична самооцінювальна поведінка майбутніх офіцерів [177]).

Педагогічний процес у вищому військовому навчальному закладі, скерований на виховання гідного майбутнього офіцера як захисника країни на основі зворотного зв'язку – системи, у якій чітко розрізняється те, що має викорінюватись і те, що має підтримуватись. Кожним наступним шаблоном встановлюється новий зв'язок, що забезпечує “зона найближчого розвитку” (Л. С. Виготський [48]).

Через механізм оптимізації взаємодії студента з викладачами завдяки реалізації особистісно-орієнтованої моделі взаємодії між ними здійснюється позитивний вплив на «Я-концепцію» захисника країни [241]. Через це за особливостями тих змін, які відбуваються в «Я-концепції» майбутніх офіцерів протягом професійного навчання, опосередковано можливо робити судження про особистісне становлення, що розгортається в системі курсант/студент – викладач. Значення особистісного становлення опосередковано показано особистісно-орієнтованим підходом, який розглядається як психолого-педагогічний принцип виховання (І. Д. Бех), організації профільної та професійної підготовки учнівської молоді (В. В. Рибалка), цей підхід застосовується щодо формування професійної мобільності офіцерів Збройних сил України тощо. З точки зору особистісно-діяльнісного підходу, професійний розвиток невіддільний від особистісного, регулюється на основі як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників і є частиною

життєвого шляху людини (Б. Г. Ананьев, Є. О. Клімов, Л. М. Мітіна, Е. Ф. Зеєр, А. О. Деркач и др.). Такий підхід задає нові орієнтири для переходу від психології «особистості, що змінюється у мінливому світі» (О. Г. Асмолов) до психології «особистості, що діє і змінює себе і свій життєвий світ» (Д. О. Леонтьєв).

Особистісне становлення в умовах вищого військового навчального закладу характеризується задоволеністю – незадоволеністю вибором професії, свідомістю цього вибору на основі реальності і власних переконань; наявністю потреби у самовдосконаленні, в поглибленні й розширенні стосунків з наставником за межі аудиторних занять; ідентифікацією з наставником як майбутнім колегою; ступенем соціальної рефлексивності; статусом у колективі товаришів навчального підрозділу. Особливості особистісного становлення об'єктивуються прагненням до ідентифікації себе як екзистенційної даності, до самовизначення; тенденцією до саморефлексії у міжособистісному спілкуванні, прагнення до визначення своєї ролі у власному суспільному житті.

У психології прийнятною є трьохкомпонентна модель особистісного розвитку, яка включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. У сучасних роботах із педагогічної діяльності в тій чи іншій мірі вказується на ці компоненти. Аналізуючи й узагальнюючи дослідження різних авторів і власні експериментальні дані, Я. Л. Коломінський підтверджує необхідність виділення в структурі взаємодії людей трьох взаємопов'язаних компонентів: поведінкового, емоційного і когнітивного [107]. Провідним із трьох компонентів є ставлення, з яким пов'язаний когнітивний компонент і поведінковий компонент особистісного становлення, що включає те, в чому проявляється особистість людини й може спостерігатися іншими людьми, зокрема, результати діяльності, дії. Емоційний компонент включає позитивні й негативні емоційні стани, конфліктність станів (особистісні, міжособистісні), емоційну чутливість, задоволеність собою, партнером, службою, тощо. Когнітивний компонент особистісного розвитку людини, містить у собі всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням (оточення й самого себе). Це – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, фантазія. Когнітивний компонент особистісного становлення курсанта та студента як

майбутніх офіцерів характеризується розумінням власного життєвого шляху, ідентифікацією себе з захисником країни. Така спрямованість визначає, ради кого і ради чого він живе, які ідеали і цінності прагне стверджувати своєю діяльністю, що складає для нього головний смисл життя (Б. І. Додонов [77, с. 96]). Спрямованість особистості має не тільки морально-світоглядну характеристику, але й характеризується функціонуванням емоцій в якості цінності, до яких прагне людина в процесі свого професійного становлення. Б. І. Додонов визначає поняття загальної емоційної спрямованості особистості, що охоплює весь цінний для особистості комплекс переживань при цьому, у типі емоційної спрямованості виділяють тільки одне найбільш цінне для особистості емоційне переживання, «говорячи про конкретну емоційну спрямованість, необхідно враховувати ті види діяльності, через які людина опосередковано реалізує свою емоційну спрямованість (і в якій мірі вона в цьому успішна)» [77, с. 97]). Б. І. Додонов вказує, що теоретично таких типів мало б бути 16, але деякі з них зустрічаються дуже рідко чи схожі між собою по світосприйняттю і поведінці особистості. Приналежність людини до якогось з типів відповідно має вплив на весь спектр проявів особистості в її життєдіяльності [77]. Внаслідок своїх досліджень Б. І. Додонов виділяє 10 типів: альтруїстичний, комунікативний, практичний, гностичний, романтичний, естетичний, глоричний, акизитичний, гедонічний. При аналізі типів класифікації Б. І. Додонова, звертає на себе увагу те, що типи виділені за ознакою тих емоцій, переживання яких складає головну насолоду людини. За виключенням глоричного типу (для яких найбільш приємною є ситуація, коли перед ними схиляються і захоплюються ними), насолода інших пов'язана з цілеспрямованою діяльністю, об'єктивними результатами своєї активності. «Гедоністи» люблять відчувати почуття, які пов'язані не з продуктивною діяльністю, а з задоволенням чисто органічних потреб чи близьких до них потреб в фізичному та духовному комфорті (насолода від їжі, почуття безтурботності, збудженість) тощо. З позицій сприяння особистісному становленню важливо, що ще О. Ф. Лазурський при своїй класифікації типів особистості за психічним рівнем та за психічним змістом відмітив, що поступове

підсилення ідейних, більш абстрактних процесів та їх переважання над чуттєвими (пов'язаними з відчуттями) утворює, загалом, характерну особливість підвищення психічного рівня (цитуються по В. В. Рибалка [209, с. 70]). Виходячи з цього, динаміка від чуттєвого до ідейного, може свідчити про процес особистісного розвитку. О. Ф. Лазурський наголошував також на тому, що класифікація особистості має бути психосоціальною, тобто проводиться на основі соціального становища людей, їх професії, спрямованості інтересів тощо.

«Екзопсихічні прояви особистості, тобто її відношення до різних категорій оточуючої дійсності, можуть бути на думку О. Ф. Лазурського, надзвичайно різноманітними. Їх можливо поділити на три види відношень: інтерес (схильність до чого-небудь), негативне та утилітарне відношення, що посідає середнє положення між першими двома видами (курсив наш) і базується на корисності чогось для людини» (думка О. Ф. Лазурського цитується по В. В. Рибалка [209, с. 71]). «Як критерій морального оцінювання, слід виставляти...більше, або менше прагнення до самовдосконалення... І саме цей священний вогонь», це прагнення до якомога повного і всебічного розвитку своїх духовних сил, ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній багатобдарованій людині, чи у бідній примітивній душі індивіда, що належить до нижчого психічного рівня, - пише О. Ф. Лазурський у своїй класифікації особистостей (цитуються по В. В. Рибалка [211, с. 67]). Враховуючи висновки досліджень О. Ф. Лазурського та В. І. Додонова, положення Т. М. Титаренко про життєвий світ особистості і роль професії в ньому [253] та основується на принципі розвитку, як методологічному принципі розуміння особистості (Г. С. Костюк), ми припустили можливість існування гедоністично-егоїстичного, прагматично-утилітарного і гуманістично-альтруїстичного типів стратегій особистісного становлення, що мають проявляти себе і можуть бути змінені в процесі підготовки майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі. Важливим теоретичним надбанням в дослідженні проблеми, що розглядається, є розуміння співвідношення індивідуального і типологічного в стратегії становлення в їх поєднанні і взаємодоповненні.

«Для позначення базового виміру – власне особистісного в особистості – я вважаю за доцільне ввести робоче поняття «особистісний потенціал» (ОП), який прямо не корелює з інтелектуальним розвитком, з глибиною і змістовністю внутрішнього світу і з творчим потенціалом» (Д. О. Леонтьєв [131]), а свідчить про особистісну здатність впевнено структурувати не тільки культурний, естетичний матеріал, але і матеріал власного життя. В феноменології, яка відображатиме ефекти ОП або його недостатності краще всього Д. О. Леонтьєв вважає поняття «життєстійкість» (hardiness), введене С. Мадді (Maddi, 1998 [316]) в якості операціонального аналога «відвазі бути» по П. Тілліху (1995). С. Мадді визначає життєстійкість не як особистісну якість, а як систему установок або переконань, що певною мірою піддаються формуванню та розвитку – установки на включення протипаги відчуженню та ізоляції, установки на контроль за подіями на протипагу почуттю безсилля і установки на прийняття виклику та ризику на протипагу прагненню до безпеки та мінімізації напруг. Дослідження зв'язку життєстійкості з іншими особливостями особистості (Т. В. Наливайко, 2006) вказують на наявність у життєстійкої людини з психологічної сторони – сильного характеру та оптимізму, з діяльнісної – уміння вирішувати проблеми та долати труднощі.

1.2. Психологічні чинники особистісного становлення у навчально-професійній діяльності у вищому військовому навчальному закладі

Чинник – поняття, похідне від поняття "чинити", "діяти", "здійснювати певний вчинок, дію", тобто "те, що чинить, здійснює вплив, діюче". Серед синонімів цього поняття – поняття фактору, яке походить від латинського слова "facere" ("діяти", "виробляти", "примножувати"). Фактор, як тлумачиться у відповідній статті Великої Радянської енциклопедії, розглядається як рушійна сила процесу, що визначає його характер і окремі риси. В нашій роботі чинник розглядається як рушійна програма, за допомогою якої можливо здійснювати

цілеспрямоване керування процесом сприяння особистісному становленню майбутніх офіцерів.

Як визначає Г. С. Костюк, людський індивід стає особистістю у зв'язку з розвитком його свідомості та самосвідомості [115].

Одним із напрямів організації підготовки майбутніх офіцерів є вдосконалення програми, керування цим процесом з урахуванням впливу зовнішнього середовища, що оточує майбутнього офіцера та діє на його особистісне становлення. Серед факторів впливу виділяють не тільки соціально-економічні фактори, що регламентують умови служби та навчання, фактори, обумовлені конкретним змістом діяльності; зовнішнє, в першу чергу, соціально-психологічні фактори, що характеризують взаємовідносини в педагогічному колективі і створюють морально-психологічний [39], як в колективі курсантів, так і у військовому колективі [18, 120, 121, 141, 178-180, 183, 188]. Важливий чинник особистісного становлення – особливості віку [29, 30, 32, 48, 114, 308], у обраному предметі дослідження – старшої юності [8, 43, 72, 143, 163], в динаміці сходження до неї [74], у соціальній ситуації розвитку у військовому навчальному закладі на різних курсах [66,160]. Це вже фізично доросла людина, що крокує на шляху до зрілості соціальної (Б. Г. Ананьєв). Поведінка дорослої людини визначається цілим рядом специфічних психологічних потреб: у служінні і керівництві (Э. Фромм); в афіліації та у владі (Х. Хекхаузен); потреби в безпеці, у приналежності, у повазі, самовираженні (А. Маслоу); в уяві, судженні і символізації (С. Мадді).

На особистісне становлення сучасного майбутнього офіцера впливають чинники індивідуальності, зокрема Я-концепція (І. С. Кон).

Специфіку сучасної соціальної ситуації існування молодого людини визначають чинники інформаційного суспільства: агресія мас-медіа та велика кількість слабо контрольованих медіа-контактів завдяки Інтернет-джерелам, навала проблем, таких як економічні, екологічні, проблеми пошуку гідного партнера життя у цьому віці; атавізми тоталітарного режиму в масовій свідомості, готовність до покори; психологічна неграмотність населення як

передумова піддатливості фаховому сугестивному тиску зацікавлених осіб; брак ефективно діючого психологічного супроводження навчального процесу тощо.

З усього цього випливає, що нова інформаційна епоха та суперечливі процеси трансформації нашого суспільства вимагають нових підходів до забезпечення якісної підготовки майбутніх офіцерів.

В зв'язку з цим, на перший план виступає значення навчально-професійної діяльності в становленні особистості майбутнього офіцера. Феномен спільної праці здійснює багатозначний вплив на стосунки між учасниками навчально-професійної діяльності [18, 166, 172, 198]. Оптимізація взаємодії наставників і курсантів, на нашу думку створює найкращі умови для формування особистості, забезпечує сприятливий емоційний клімат, управління соціально-психологічними процесами, дозволяє максимально використовувати особистісні особливості наставника.

За даними психологів, хороший мікроклімат у колективі [28, 38, 39, 266] і ділова взаємодія з наставником [164] підвищують ефективність процесу підготовки майбутнього спеціаліста. Тому розвиток взаємодії майбутнього офіцера з педагогом-наставником слід розглядати як засіб оптимізації підготовки майбутнього офіцера. Навчання військового професіонала полягає не тільки в набутті навичок та знань, в й в його патріотичному вихованні як захисника країни тому, що без усвідомлення належності себе до своєї країни-батьківщини, ми отримуємо не захисника, а професійного найманця, що може свої знання застосовувати проти свого народу. Особливо це важливо враховувати при організації навчально-виховного процесу у вищих військових навчальних закладах, головною метою якого є військова спрямованість навчального процесу та формування й розвиток особистості захисника країни [5, 82, 160, 169, 172, 198, 238, 254, 257].

До соціально-психологічних чинників особистісного становлення Г. Ложкін відносить: деформацію системи норм; неадекватну оцінку національних, культурних та історичних традицій; появу нових засобів впливу на свідомість; деструктивну роль нетрадиційних конфесій; ослаблення

найважливіших соціокультурних інститутів держави – системи науки, освіти, культури; брак сформованих психологічних механізмів захисту від маніпулятивних впливів у переважної частини всіх прошарків населення [136, с. 79].

Сукупність соціально-психологічних факторів, які впливають на розвиток особистості студента, можливо представити у вигляді цілеспрямованих факторів (навчальний, виховний процес, психологічна підготовка і розвиток) і нецілеспрямованих факторів (системи міжособистісного спілкування, впливу соціального середовища). При цьому, ефективність виховного процесу у вищій школі нижче ефективності навчального процесу [72]. Крім того, виховному процесові у даний період розвитку вищої вітчизняної освіти приділяється менше уваги, ніж у радянські часи.

Взаємодія з колективом в значній мірі визначає успішність підготовки захисника країни [249, 250], конструктивність вирішення конфліктів, що виникають у колективі [64, 76, 136, 206] При цьому викладач вищої військової школи залишається основною ланкою у вітчизняній системі формування особистості фахівця. Викладач здійснює той чи інший вплив на майбутніх офіцерів не лише змістом своїх лекцій і інших навчальних занять, але й всією своєю особистістю, поведінкою, звичками, манерами, своїм ставленням до справи, науки, інших людей і, в першу чергу, – до майбутніх офіцерів як захисників країни [42, 167].

Відмінність і важливість цілеспрямованої педагогічної взаємодії від простого обміну інформацією особливо очевидна у наш час розвитку маніпулятивних технологій і їх масової представленості у засобах масової інформації. У дослідженнях встановлено, що якість викладання викладачів не завжди відповідає культурі їх спілкування (О. Барабанщиков, В. Казанська) [17], при цьому культура є чинником особистісного становлення взагалі [49-50], у взаємовідносинах [167] і навіть мовному спілкуванні [168]. Все це надає підставу говорити про особистісні складові управлінської культури офіцера [233], адже одним із шляхів формування моральної особистості є духовність [79] спілкування

з моральною особистістю [7, 34, 52, 53, 54] що має значення для особистісного становлення військовослужбовців [78, 116, 117, 124, 161, 162, 184, 189, 263, 290]. К. Д. Ушинський, який безустанно відстоював ідею, що «тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можливо формувати характер. Причини такого морального магнетизму приховані глибоко в природі людини» [261, с.123-124].

Значним є вплив групи, в якій навчається та служить курсант [6, 104, 121, 174, 194, 195]. Вплив спілкування (прямого чи опосередкованого – через книги і інші носії інформації) на індивіда може бути дуже сильним. Інколи особистість надовго (інколи для багатьох поколінь) стає взірцем для власної поведінки, наприклад, О. В. Суворов та інші всесвітньо відомі воєнначальники [189], сучасні герої [7], вчителі та наставники [26]. При цьому суттєвим при становленні особистості постає механізм ідентифікації [4, 20, 56, 84, 121, 173, 183, 222, 243, 311, 313], а центральним – морально-етичний стрижень, що визначає особистісне становлення і зв'язані з цим проблеми духовного розвитку воїнів [14, 215, 258].

Простір особистісного вдосконалення є важливим не лише для молоді людини, а й для самого наставника в процесі розгортання його взаємодії із тими, хто навчається. На превеликий жаль, і понині підтверджується те, що жодна програма навчання у вищому військовому навчальному закладі не передбачає виховання захисника країни як моральної особистості, розвитку його мотивів захисту країни. Передбачається лише його озброєння різномірними знаннями, вміннями й навичками. Формування захисника країни стає керованим процесом тільки при забезпеченні громадянського змісту навчально-професійної діяльності [65, 218, 241, 242].

Розв'язання проблеми вдосконалення професійно-педагогічної підготовки захисника країни залежить як відомо від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. У якості основного суб'єктивного фактору дослідниками Г. Ващенко виділяється професійний ідеал [42]. Однак, як свідчать дослідження, він недостатньо сформований у сучасних майбутніх офіцерів [258]. Коли дорослий учень – студент не бачать взірць захисника країни навіть з екрану кіно й

телебачення, їм важко перейнятися реальністю існування будь-якого взірця поведінки. У дослідженні (Л. А. Снігур [241]) встановлено, що студенти при характеристиці ідеалу офіцера не завжди вказують на такі його найважливіші якості як любов до своєї країни.

У дослідженні Л. К. Велитченко передбачалось, що суб`єкт–суб`єктні відношення, які проявляються через потребу в комунікативних і альтруїстичних переживаннях, мають більше значення для молоді, ніж суб`єкт–об`єктні відношення, пов`язані з потребою в праксичних і гностичних переживаннях [43]. Проблема особистісного становлення розглядається також у зв`язку з адаптацією студентів і курсантів як майбутніх офіцерів до вузівського процесу навчання. Це пов`язано, насамперед, із наявним розходженням між психологічною структурою діяльності студента (навчання, яке масове й групове за формою та високо індивідуальне за змістом) і військової людини. Встановлено, що при проходженні періоду адаптації важливе значення має послідовність фаз етапів, і адаптація в повному обсязі не завершується на першому курсі навчання (А. С. Троц). Можливо це пояснюється тим, що це ще не завершення комунікативної адаптації (Л. Ф. Бенедиктова [22]).

Для формування нової професійної поведінки майбутнього офіцера навколо захисника країни має бути створене особливе освітнє середовище, насичене сучасними психолого-педагогічними знаннями, ідеями, уявленнями та організоване так, щоб породжувати й розширювати в усіх учасників власний досвід особистісно-орієнтованої взаємодії. Унікальним середовищем є обмежена територія військового містечка з обов`язковими атрибутами – бібліотекою, музеєм, храмом [124]. Немало значать для виховання військової людини також спортивний майданчик, тир, автопарк, парадні зали та інші складові навчально-матеріальної бази інституту.

Дослідження переконують, що значна частина службових прорахунків детермінується не стільки недоліками фахової підготовки офіцерських кадрів, скільки деформацією сфери військово-професійного спілкування. Професорсько-викладацький склад, як правило, не до оцінює вплив на успішність професійної

діяльності не тільки розвитку громадянської мотивації на захист країни (Л. А. Снігур), що особливо важливо в глобалізованому світі, але й, в першу чергу, особистісний компонент як у шкільному просторі [139], так і, особливо, в період підготовки майбутнього фахівця у вищому навчальному закладі [224]. Внутрішній світ людини тим багатший, чим багатше його індивідуальний досвід, досвід гуманних стосунків, а значить і внутрішній гуманістичний потенціал майбутнього офіцера, що значною мірою отримує розвиток у вищому навчальному закладі в процесі навчально-професійної взаємодії з викладачами.

Хоч з часом і відбувається витіснення переживань, бажань і конкретного досвіду, певних емоційних вражень, що мали місце у цей період, проте все це позначається на настановах молоді людини, що дають знати про себе в цінностях [60, 62, 70, 75, 152], ідеалах, особливостях життєвої лінії поведінки дорослої людини.

Усім відомий феномен першого враження про військового командира [148]. Його ідеалізація часто зумовлює і професійне самовизначення суб'єкта діяльності. Такий ефект впливу особистості не завжди усвідомлюється суб'єктом, як не усвідомлюються тенденції заміщення, що носять глибинний психологічний характер. Спілкування з командиром виступає не лише як особливий спосіб професійного впливу, але і як сфера його особистісного розвитку, і як спосіб утвердження, і як особливий спосіб входження в професійну спільноту [161, 162, 172, 188, 189]. Індивідуально-специфічний вплив наставника здійснюється завдяки тому, що індивід (педагог, наставник, командир) нібито транслює іншим людям (дорослим вихованцям, учням) свої особистісні характеристики у вигляді різноманітних зразків своєї особистісної активності, – професійного еталону та морального ідеалу. Відмова від усього зовнішнього, що є не гідним прикладом – важке завдання для юнака, чий досвід ще є досить малим для відсіювання штучного, не властивого ні природі людини-захисника, ні авторитету професійної приналежності.

Цікаво, що при тлумаченні слова "обов'язок" ще В. Даль звертається до поняття "образ дій" [67]. К. Роджерс вважав, що взаємодії з іншими дають

можливість людині відкрити, прояснити, випробувати себе чи зіткнутися зі своїм справжнім «Я» [212].

Наша особистість стає видимою нам самим завдяки взаємодії з іншими людьми [274, 455].

Реальним психологічним полем, де відбувається формування «Я-концепції» захисника країни, є функціонування взаємодії у системі «курсант-викладач», зміст і характер яких значною мірою визначає уявлення й ставлення студента до себе як майбутнього офіцера (А. С. Троц). Позитивний вплив на «Я-концепцію» майбутніх офіцерів здійснюється через механізм їх взаємодії із викладачами шляхом реалізації особистісно-орієнтованої моделі взаємодії між ними і послідовної психокорекційної роботи з ними [177].

Важливо враховувати й той встановлений у дослідженнях факт, що в процесі постійної взаємодії викладацьких і студентських колективів як суттєвого аспекту вузівського життя відбувається духовно-творче збагачення обох сторін, а це є необхідним елементом особистісного становлення (І. С. Булах, Л. В. Долинська) [36].

Узагальнюючи вищенаведене, нами була створена модель особистісного становлення майбутнього офіцера та його чинників (Додаток 3.), що містить поняття особистісного становлення майбутнього офіцера як процесу змінюваності курсанта на етапі професійної підготовки в ході досягнення соціальної зрілості, розвитку позиції «Я-у-Світі» та життєвої компетентності, що виявляє себе особистісною ідентифікацією з військовою службою у перспективі життєвого шляху. Психологічні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера, при цьому, поділяються на внутрішні та зовнішні. В свою чергу внутрішні чинники особистісного становлення курсантів та студентів-майбутніх офіцерів є такими, що характеризують курсанта на етапі його входження у вищий військовий навчальний заклад (очікування від навчання; зміст потреб, мотивів [45, 87, 5, 106, 227, 230]; характер ціннісного ставлення до обраної спеціальності та до виконання навчальних завдань (А. Троц) і такі, що можуть бути актуалізовані в процесі підготовки майбутнього офіцера у вищому військовому

навчальному закладі – це спрямованість особистості на захист країни [85, 86, 177]; розвиток рефлексії [109, 186, 187], інтернального локусу контролю, реалістичної Я-концепції, життєвої перспективи, сумлінності, дисциплінованості [63, 226] та інших професійно-важливих якостей [112, 150, 155]. Організаційно-педагогічні містять у собі курс навчання як етап становлення майбутнього фахівця; форму навчання (підготовки офіцерів запасу або курсантська); професійну спрямованість навчальної діяльності; макросоціально-психологічні – статус воїна в історії народу та престиж офіцера у сучасному суспільстві; мікросоціально-психологічні: характер взаємовідносин у колективі товаришів та педагогів; командний характер спільної діяльності тощо.

Психолого-педагогічна література, що розкриває процес підготовки курсантів як майбутніх офіцерів, вказує на етапність цього процесу [160, 249, 257]. При цьому, якщо на початковому етапі підготовки у вищому військовому навчальному закладі розкривається єдність механізмів адаптації та індивідуалізації тощо [66, 85, 160], то основний етап підготовки у вищому військовому навчальному закладі містить споглядання мікросередовища військового містечка, його культурно-історичних пам'яток, активізує механізм відображеної суб'єктності як форми ідеального прояву однієї людини в житті іншої (при актуалізації соціального інституту наставництва); механізми загальноособистісної диференціації та ідентифікації; громадянську та професійну ідентифікацію; символізацію зв'язку власного життя з життям своєї країни при осмисленні власного життєвого шляху; оптимізацію емоційно-вольового компонента при виконанні навчальних завдань.

Виходячи з вищенаведеного, доходимо висновку, що завершальний етап підготовки у вищому військовому навчальному закладі може знаменуватися розвитком психологічної спостережливості процесу особистісного становлення; вираженням самоаналізом результатів особистісного удосконалення та виконання навчальної діяльності професійного спрямування; оптимізацією власного особистісного розвитку у зв'язку зі спрямованістю на захист країни; рефлексією; самопроектуванням.

1.3. Специфіка особистісного становлення майбутніх офіцерів на етапі професійної підготовки

Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, Концепція гуманітарного та соціального розвитку у Збройних Силах України та інші документи національного та відомчого значення містять у собі підтвердження важливості особистісного становлення військовослужбовців, особливо майбутніх офіцерів, як і в давні часи, «які офіцери, така і армія..., усякий офіцер повинен почувати важливість звання свого...» (М. Кутузов, цит. за А. С. Троц [259, с.42]).

Досвід особистісного становлення воїна зберігається з часів В. Мономаха, містить у собі багату світову практику, при цьому підкреслюється значення чинників особистісного становлення воїна («духовна сила відноситься до фізичної, як три до одного» - Н.Бонапарт (цитуються за А. Троц [259, с. 37]), успіх на війні залежить на 75 відсотків від морального фактору і на 25 від матеріального (там же, с. 49).

Багато в чому, особистісне становлення залежить від допризывної підготовки (М. Томчук [255, 256]). Особистісне становлення військовослужбовця і особливо майбутнього офіцера є розвитком його емоційно-вольових якостей. «Героїзм та відвага – це прояви таких вольових якостей як мужність, сміливість, хоробрість, рішучість, цілеспрямованість, самостійність (А. Троц [259, с.8]). Собором видатних військовослужбовців зберігається заповіт терпіти все, «коли справа йде на перемогу і славу держави» (О. Суворов, М. Кутузов, там же, с.44), бо військова служба – священна справа (М. Кутузов).

Відмінною специфікою педагогічного процесу у вищій військовій школі є наявність психологічної підготовки, що поряд з навчанням, вихованням та розвитком особистості майбутнього офіцера, є чинником якості військової освіти. «Військове виховання стосується переважно сфери волі та сфери розуму. Виховання важливіше за навчання, бо військова – справа більш вольова, ніж розумова, навіть на тлі вдосконалення військової техніки та зброї»

(М. Драгомиров, цитується за А. С. Троц [259, с. 47]). Поєднанням тактики і психології в прагненні особистісного розвитку солдата є спадщина М. Драгомирова.

Вища військова освітня система є сукупністю взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, підпорядкованих цілям виховання, військової освіти, навчання молодого покоління – вже дорослих людей (М. І. Нецадим [161]). Серед структурних і функціональних компонентів військово-педагогічної системи (проектувальний, конструктивний, гностичний, організаторський) виділяється комунікативний компонент, засоби педагогічної комунікації, організаторські здібності.

Специфікою підготовки курсанта у вищій військовій школі є наявність постійного психологічного супроводження процесу підготовки майбутнього спеціаліста з моніторингом психологічного стану військовослужбовців, розвитку їх лідерських якостей тощо.

Для курсанта період навчання у вищому військовому навчальному закладі є періодом служби в Збройних силах України. В концепції соціально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України, базується на необхідності моральної готовності особистості військовослужбовця, яка у загальному вигляді є усвідомленням і глибоким особистим прийняттям військовослужбовцями свого народу і країни як основних непорушних цінностей, які необхідно захищати і оберігати, а також прийняття себе захисником цих цінностей; психологічна готовність до бойових дій, являє собою стан, який характеризується мобілізацією психіки на бойові випробування, настановою на активне і рішуче виконання бойових завдань, досягнення бойових цілей у конкретних обставинах; бойовий потенціал Збройних Сил України, значною мірою залежить від морального духу – рівня духовної готовності та мотивації військовослужбовців переносити випробування воєнних конфліктів, труднощі військової служби заради досягнення перемоги над ворогом. При цьому морально-психологічний потенціал розуміють як сукупність духовних і психічних можливостей особового складу, що позначається на якості виконання

ним функціональних завдань та обов'язків у мирний та воєнний час, де морально-психологічний стан є актуалізованою системою морально-психологічного потенціалу [259, с. 219-221]. Відмічається, що нормативно-ціннісні духовні конструкції як індивідуального, так і групового рівня, у переліку яких помітне місце посідають політичні настанови, цінності, ідеали є похідними від моральної свідомості народу (там же), традицій [13, 69, 135, 228].

Отож, моральний фактор особистісного становлення визначається як провідний в становленні військовослужбовця взагалі і військової еліти особливо.

Водночас, у роботах із проблем психології і педагогіки вищої військової школи педагогічна комунікація та взаємодія в студентській/курсантській академічній групі/взводі, а також у системі «викладач-студент/ курсант» починають розглядатися дослідниками як важливої передумови військово-педагогічного управління навчальним процесом у вищому військовому навчальному закладі, підвищення його ефективності [38, 39 та ін.]; засіб активізації пізнавальної діяльності майбутніх офіцерів [81, 82, 124], пізнання людиною іншої людини в процесі соціального пізнання [101, 105, 209, 249]; успішної їх адаптації до навчання у вищому навчальному закладі [72, 81, 82 та ін.]; складової педагогічної майстерності викладача вищого військового навчального закладу [198] тощо.

«Особистість військового професіонала – це соціально зумовлена система провідних якостей, що включає найсуттєвіші професійно важливі властивості та риси, які визначають його військово-професійну поведінку і фахову діяльність як суб'єкта індивідуального, соціального, військово-професійного буття у Збройних силах України» (В. В. Ягупов [297, с. 387]).

Типові якості військовослужбовця суверенної української держави виражаються в національно-демократичній ідейності, цілеспрямованості, духовному багатстві, цільності натури військовослужбовця, його оригінальності, високій моральній вихованості, основним критерієм якої є ставлення до людей [259, с.70-71]. В Статті 11 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України разом з іншими обов'язками військовослужбовця відмічено обов'язок бути

хоробрим, ініціативним і дисциплінованим, як святиню оберігати Бойовий Прапор своєї частини, вести бойові дії до повного виконання поставленого завдання, поважати честь і гідність кожної людини тощо. «Не страх покарання, а усвідомлення ганебності покарання» є основою дисциплінованості (П. І. Ізмєстьєв [259, с. 50]). При цьому вірним було і залишається твердження «дисципліна – душа армії М. Кутузов (цитуються за А. С. Троц [259, с.45])».

Зміст цих властивостей і рис, специфіка їх прояву залежить від «багатьох обставин, передумов, ситуативних і закономірних умов тощо, які у психології її особистості прийнято називати основними чинниками формування особистості» [299, с.388].

Проблема особистісного становлення майбутнього офіцера традиційно розроблялася вітчизняними психологами та педагогами як на теоретичному, так і на практично-емпіричному рівні. В період радянської військової психології ці розробки були обмежені загальним нівелюванням особистісного в колективному в умовах військової служби. Разом з тим, О. В. Барабанщиков одне з головних місць у навчальному процесі вищої військової школи відводив взаємодії між викладачами і майбутніми офіцерами [17, 18]. Глибоко аналізуючи сутність цієї взаємодії, саме в ній вбачається джерело результативності навчально-виховного процесу, результатом якого мають бути не тільки знання, уміння і навички, але й цілий рід професійно важливих особистісних якостей майбутніх офіцерів [171].

Важливість вікових особливостей для особистісного становлення підкреслена в ряді джерел психологічної літератури, зокрема, в характеристиці старшого юнацького віку [8, 170-172]. При цьому вказується, що у процесі навчання та виховання особистості, необхідно виходити саме з вікових особливостей людини [9, 22, 23, 26, 36, 45 та ін.].

Юність, як стверджує Б. Г. Ананьєв, є сензитивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини, найсприятливішим для завершення формування особистості та утворення її психофізичних сил. Б. Г. Ананьєв, аналізуючи пізній юнацький вік, пізнавальній сфері віддавав значну перевагу, а інтелектуальним якостям в структурі особистості чи не найважливіше значення. У

ході дослідження було встановлено, що на студентський вік припадає найвища можливість розвитку інтелектуального комплексу, сенсорних процесів і сприймання, загальної реактивності й нейродинаміки, найбільша пластичність в утворенні складних психомоторних і інших навичок. В юнацькому віці проявляється найвища швидкість оперативної пам'яті й переключення уваги, здатність до розв'язання вербально-логічних задач тощо. Це пора людини досягнення найвищих результатів, високого розвитку комплексу функціональних рівнів, які ґрунтуються на всіх попередніх процесах її біологічного, психологічного та соціального розвитку [8; с. 5-6]. Відмічають дві головні риси юності. По-перше, в юності за нормальних умов життя інстинкт самозбереження недостатньо виявляється. Тому молоді люди часто ризикують через дрібниці, не переймаючись про наслідки своїх вчинків. По-друге, юності властива деяка природна дисгармонія. Так, бажання і прагнення розвивають раніше, ніж воля і сила характеру, а в таких умовах юнак не завжди здатний позбутися деяких надмірних і зайвих прагнень, бажань [134].

Курсантський вік припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості. В цей час закінчується фізичне дозрівання організму, набувається та ступінь духовної зрілості, яка дозволяє самостійно вирішувати питання вибору професії, участі у виробничій праці після закінчення школи чи вищого навчального закладу. В юності різко активізується ціннісно-орієнтаційна діяльність. Чи йде мова про пізнання власних якостей, чи засвоєння нових знань, чи про відношення зі старшими та однолітками, юнак особливо занепокоєний їхньою оцінкою і намагається будувати свою поведінку на основі свідомо обраних або засвоєних критеріїв і норм [79].

Виділяються психологічні особливості осіб юнацького віку, які впливають на характер їхньої взаємодії із наставниками в умовах курсантського життя: психологічна готовність до особистісного самовизначення (А. Д. Андрєєва, Н. І. Гуткіна, І. В. Дубровіна, Б. С. Круглов, Н. Н. Толстих, Т. І. Юферова); громадянськість, як інтегративна якість особистості (Л. А. Снігур), “почуття

дорослості” (Л. І. Божович, А. В. Мудрик); властивості розвитку самосвідомості (Р. Бернс, М. Й. Боришевський, І. С. Кон).

Серед професійних здібностей, якими має оволодіти майбутній фахівець з вищою освітою протягом навчання у вищій школі, чи не найбільш важлива, на погляд С. Смирнова, здібність вчитися, що кардинальним чином впливає на його професійне становлення, тому що визначає його можливості в післявузівській безперервній освіті [239]. Навчитися вчитися на сьогодні важливіше, ніж засвоїти конкретний набір знань, які швидко стають застарілими.

Особистість старшого юнацького віку характеризується найбільш активним розвитком моральних і естетичних почуттів, завершенням становлення й стабілізації характеру.

У юнаків спостерігається, з одного боку, перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з іншого, – інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією [8]. Однак курсантський вік характеризується ще й тим, що великі потенційні можливості досягнення оптимуму розвитку моральної, інтелектуальної й фізичної сфери сповна реалізуються не кожним студентом. Це пояснюється як недостатнім розвитком у 17-19 років здатності щодо свідомої саморегуляції поведінки, так і прихованою ілюзією, що це зростання сил триватиме „вічно”, що краще життя все ще попереду, а тому всього омріяного можливо легко досягнути.

Розглядаючи взаємодії в студентському віці, слід зважати на те, що на цей період припадає загалом шоста стадія людського розвитку (за Е. Еріксоном). Як він стверджує, близькість у взаємодії з іншим проти ізоляції, зазвичай, наступає на початку зрілого періоду життя. Це період встановлення дружби і близьких стосунків. Саме на цій стадії розвивається почуття зрілої відповідальності.

Віковий період курсанта – з 17 до 21 року – отримав різну назву у різноманітних авторів – старша або пізня юність. Його сутнісними характеристиками є усвідомлення сенсу життя, коли здійснюється пошук себе, усвідомлюються життєві цілі і намічаються шляхи щодо їхнього досягнення [5, 96, 116, 123, 169, 196].

Питання сенсу життя досліджується у межах категорії ставлення і розглядається як феномен глибоко особистісний (на відміну від цінностей, що є предметом соціально-психологічного аналізу). Найбільша кореляція сенсу життя з емоційно-позитивним ставленням досліджуваного до значущих для нього особистостей, а також задоволеність обраним місцем навчання та майбутньою спеціалізацією (Н. Л. Карпова, Ю. В. Олександрова, 1998). Сенс життя є внутрішньою детермінантою особистісного становлення (О. А. Будковська). Сенс життя і сенс професійної діяльності можуть бути як односпрямованими, так і частково або повністю протилежним. Останнє веде до психологічної нестійкості особистості, підвищеної тривожності, втрати власного Я. Зазначені змісти особистісного і професійного можуть існувати також і як би паралельно: цьому сприяє використання механізмів психологічного захисту, втім, особистісне становлення може відбуватися тільки тоді, коли розвиток особистості в професії відбувається в духовно-орієнтованих подієвих спільнотах (В. І. Слободчиков). Людина усвідомлює себе не тільки як окрему ідентичність, але як комутатор, що встановлює зв'язок з більшою кількістю людей; як людина, що набуває професію (Т. М. Титаренко).

Період від 17 до 21 – вік загостреного почуття особистісної гідності, при якому особистості необхідне самовиправдання своєї винятковості “отут і тепер”, підвищення порядкового місця мотивації досягнення в ієрархії особистісних спонукань порівняно зі шкільним періодом, вік професійного вибору, розвитку усвідомленого почуття ідентичності зі співвітчизниками.

Потреба самоствердження, що розвивається в цей період, не завжди підтримується, передусім з причини недостатності усвідомлення молоддю своїх можливостей.

Цьому вікові властива природна дисгармонія, при якій бажання і прагнення розвиваються швидше, ніж воля і сила характеру [255, 258]. Розвиток особистості у цей віковий період характеризується емоційністю висловлювань, категоричністю в судженнях.

В студентському віці завершується становлення позитивної „Я-концепції” як ядра особистості студента, зокрема формування її соціально-професійного аспекту. «Я-концепція» як складна динамічна система уявлень людини про себе (Р. Бернс, К. Роджерс та ін.) – це система уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності. Формування позитивної «Я-концепції» майбутнього фахівця, вважає ряд психологів (Р. Бернс, І. Бех, В. Юрченко) – одне з пріоритетних завдань вищої школи, порівняно навіть із традиційним розвитком професійних здібностей, вдосконаленням спеціальної підготовки, поглибленням фахових знань тощо.

Студенти/курсанти з позитивною «Я-концепцією» вирізняються високою і, здебільшого, адекватною самооцінкою професійних здібностей, особистісних якостей і результатів своєї навчально-професійної діяльності. Навпаки, для студентів/курсантів з негативною «Я-концепцією» характерний брак вираженого інтересу до професійного аспекту навчання, пасивність самопізнання, не вмотивованість навчально-професійного самоствердження й самореалізації [176; 189].

Перераховують такі напрями розвитку особистості студента як майбутнього фахівця: міцніє професійна спрямованість, розвиваються необхідні здібності; вдосконалюються, «професіоналізуються» психічні процеси, стани, досвід; підвищується почуття обов'язку, відповідальність, професійна самостійність, більш рельєфно виступає індивідуальність студента, його життєва позиція; ростуть домагання студента в галузі своєї майбутньої спеціальності. На основі інтенсивної передачі соціального і професійного досвіду та формування необхідних якостей набувається соціальна, духовна й моральна зрілість. Збільшується вага самовиховання студента у формуванні особистісних якостей, досвіду, необхідних йому як майбутньому спеціалісту, міцніє професійна самостійність і готовність до майбутньої практичної роботи [195; с.47].

Серед тенденцій становлення особистості студента як майбутнього фахівця, окрім вище перерахованих, виділяють те, що протягом навчання відбуваються

суттєві зміни в структурі його самосвідомості: завершується процес професійного самовизначення, що відображається в змісті його образу «Я».

Соціалізація особистості майбутнього фахівця є багатоаспектним явищем і детермінована низкою соціокультурних чинників: особливості довузівського освітньо-виховного й професійного простору, ментально-духовну атмосферу сімейно-родинного середовища; організацію навчального процесу у вищому навчальному закладі. З іншого боку, показником ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі є соціальна, духовна й професійна зрілість особистості студента, цілісність і стійкість його «Я», психологічна готовність до реалізації професійних функцій [176; 201].

У вищій школі треба розвивати самостійні, активні і творчі форми навчальної роботи (варто зазначити, що результатом самостійної роботи є не просто певна сума знань, умінь і навичок, а самостійність як риса особистості В. П. Кутєєва [125]). В. Кутєєва називає такі позитивні мотиви пізнавальної діяльності: почуття обов'язку, усвідомлення значущості оволодіння професією, інтерес до навчання і окремих наук, відчуття задоволення від пізнання нового матеріалу, вирішення складних завдань. На мотивацію також впливає зміст занять, методика викладання, особистість викладача, стосунки в студентському колективі, змагання, досягнуті результати.

На стадії професійної освіти, стверджують Е. Зеєр та Е. Симанюк, розчарування в обраній професії переживає багато студентів. Виникає незадоволення окремими предметами, з'являються сумніви у правильності професійного вибору. Це так звана криза професійного вибору. Як правило, вона чітко проявляється в першій і в останній рік навчання у вищому навчальному закладі [86; 37]. Завдання вищої школи – допомогти цю кризу перемогти. Тому питання особистісного розвитку студента і формування його готовності до майбутньої професійної діяльності – ключові в теорії та практиці вдосконалення роботи сучасного вищого навчального закладу. При цьому однією з провідних проблем є побудова такої системи навчально-освітнього процесу, яка б

оптимально враховувала б особливості й закономірності не лише особистісного розвитку студента, а й його професійного ставлення як спеціаліста [20, 83].

Формувати професійну спрямованість у курсантів/студентів – це значить зміцнювати у них позитивне ставлення до майбутньої професії, інтерес, схильності і здібності до неї, прагнення удосконалюватися, розвивати ідеали, погляди, переконання.

Позитивні зміни у змісті професійної спрямованості виявляються в тому, що розвиваються мотиви, пов'язані з майбутньою професією, з'являється прагнення добре виконувати свої ділові обов'язки, бажання показати себе вмілим спеціалістом та досягти успіху в роботі, ростуть домагання успішніше вирішувати складні навчальні питання чи завдання, посилюється відчуття відповідальності [196; 274]. Таким чином, незважаючи на те, що відповідальність та самореалізація властива зрілості, вікові особливості періоду розвитку особистості у старшій юності містять значні можливості для виховання у цьому напрямку. Тому важливою у старший юнацький період, або так званий період ранньої зрілості є орієнтація на постійну життєтворчість, творення себе (Т. М. Титаренко [256], В. М. Ямницький [302]).

Серед шляхів формування професійної спрямованості в процесі сприяння особистісному становленню варто виокремити такі: роз'яснення соціальної значущості обраної спеціальності, переконання студентів в можливості оволодіти професією організація навчально-виховного процесу із урахуванням вимог їхньої майбутньої професійної діяльності. Головною передумовою успішного формування професійної спрямованості студентів є позитивна мотивація вибору спеціальності.

Становлення особистості студента як майбутнього фахівця супроводжується «професіоналізацією» психологічних процесів і станів, розвитком професійної спрямованості й самостійності, загальним соціальним і духовним «дозріванням» студента.

В контингенті майбутніх офіцерів є представники жіночої статі.

Із огляду на те, що курсантський та студентський контингент військових навчальних закладів, у тому числі й вищого військового навчального закладу, переважно чоловічий, і серед викладачів більшість чоловіків, нагадаємо, що ядром психологічної моделі жінки по Дж. Б. Міллер є визнання важливості міжособистісних взаємин у житті й психічному розвитку жінки. Замість того, щоб вступати в боротьбу за незалежність і самостійність, жінки скоріш за все шукають участі й контактів із людьми. Особистісний розвиток жінки відбувається перш за все, в емоційній сфері, а її призначенням, традиційно, вважається підтримання традицій [244], що є вкрай важливим в процесі сприяння особистісному становленню і визначає в особистості здатність протистояти психологічному маніпулюванню.

До симптомокомплексу негативного характеру взаємодії представників обох статей на цьому періоді професійної підготовки входить: прагматична спрямованість поведінки; завищена самооцінка; нестриманість у спілкуванні; боязкість, замкнутість у спілкуванні. Натомість, позитивний симптомокомплекс містить у собі такі характеристики: цікава людина; чуйність у спілкуванні; наявність комунікативних умінь; організаторські та комунікативні здібності; конструктивне мислення [6].

Особистісне становлення у період професійної підготовки зумовлює навчально-професійна діяльність і спілкування. А. В. Петровський запропонував концепцію діяльнісного опосередкування міжособистісних взаємин, згідно з якою міжособистісні взаємини в будь-якій достатньо розвиненій групі розглядаються як опосередковані змістом і цінностями діяльності, в свою чергу взаємини є часткою, складовою взаємодії [179-181].

Звернення до опосередкування міжособистісної взаємодії спільною діяльністю дало змогу “побачити складний, багаторівневий, “стратометричний” характер структури міжособистісних взаємин і необхідність врахування співвіднесеності виявлених у дослідженнях явищ до конкретного рівня (страсти) групових процесів” [299].

Прийнято вважати, що емоційне ставлення людей один до одного знаходить своє найбільш повне вираження в соціометричних виборах, які ґрунтуються на “симпатіях-антипатіях”, системі емоційного надання переваги, прихильності до певної емоційної оцінки іншої людини.

Численні дослідження з проблем педагогіки і психології вищої військової школи переконують, що абітурієнт, поступивши до ВВНЗ, не зразу за своєю соціально-рольовою позицією стає курсантом/студентом з характерною для нього орієнтацією майбутнього офіцера на захист країни. Для нього розпочинаються різнопланові адаптаційні процеси, які реалізуються шляхом соціально-психологічних механізмів. На процес адаптації впливає новий соціальний статус, нові форми навчання й контролю діяльності, нарешті, вся атмосфера військового містечка. Саме тут надзвичайно важливо розпочати формувати правильну систему взаємодії майбутніх офіцерів – першокурсників і офіцерського та професорсько-викладацького складу. Неправомірне перенесення професорсько-викладацьким складом “шкільних” форм взаємодії у вищій військовий навчальний заклад і небачення в курсантах/студентах майбутніх офіцерів серйозно заважає особистісному становленню і подальшому процесу розгортання конструктивної взаємодії майбутніх офіцерів і викладачів-наставників.

Аналіз літератури показав, що особистісне становлення як характеристика буття людини, об'єктивується життєвою компетентністю, особистісною позицією «Я-у-Світі», посиленням тенденцій до форм професійного та особистісного самовизначення, самоствердження, самоповаги; прирощенням свідомості, зростанням осмисленості смисложиттєвих цінностей буття; вивершенням прагнення молодого людини старшого юнацького віку реалізувати свою потребу у повноті життєпроявів у колективі вищого військового навчального закладу, розкритті себе для інших та для себе, розвитком громадянської позиції захисника країни, дисциплінованості у навчально-професійній сфері і орієнтації на службу «на совість» як констатуючих рис особистості майбутнього офіцера. Особистісне становлення припускає прогресивний вектор розвитку особистості під впливом спеціально створених зовнішніх умов і актуалізацію внутрішніх. Змістом життєвої

компетентності є аналітичні, поведінкові і прогностичні життєтворчі здібності (В. М. Ямницький), життєві досягнення (особисте щастя, соціальний статус (Б. Г. Ананьєв, Я. В. Подоляк), самореалізація (А. Маслоу), усвідомлений та неусвідомлений індивідуальний досвід та досвід інших осіб (творче його використання та наслідування); знання, уміння та навички (про світ, життя і себе у світі), як теоретичні, так і практичні (не тільки наукові, але й такі, що передбачають життєву мудрість і опанування нормами поведінки).

“Всі компоненти міжособистісного сприйняття розглядаються в рамках реальних міжособистісних взаємин і реальної спільної діяльності” [165, 42].

Із метою цілеспрямованого керування процесом особистісного становлення у системі “викладач-студент”, необхідно дати відповідь на запитання, якому змісту (характеристикам) розвитку особистості повинні відповідати оптимальній взаємодії між суб’єктами педагогічного процесу.

Основу правильно організованого педагогічного спілкування М. І. Пирогов, зокрема, вбачав в усвідомленні викладачем і студентами мети навчання. Він вважав, що таке усвідомлення буде спонукати учасників педагогічного процесу до співробітництва.

Оптимальною позицією наставника щодо колективу юнаків є позиція “незнаходження” (за аналогією до відомого положення М. М. Бахтіна про діалог), яка передбачає творче поєднання педагогом певної (релевантної) педагогічної ситуації поведінкової піддатливості впливу колективу зі збереженням індивідуальної позиції, внутрішньої стійкості, цілісності своєї особистості.

Раціональна організація навчально-виховного процесу у вищій військовій школі передбачає наявність такого типу взаємодії багатоманітних стосунків, коли всі вони становлять собою цілісну, збалансовану й цілеспрямовану систему, яка орієнтована на реалізацію мети й завдань навчання, виховання, психологічної підготовки і розвитку особистості [20, 37, 43, 61, 83, 90, 149, 161].

Зусилля викладачів і майбутніх офіцерів повинні бути демократичними, спрямованими на ділове співробітництво в здійсненні основних цілей навчання у вищому військовому навчальному закладі. Викладачі повинні добре розумітися в

психології майбутніх офіцерів, знати їхні особливості, спрямовувати всю свою діяльність на виховання й розвиток майбутніх офіцерів у навчально-виховному процесі [168, 203, 259, 260, 298].

Характер взаємодії викладача і майбутніх офіцерів повинен бути виключно діловим, становити собою цілеспрямовану взаємодію, спрямовану на ефективне здійснення цих цілей, має ґрунтуватися на взаємній повазі й розумінні спільності цілей діяльності як викладача, так і курсанта і студента.

У психології вищої військової школи розроблені основні вимоги до відповідного рівня системи взаємодії “викладач-курсант/студент”, які б найбільш ефективно позначалися на процесі навчання й виховання майбутніх офіцерів і процес становлення їх особистості: 1) взаємодія факторів “провідності” і факторів співробітництва при організації виховного процесу; 2) формування в майбутніх офіцерів почуття професійної спільності, колегіальності з педагогами вищого військового навчального закладу; 3) орієнтація системи педагогічного спілкування на майбутнього офіцера з розвинутою самосвідомістю, тим самим подолання рецидивів авторитарних форм виховного впливу; 4) використання в якості факторів керування вихованням і навчанням професійного інтересу майбутніх офіцерів і реалізація на його основі педагогічного спілкування та всієї системи виховної роботи; 5) включення майбутніх офіцерів у різноманітні форми наукової діяльності; 6) створення можливостей для підвищення громадянської активності майбутніх офіцерів через спільну участь їх у відповідних формах роботи; участь у зборах і нарадах, засіданнях кафедр, наукових семінарах; виступах в пресі; 7) забезпечення наукового співробітництва майбутніх офіцерів і викладачів; 8) реалізація різноманітної системи неофіційних, не регламентованих контактів викладачів і майбутніх офіцерів; 9) участь професорсько-викладацького складу в курсантському/студентському дозвіллі (огляди, конкурси, вечори, спортивні заходи тощо); виховна робота кураторів та командирів взводів. При цьому підкреслюється важливість організації взаємодії для сприяння становленню особистості на основі захопленості спільною творчою діяльністю.

Вивчення спільної діяльності, співробітництва викладача зі курсантами та студентами показує, що суттєвим, а в більшості випадків визначальним, стає не взаємодія між навчанням і учінням, а взаємодія й відношення між особистістю викладача як носія смислів професійної діяльності та особистостями майбутніх офіцерів. Позиції останніх представлені в ціннісних настановах, соціальних очікуваннях тощо.

Спілкування суб'єкт-об'єктного типу, одноманітність його форм, коли лише педагог, який є ініціатором спільної діяльності, має можливість для прояву активності, своєї думки й ставлення, нерідко формує в майбутніх офіцерів позицію спостерігача, людини зі сторони. Тривале спілкування за даним типом нерідко формує своєрідне духовне споживацтво, яке виявляється в інерції мислення та лінощах душі.

Інший підхід у взаємодіях педагога й майбутніх офіцерів характеризується як суб'єкт-суб'єктний зв'язок. У цьому випадку викладач вищого військового навчального закладу виходить із того, що курсант чи студент постає як майбутній офіцер, суб'єкт, який для майбутньої діяльності має привнести в себе частину духу козака, кадета, воїна Великої Вітчизняної, що і складатиме основу сили духу, яку він має розвинути у себе в досить складних умовах інформаційної боротьби в глобалізованому економічно суворому світі.

Вдосконалення навчально-виховного процесу у військових навчальних закладах розглядається через призму соціально-психологічних явищ суспільства, які в ньому мають місце.

У психолого-педагогічній науці й педагогічній практиці виділяються умови підвищення якості педагогічного спілкування, провідною серед яких є ідея практичної перебудови навчального процесу на основі принципу спадкоємності поколінь, наступності зусиль всіх ланок освіти, спрямованих на формування особистості майбутнього офіцера в різних видах діяльності, головним чином, навчально-професійної, при домінуванні не формального, не бюрократичного ставлення до процесу виховання, психологічної підготовки воїнів до захисту Вітчизни, розуміння унікальності своєї країни і необхідності її захисту,

реалізується через широке комплексне використання різних організаційних форм взаємодії з наставниками.

Турботливе, толерантне і поважливе ставлення до всіх учасників навчально-педагогічного процесу – умова його ефективності. При дослідженні шляхів вдосконалення навчально-виховного процесу, слід враховувати, що в процедурі навчально-виховного процесу вищого військового навчального закладу повинно мати місце суттєве розширення спектру видів діяльності майбутніх офіцерів з позицій їх орієнтації на майбутню професію, навчальна діяльність курсантів та студентів повинна здійснюватися в міжособистісному спілкуванні з представниками різних поколінь, в процесі навчання перед тими, хто навчається, мають ставитися виховні цілі, які при реалізації в діяльності й спілкуванні з достатньою ймовірністю трансформувались би в мотиви учіння компетентного захисту Вітчизни.

Безперервний і суперечливий рух від взаємодії підпорядкування до співробітництва та співтворчості: необхідно враховувати рольові (соціально-педагогічні) позиції захисників країни як студента/курсанта, так і наставника/викладача вищого військового навчального закладу) – «предметника» або куратора, а головне – зміст його ціннісної свідомості [36].

Обґрунтовується ідея особистісно-рольового навчання, яке полягає в ситуативній передачі тому, хто навчається, деяких функцій, які традиційно виконуються педагогом - контрольних, оцінювальних, інформаційних та інших функцій, з іншого боку, ситуативного переймання на себе функцій людини, яка навчається, зокрема, опановує новими технічними засобами навчання.

Склалася така система роботи по оптимізації особистісного становлення майбутніх офіцерів у навчальному процесі вищого військового навчального закладу: 1) заняття суспільно-гуманітарного циклу, які мають громадянську спрямованість. При цьому курсанти/студенти активно обмінюються інформацією, що ілюструє приклади поведінки, спрямованої на захист країни та збереження національних інтересів; 2) робота у творчій групі та заняття-тренінги морально-психологічної виховної спрямованості, які створюють сприятливу атмосферу

виникнення емоційно-вольового стану зробити якомога більше для своєї країни; 4) колективні форми роботи, пов'язані зі службовими завданнями тощо. В ході реалізації програми роботи у творчій групі (Л. А. Снігур) курсанти та студенти набувають досвід активного співробітництва при виконанні вправ, аналізі їх результатів, класифікації й синтезі матеріалу, у переході від загального до часткового при акценті на позитивних і негативних моментах перспектив розгортання символу свого життя у зв'язку з символом своєї країни (послідовно), що сприяє розвитку самостійності суджень, народженню нових ідей [242].

Особливо важливе значення для особистісного становлення майбутніх офіцерів має рівень психологічної культури й компетенції учасників педагогічної взаємодії, насамперед, викладача, яка є складовою його загальної й професійної культури. Це не лише знання про психологічні особливості вихованців, але й знання про власну особистість, свої можливості, психофізіологічні ресурси й перспективи розвитку.

Тобто, педагог має достатньою мірою володіти професійними, комунікативними, психодіагностичними, профілактичними й психокорекційними вміннями. Відповідно, ознаками недостатньої психологічної компетентності педагога, яка негативно позначається на його взаємодії із майбутніми офіцерами поверхові знання психологічних особливостей вихованців; небажання або невміння враховувати їх та незнання власної особи, що призводить до багатьох серйозних помилок.

Психологічна культура міститься не тільки в розумінні практичних завдань, які сьогодні можуть розв'язувати психологи; усвідомленні специфіки психологічних проблем і постійному врахуванні “людського фактора”; але й психологічному аналізу власної поведінки і поведінки партнера по спілкуванню, усвідомлення його відмінності від простого повсякденного аналізу; постійного самопізнання і самовдосконалення (О. В. Барабанщиков [17, 18, 173]).

Заслуговує на увагу постановка проблеми підготовки майбутнього офіцера до захисту країни, забезпечення ним ефективної взаємодії в системі “офіцер-підлегли”. Упродовж підготовки професорсько-викладацьким складом майбутніх

до встановлення суб'єкт-суб'єктних стосунків у військово-педагогічному процесі увага повинна зосереджуватися на розвитку в майбутніх офіцерів не лише комунікативних і організаторських здібностей, але й орієнтації на самопізнання, соціальну рефлексію й самооцінку, формування оптимальної взаємодії з підлеглими. Особливе значення надається створенню психолого-педагогічних умов духовного розвитку особистості курсанта та студента як захисника країни, поглибленню психологічних знань, вдосконаленню умінь, опануванню психологічними методиками сприяння становленню громадянськості.

Основними домінантами педагога мають бути ерудованість, інтелектуалізм, соціальність, комунікативність, емоційність і виваженість, оперативність у прийнятті рішень і мудрість – їх правильність, гуманістична не утилітарна спрямованість.

Значення особистісних позицій педагога-наставника в його стосунках із майбутніми офіцерами проявляється в значенні особистості педагога-наставника як своєрідної моделі морально-етичної, професійної, посадової та інших видів поведінки, що опосередковано впливає на ціннісні орієнтації майбутнього офіцера завдяки своїй привабливості й бажаності. У цьому містяться великі можливості щодо спадкоємності норм моральності в ситуації соціально неоднозначного підкріплення поведінки вихованців. Особистісні позиції педагога-наставника й вихованця не лише репрезентують кожного з них в процесі спільної діяльності, відбувається обмін переконаннями, ставленнями в процесі спілкування.

При цьому важливе значення відіграє психологічне прогнозування як якості викладача-наставника, яке є однією з найважливіших властивостей особистості, що обумовлює ефективну поведінку, успішність контактів, адекватність самооцінки, стійкість внутрішнього світу.

Найбільш сприйнятливим щодо розв'язання завдань формування особистості майбутнього офіцера у педагогічній взаємодії з наставником є, як визначається в літературі [152], довірливо-діалогічний стиль, для якого характерні “активність, контактність і висока ефективність спілкування, педагогічний оптимізм, опора на позитивний потенціал особистості вихованця та колективу,

поєднання доброзичливості та довіри до самостійності; впевнена щирість, відвертість і природність у спілкуванні, безкорислива чуйність і емоційне прийняття партнера, спрямованість до взаєморозуміння й співробітництва; індивідуальний підхід у вирішенні педагогічних ситуацій, поглиблене та адекватне сприйняття й розуміння поведінки вихованця, його навчальної та особистої проблематики. Врахування полівмотивованості його вчинків, цілковитий вплив на особистість та її ціннісно-змістовні позиції, передача досвіду як пережитого знання; висока імпровізаційність у спілкуванні, готовність до вини, орієнтація на дискусію та обміркування; прагнення особистісного зростання; досить висока й адекватна самооцінка; розвинене почуття гумору.

Результатом розвитку взаємодії викладачів і майбутніх офіцерів може бути їх співтворчість у процесі підготовки у вищому військовому навчальному закладі. Спонукаючи майбутніх офіцерів до співтворчості, організовувати її, створювати умови для її розвитку здатний лише викладач, якому самому властива творчість, притаманні такі психологічні характеристики особистості як гнучкість, критичність мислення, толерантність до думки курсанта та студента, схильність до психолого-педагогічного впливу, готовність до інновацій, виражена емоційна стабільність, впевненість у собі, адекватний рівень тривожності, незалежність у судженнях, сміливість і рішучість, оптимальний рівень довірливості, активно-позитивний тип ставлення до майбутніх офіцерів, довірливо-діалогічне педагогічне спілкування.

Важливим психолого-педагогічним фактором успішної організації сприяння особистісному становленню майбутніх офіцерів у процесі навчання є: оптимальне використання діалогічних форм у взаємодії наставників і майбутніх офіцерів; введення елементів творчого тренінгу у вузівське навчання; побудова навчального процесу проблемно для тих, хто навчається на основі творчих навчально-професійних завдань; застосування групових форм навчання майбутніх офіцерів; створення психологічної атмосфери взаємної поваги й рівності учасників спільної творчості; трансформація психологічної позиції викладача з “носія” інформації на консультанта й організатора процесу навчання.

В останній період все більше уваги приділяється окремим чинникам особистісного становлення. Так зокрема, А. П. Поплавська вказує серед інших внутрішніх чинників на кар'єрні орієнтації військовослужбовців, а серед зовнішніх – інститут призначення на військові посади; інститут присвоєння військових звань; тип проходження військової служби (кадрової або за контрактом); тип проходження служби у мирний чи воєнний час; традиції та цінності військових організацій та інші, що можуть бути загалом охарактеризовані як пов'язані із впливом військової організації на здійснення професійної кар'єри військовослужбовців (2006 р.).

Компоненти особистісного становлення та новоутворення, що знаменують особистісне становлення у вищій військовій школі складаються з когнітивної складової – опанування психологічними знаннями щодо особистісного становлення; формування життєвої перспективи з чітким уявленням про «Я» в єдності минулого-теперішнього-майбутнього; «Я-концепція» воїна-офіцера-захисника країни, мотиваційного – позиції захисника країни як громадянина і офіцера (професійна і громадянська); впевнено-ціннісного ставлення до обраної професії; громадянсько-ціннісного ставлення до виконання навчально-професійних завдань; внутрішньо-незалежного ставлення до членів колективу, емоційного почуття патріотизму і громадянськості; обов'язку перед батьківщиною, вдячності батькам, наставникам, товаришам; почуття військового братерства і належності до офіцерства як елітарного осередку честі та гідності країни. Поведінковий компонент особистісного становлення виражається в стратегіях поведінки, діяння та вчинки, що керуються громадянською метою захисту країни, орієнтацією на сумлінну службу (див. Додаток 3).

Недоліки в організації процесу підготовки у вищого військового навчального закладу призводять до розчарування майбутніх офіцерів у виборі професії. Через це так важливі різноманітні форми емоційно-довірливого спілкування викладачів вищого військового навчального закладу зі студентами. В основі їх спільної діяльності лежить співробітництво, здатність викладача до

морального резонансу з тими, хто навчається, готовність допомогти їм у професійному та життєвому самовизначення.

Пройнятися духом існування захисників країни минулих часів заради захисту країни в майбутньому – головна умова формування особистості майбутнього офіцера. Офіцер повинен вміти застосовувати наявний у його арсеналі психолого-педагогічний запас механізмів і закономірностей, методик, технік і пристосовувати їх до конкретного того, хто навчається, а не майбутнього офіцера пристосовувати до якоїсь засвоєної техніки. Це ж саме відноситься й до процесу навчання захисника країни у вищого військового навчального закладу. Можливо йти двома шляхами: перший – це розроблена модель особистісно-професійного зростання та чітка послідовність курсів, тем, методик і технік до неї; другий – надати викладачеві в межах своєї дисципліни певну міру свободи, творчості й право орієнтуватись на кожного студента індивідуально й використовувати ті засоби і методи, які призведуть до найкращого результату саме відносно до його індивідуальності. Засвоєння курсантами та студентами лідерських, організаторських, комунікативних характеристик спілкування, з одної сторони, діяльностей, необхідних для виконання функціональних обов'язків майбутніх офіцерів, з іншої, дві складові взаємодії з наставником, яка в результаті особистісно-діяльнісного підходу призводить як до підсвідомого наслідування прикладу поведінки яскравої особистості викладача, і, паралельно, розширення зони усвідомлення студентом себе як захисника країни, своєї поведінки, знань практичних умінь і навичок, конкретних прийомів, методів, методик і технік. Заняття при такій організації підготовки захисника країни є діалоговим, гармонійним, новаторським при збереженні традиційності, обміном між молоддю і наставниками інформації з приводу проблемних ситуацій при бажанні і зацікавленості з обох сторін.

Висновки до розділу 1:

Проведений теоретичний аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури на стикові військової науки, вікової та педагогічної психології свідчить:

1. Особистісне становлення майбутнього офіцера об'єктивується зростанням осмисленості смисложиттєвих цінностей буття; посиленням тенденцій до форм професійного та особистісного самовизначення, самоствердження, самоповаги; прирощенням свідомості, вивершенням прагнення молодого людини старшого юнацького віку реалізувати свою потребу у повноті життєсправів у колективі вищого військового навчального закладу, розкритті себе для інших та для себе, розвитку громадянської позиції захисника країни у професійній сфері діяльності як констатуючої риси особистості майбутнього офіцера.
2. Головними зовнішніми чинниками особистісного становлення майбутнього офіцера як суб'єкта життя є навчально-професійна діяльність в цілісному процесі буття майбутнього офіцера, опосередкованих спілкуванням з наставниками та курсантами у вищому військовому навчальному закладі, прогресивний вектор особистісного розвитку відбувається під впливом спеціально створених зовнішніх умов (діяльності, соціальної ситуації тощо).
3. Здатність молодого людини старшого юнацького віку не лише залежати від факторів своєї життєдіяльності, а й впливати на них, бути суб'єктом діяльності, стає внутрішнім чинником формування життєвої позиції щодо оточення, себе та обраної професії і самореалізації себе в ній. При цьому розрізняють чинники впливу, чинники середовища і чинники індивідуальності (зокрема, Я-концепція).
4. Основою руху особистості в процесі розвитку у вищому військовому навчальному закладі, інтегрованою моделлю розгортання нею свого буття виступають «Я-концепція» майбутнього офіцера як захисника країни і, відповідно, його громадянська позиція, яка інтегрує життєвий досвід, характеризує розвиток світогляду, синтезує ціннісні ставлення особистості, сприяє розвитку смисложиттєвих цінностей буття. Єдність задоволеності процесом служби, комплекс моральних якостей, сфокусованих у поняттях

офіцерської честі та особистісної гідності, згармонізовані взаємодією з педагогами та наставниками, дисциплінованість та відповідальність виступають важливими чинниками особистісного становлення майбутнього офіцера.

5. Виявлено, що особистісне становлення в процесі навчально-професійної діяльності у вищому військовому навчальному закладі характеризується складною внутрішньою структурою особистісної орієнтації на самовдосконалення на етапі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі, компонентами якої є: 1) потребово-мотиваційний (інтерес до самовдосконалення; потреба в удосконаленні своєї особистості в процесі підготовки у вищому військовому навчальному закладі, так і за його межами); 2) когнітивний (сприйняття й оцінка свого особистісного розвитку; рефлексія усвідомлення труднощів, які його супроводжують; уявлення про оптимальний розвиток); 3) емоційно-вольовий (задоволеність процесом професійної підготовки та наявність бажання до подолання труднощів, що виникають у навчальному процесі); 4) поведінковий (психологічні особливості виконання навчально-професійних та службових завдань при професійно-педагогічному спілкуванні і визначеному статусі особистості майбутнього офіцера у педагогічному колективі).

Зміст першого розділу представлено у наступних публікаціях:

Теоретико-методологічні підходи до системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України, роль спадкоємності та наступності в компетентному військовому управлінні // Матеріали міжрегіонального наукового семінару, 25 березня, 2010 р. Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях. – Київ : Поліграфічний центр Осадчого В. В., 2010. – С. 101-103 (0,2 др.а., у співавторстві : Ю. І. Чаус).

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ

У розділі розкривається зміст емпіричного дослідження факторів, що визначають стратегії особистісного становлення курсантів та студентів. Підібрано та апробовано діагностичний комплекс щодо визначення типів стратегій особистісного становлення майбутнього офіцера та його орієнтації на самовдосконалення у цьому напрямку.

Визначено методику та наведена організація дослідження, проаналізовано результати дослідження типів стратегій особистісного становлення майбутніх офіцерів.

2.1. Методика та організація емпіричного дослідження

Загальні підходи до емпіричного дослідження, методи, критерії аналізу визначалися відповідно до розробленої моделі і завдань дослідження. Констатуючий етап дослідження передбачав, насамперед, добір психодіагностичного інструментарію, адекватного до завдань дослідження; створення оптимальних організаційних умов його проведення відповідно, виокремлення емпіричних референтів особистісного становлення особистості.

Теоретичне вивчення проблеми показало, що в сучасній психологічній літературі існує велика кількість методик діагностики, спрямованих на дослідження різних аспектів особистості. Інтерпретації результатів проведених окремих методик, обмежується описом кожної з методик без зазначення цілісної тенденції особистісного становлення курсанта/студента. Найголовнішим завданням стало обрати ті, які розкриють цілісний процес особистісного становлення саме майбутнього офіцера на професійному етапі підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

Тому ми здійснили добір комплексу методик, спрямованих на вивчення особистісного становлення, базуючись на висновках теоретичної частини дослідження про ключові ознаки особистісного становлення її спираючись на виокремлення провідного виду діяльності у старшій юності, в межах якої особистість набуває основні новоутворення віку.

При виборі методичного матеріалу ми керувалися необхідністю дотримання основних вимог, що висувуються до діагностично-розвивального дослідження, а також доступністю їх проведення. У результаті пілотажного дослідження було виявлено комплекс методик, частина яких мала діагностико-розвивальний характер.

З метою визначення типу стратегії особистісного становлення та спрямованості особистості на власне задоволення, маніпулювання людьми чи гуманістичну орієнтацію на інших проводилась бесіда (додаток А.1). Для характеристики спрямованості особистості, визначення ціннісного ставлення до військової служби загалом і ролі майбутнього офіцера, зокрема, використовувався тест Дж. Келлі, який дозволив виявити спрямованість майбутнього офіцера, ставлення до товаришів, до професії, до себе, до необхідності захисту країни; цілемотиваційні утворення особистості, характер провідних конструктів особистості, провідної орієнтованості особистості (на навчання чи управлінську кар'єру), зокрема конструктів класу «особистісна ідентифікація»; громадянська спрямованість досліджувалась за критеріями спостереження (Л. А. Снігур) [242]; суб'єктивне бачення цінностей життя та динаміки життєвого шляху визначалось за допомогою психомалюнків за сюжетами: «те, за що можливо віддати життя» (на думку ваших предків (1), на вашу думку (2), на думку нащадків (3), «Я вчора», «Я- сьогодні», «Я-завтра» - (Додаток Г). Все це дозволило дослідити особливості потребово-мотиваційної сфери, мети особистості та її життєвої перспективи, цільових та мотиваційних утворень, особистісної ідентифікації, ціннісного ставлення майбутнього офіцера до військової служби загалом, і ролі майбутнього офіцера, зокрема, для вияву громадянськості особистості та відповідної орієнтації на захист країни.

Вияв особливостей образу «Я» здійснювався за допомогою методики «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партланта.

Самореалізація особистості визначалась за допомогою опитувальника самоактуалізації особистості, рівень рефлексії – за допомогою методики Т.В.Махової, локус контролю – за допомогою методики Дж. Роттера (адаптація Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, О. М. Еткінда).

Вияв особливостей поведінки у навчально-професійній діяльності здійснювався за допомогою методики спостереження виконання навчальних завдань курсантами (А. Троц).

Вияв статусу особистості у колективі курсантів та викладачів здійснювався за допомогою соціометричної методики [190; 147, 37-45].

Самопроекування життєвого шляху, оцінка особливостей організації суб'єктивної картини життєвого шляху, вивчення психологічного минулого, теперішнього та майбутнього як основи самопроекування та самоздійснення вивчалось методикою «Психологічна автобіографія» (О. Коржова). Це метод психологічного дослідження, спрямований на вивчення біографічних подій (життєвого шляху) людини. Біографічний метод налічує кілька модифікацій, представлений багатьма методиками та процедурами дослідницької роботи: аналіз щоденникових записів, автобіографій та біографій, психобіографічний метод (З. Фрейд), каузометрія (Є. І. Головаха, О. О. Кронік, К. А. Кронік), психологічна автобіографія (Є. Ю. Коржова), вчування (І. П. Маноха) та ін. За допомогою методики «Психологічна автобіографія» здійснювалось дослідження психологічних особливостей цінностей у пізній юності. Методику «Психологічна автобіографія» відносять до проєктивних методик, оскільки відповіді досліджуваних характеризуються невизначеністю та неоднозначністю. На перший план виступає особистісне значення відповідей – як змістовних характеристик названих подій (тип), так і їх формальних особливостей (кількість, “вага“, вказана ступінь значущості, час подій). Дана методика належить до ситуаційних психодіагностичних методик і була розроблена для оцінки ситуаційних особливостей життєвого шляху та перспектив особистості. Методика дозволяє

виявити психологічні особливості сприйняття значущих життєвих ситуацій, а саме, найбільш важливих подій в житті людини. Ці особливі ситуації тісно пов'язані з особистістю досліджуваного. Називаючи значущі події свого життя, людина переломлює їх через своє «Я». Для отримання свідчень про переживання, пов'язані з найбільш значущими сферами життя, досліджуваному пропонується перерахувати найбільш важливі, з точки зору досліджуваного події минулого і майбутнього життя. Кількість подій не обмежується. Потім досліджуваного просять дати кількісну оцінку кожній події і вказати приблизну дату. Серед оцінки типів подій (біологічний тип (наприклад травма, народження дитини), подій, які належать до змін фізичного середовища (наприклад: спека, холод, землетрус), особистісно – психологічний (наприклад, при виборі життєвого шляху, події пов'язані з використанням вільного часу), події, які належать до змін соціального середовища (шлюб, просування по службі), найбільшу значущість отримали у осіб гедоністично-егоїстичної стратегії особистісного становлення події біологічні та такі, що належать до змін фізичного середовища, у осіб прагматично-утилітарної стратегії особистісного становлення найбільшу значущість подій виділено в соціальному середовищі, події особистісно-психологічні виявили свою особливу значущість при гуманістично-альтруїстичному особистісному становленні. Про це свідчить кількість названих подій (продуктивність сприйняття образів життєвого шляху), їх «вага» – значущість, степінь впливу подій (відповіді досліджуваного поділяються за ступенем впливу на події, які здійснюють значний вплив (4 – 5 балів), помірний вплив (3 бали), малий вплив (1 – 2 бали). Таким чином, тип значущих подій (біологічний, фізіологічний, соціальний, особистісно-психологічний) свідчить про особистісне становлення особистості.

Життестійкість, як система переконань про себе, оточуючий світ та відносини зі світом вивчалась за допомогою введення в рольовий список тесту Дж. Келлі ролі «життестійка людина» і порівняння отриманих конструктів з конструктами по рольовій позиції «Я».

Вибір даних психодіагностичних методик обумовлений метою нашого емпіричні дослідження: вивчити чинники особистісного становлення майбутнього офіцера на етапі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі. На нашу думку, для вивчення чинників особистісного становлення найбільш важливо вивчити суб'єктивну сторону життя людини. Важливим є сприйняття образів життєвого шляху, пов'язаного з професією військовослужбовця та надбанням статусу офіцера в майбутньому. У ході аналізу емпіричних даних встановлено, що ті, хто досліджуються різнилися між собою здатністю робити самостійний (в першу чергу, професійний) вибір на основі реалістичних прогностичних оцінок; у відповідність з характером саморегуляції при виконанні навчальних та службових завдань, виконанням поставленої задачі до її завершення при максимально відведеному часі при орієнтації на високий стандарт якості, умінням пов'язувати успішність діяльності не лише з оцінками командирів, а й з власним високим рівнем служби, служити «на совість». За цими ознаками: виділено чотири типи ціннісного ставлення майбутніх офіцерів до обраної професії: визначено-ціннісний (15,4%), слабковизначено-ціннісний (19,2%), невизначено-ціннісний (46,8%), невпевнено-ціннісний (17,3%) - Додаток Б.4. Установлено, що майже п'ята частина досліджуваних характеризується достатнім рівнем емоційно-ціннісного ставлення до результату навчально-професійної діяльності, в якому гармонійно поєднується орієнтація на високі показники якості із самопокладанням відповідальності і дисциплінованості поведінки у сфері взаємовідносин.

Таблиця 2.1

Ціннісне ставлення майбутніх офіцерів до професії військовослужбовця

Типи ціннісного ставлення майбутніх офіцерів до обраної спеціальності	Гуманістично-альтруїстичний	Прагматично-утилітарний	Гедоністично-егоїстичний
визначено-ціннісний	-	2	22
слабковизначено-ціннісний	-	25	3
невизначено-ціннісний	4	68	1
невпевнено-ціннісний	-	21	6

В дослідженні показано: переважна більшість курсантів/ студентів характеризується нестійкими або досить низькими показниками мотивації досягнень у сфері військової служби. Отже, оптимізація дії чинників особистісного становлення, умов організації діяльності досліджуваних у вищому військовому навчальному закладі є актуальним питанням.

Порівняльний аналіз показав, що в значної більшості представників різних типів ціннісного ставлення до результату домінує одна з двох психологічно відмінних орієнтацій – на досягнення високого стандарту якості ("навчання на добре та відмінно") або самостійну і відповідальну поведінку в колективі товаришів з навчання (навчальному підрозділі) ("високий рівень комунікативних та організаторських здібностей") – Додатки Б.3.1, Б.3.2, Б.4. Обидві орієнтації гармонійно поєднувалися лише в п'ятій частини курсантів. Автором обґрунтовано: домірна представленість у ціннісному ставленні до результату навчання та взаємовідносин цінностей "відмінно та добре" та "авторитет серед товаришів та наставників" – важлива умова особистісного становлення майбутнього офіцера як суб'єкта навчально-професійної діяльності, показник часткової сформованості позиції "Я-командир" у світі товаришів по службі як складових концепції "Я-військовослужбовець", запорука розвитку позитивного ставлення до обраної професії як чинника особистісного становлення майбутнього офіцера.

У разі недостатнього визначення ставлення до обраної професії нами (індивідуально) була застосована методика остаточної смислів [133].

«Характеризуючи відносини людини до основних сфер життя як з динамічної, так і зі змістовної, морально-ціннісної сторони, доцільно протиставити особистості, що гармонійно розвивається, так звану акцентовану особистість, як крайній, пограничний варіант нормального непатологічного розвитку (О. А. Донченко, Т. М. Титаренко [76, с.75]).

Чим більше подій називає той, хто досліджується, тим вища його загальна продуктивність, тип подій характеризує стратегію особистісного становлення (Додаток Б.6). Важливою ознакою оптимальності особистісного становлення в період підготовки у вищому військовому навчальному закладі є наявність

відповідей про майбутні події у зв'язку з придбанням професії офіцера та кваліфікація цих подій як сумних. Чим менше таких відповідей, тим більше хвилювання за майбутнє, що пов'язане зі службою. Відмічено наявність достатньої кількості подій у відповідях досліджуваних. Тип подій біологічно-фізіологічний виділено у 11,0%, соціальний – у 57,4% особистісно-психологічний у 30,3% (Додаток Б.5). Для виявлення особливостей життєвого шляху, перспектив особистості важливим є зміст подій як якісний показник.

Гедоністично-егоїстична стратегія особистісного становлення виражена прагненням до військової освіти як засобу отримання державного забезпечення та уникнення від проходження служби в армії тощо. Часто відмічаються не серйозні та легковажні відповіді, що більш характерні для гедоністично-егоїстичної стратегії (наприклад, вперше спробував алкогольні напої тощо).

Найбільш значущими для гуманістично-альтруїстичного типу є події, пов'язані з обранням професії офіцера (48,7 %), які розглядалися як радісні події.

Таблиця 2.2.

Тип подій відносно стратегій особистісного становлення (N=135)

Тип стратегії особистісного становлення	Тип події		
	біологічно-фізіологічний	соціальний	особистісно-психологічний
гуманістично-альтруїстичний	5	5	16
прагматично-утилітарний	2	83	31
гедоністично-егоїстичний	10	0	0

Для прагматично-утилітарного типу доволі розповсюдженими є прагнення “якщо отримую військову освіту – буду мати престижну роботу”, “більш високу заробітню платню”.

Чим більша “вага” життєвих подій, тим вища значущість цих подій – бажаних, майбутніх чи минулих.

Таблиця 2.3.

«Вага» подій

Тип стратегії особистісного становлення	«Вага» подій, пов'язаних з обранням професії офіцера	
	«Вага» радісних подій	«Вага» сумних подій
гуманістично-альтруїстичний	48,70 %	8,59 %
прагматично-утилітарний	28,7%	45,4%
гедоністично-егоїстичний	7,2%	54,7%

Такі результати вказують на зв'язок типів стратегій особистісного становлення і ціннісного ставлення до обраної професії офіцера в просторі власного життя.

Як відомо, для цього віку характерно прагнення визначити власні цілі, перспективи, знайти себе і своє місце у житті. Проте, досягнення поставлених цілей вимагає відповідальності, наполегливості і терпіння, що не завжди враховується у юності.

Молодь вступає у доросле життя з великими планами, задумами і, одночасно, не маючи достатнього досвіду, не будучи готовою долати перешкоди на шляху до реалізації власних цілей. Молоді пригадати минулі події легше, ніж передбачити майбутні, які характеризуються невизначеністю, особливо в наш час. Відсутність знань, своїх здібностей, інтересів, особливо на перших курсах, що ліквідується процесом самопізнання, вказує на певні труднощі майбутніх офіцерів в особистому самовизначенні.

Увага до власної особистості – типове явище у даному віці. Відкриття власного “Я”, самопізнання, самоаналіз займають важливе місце у житті студентів та курсантів і є умовою становлення особистості у пізньому юнацькому віці. Серед видів подій домінуючими є події життя, пов'язані з власним “Я” як майбутнього офіцера.

На другому місці – події пов’язані з навчанням та отриманням кваліфікації: 25,89% досліджуваних відзначали події, пов’язані з даною сферою життя як важливі. Сюди входить професійне самовизначення, тобто визначення професійних інтересів, схильностей. І знову ж таки тут переважають загальні відповіді: ”Отримаю посаду, яка мене цікавить”. Звичайно, дане питання цікавить майбутніх офіцерів, адже перед ними стоїть завдання усвідомлення своїх інтересів, здібностей і відповідно, вибір спеціалізації. 60,36% досліджуваних відмітили важливість сфери міжособистісних стосунків. Центральне місце тут належить як спілкуванню з ровесниками, товаришами з навчання, так і з наставниками. Наприклад, “познайомився з викладачем, який став моїм найкращим другом” тощо. Спілкування у цьому віці займає важливе місце, адже через інших, в процесі взаємодії з іншими індивід не тільки пізнає себе, але й вдосконалює. Хоча відповіді пов’язані з сферою професійного життя займають значне місце серед загальної кількості відповідей, але домінуючими для даного віку є усвідомлення сенсу життя (78,2%). Найменш значущі події пов’язані зі здоров’ям (1,40 %). Це зумовлено звичайною його наявністю, коли людина не замислюється над проблемами власного здоров’я чи легковажного становлення до власного здоров’я, з іншої сторони, є браком інформації щодо здорового способу життя та культури такого життя, несформованістю відповідального ставлення до психічного та фізичного стану організму. Також спостерігається відсутність вираженого інтересу до суспільного життя, відсутність активної громадянської позиції у представників прагматичного-утилітарного типу. Більшість представників гуманістично-альтруїстичної стратегії особистісного становлення згадали про події, пов’язані зі суспільними змінами як про особистісно значущі. Отже, узагальнення результатів дослідження по методиці «Психологічна автобіографія» дозволяє зробити наступні висновки: в цілому констатується висока продуктивність сприйняття цінностей життєвого шляху військовослужбовця як захисника країни. У студентів та курсантів відмічається тенденція до переважання кількості радісних подій, пов’язаними з обранням професії офіцера, над сумними подіями. Що до ступеню впливу подій на

особистісне становлення, то, оскільки індивід називає важливі події свого життя, зрозуміло, що вони здійснюють значний вплив на особистість. У житті юнаків важливе місце займають події пов'язані з розвитком власного Я. Також важливе значення надається подіям, які пов'язані із змінами соціального порядку із значущістю власного Я, важливе місце займає навчання та міжособистісні стосунки.

Феномен цінності розглядається нами не тільки з точки зору задоволення суб'єктивних потреб, але й з врахуванням морального аспекту проблеми цінностей, адже цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства. Цінності не тільки і не стільки задовольняють потреби людини, чим значною мірою духовно відтворюють її.

Юнацький вік є порою життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення та індивідуалізації (усвідомлення своєї неповторності). Юність потребує від особистості знання власних можливостей та перспектив. Ця вимога задовольняється у процесі розвитку власного світогляду, смисложиттєвого та ціннісного вибору, формування життєвих планів та програм. Побудова і переоцінка системи цінностей – основний процес морального розвитку в юнацькому віці.

Відповідно Хоффману, моральний розвиток проходить трьома різними, частково співпадаючими, шляхами. Перший – заснований на тривозі стримування, тобто це соціально прийнятна поведінка, що викликається страхом перед покаранням. Що стосується другого шляху, то він заснований на емпатії та турботі про інших. Ця моральна перспектива поєднує здібності людини поділяти почуття інших з когнітивною здатністю уявляти, що відчуває інший і як власна поведінка може змінити внутрішній стан інших людей. Третій шлях – моральний розвиток відбувається завдяки розвитку мислення. Переоцінка цінностей виступає чинником зміни ставлення до життя, у зв'язку з чим деякі молоді люди змінюють і ставлення до обраної професії і до її ролі у власній долі.

Ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її

індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань. Таке розуміння ціннісних орієнтацій дає змогу пояснити та емпірично вивчати спрямованість як важливий чинник її особистісного становлення.

Звернення до соціометричної методики дослідження (в модифікації Я. В. Подоляка), що традиційно є присутньою в класичній практиці психологічного супроводження процесу підготовки майбутніх офіцерів і надає змогу виявити статус особистості в колективі.

Для вияву відмінних особливостей типу особистісного становлення в образі Я нами була застосована методика «Тест двадцяти суджень» (Хто я такий?), що дозволяє визначити соціальну підсистему «образу Я», в якій відображені сприймання, оцінка та переживання людиною самої себе – носія певних соціальних відносин (або встановити так звану «соціальну ідентичність» за Ф. Патакі та професійну ідентичність). «Тест двадцяти суджень» являє собою особистісний опитувальник, варіант не стандартизованого самозвіту, який наближений до проєктивних методик дослідження особистості. Він дає можливість дослідити самоставлення індивіда. Методика запропонована М. Куном і Т. Мак-Партландом у 1954 році. Теоретичною основою створення даної методики є розроблене М. Куном розуміння особистості, операціональну сутність якої можливо визначити через відповіді на питання: «Хто я такий?», яке людина задає собі сама, чи яке їй задає інша особа. «Тест двадцяти суджень» заснований на використанні нестандартизованого самоопису з наступним контент-аналізом, який проводиться на основі виділення таких категорій: судження – найменування (ім'я, вік, етнічна приналежність); соціально-рольові судження; оцінні судження; форми активності й схильності; «фізичне Я»; компетентність – самовизначення; особистісні характеристики; інші судження.

Орієнтація майбутнього офіцера на певний вид діяльності формується в залежності від того, носієм яких цінностей є те, чи інше коло занять для людини і якого значення набувають дані цінності в її свідомості.

Як компонент свідомості, життєва орієнтація включає в себе всі характерні для ціннісних орієнтацій рівні :

- емоційний, що характеризується, в першу чергу, соціальними почуттями;
- когнітивний, що виражає свідому спрямованість на форми життєдіяльності;
- поведінковий, що виражає готовність зайнятися тією чи іншою діяльністю.

Виходячи з вищевикладеного, ми визнали доцільним оцінювати ступінь розвитку когнітивного компоненту орієнтації на самовдосконалення як чинника, що опосередковує особистісне становлення та виражене у трьох рівнях: високий, середній і низький. Достатньо глибокі відповіді про особистісне становлення в поєднанні з позитивним прийняттям себе були оцінені як високий рівень розвитку когнітивного компонента особистісного вдосконалення. Низький рівень розвитку компонента оцінювався за відсутності або наявності слабкої орієнтації в знаннях про особистісне становлення. Проміжні варіанти були віднесені до середнього рівня розвитку когнітивного компоненту.

На основі аналізу теоретико-експериментальних джерел показано недостатній ступінь розробки проблеми становлення особистості як діючого суб'єкта, який не лише надає результати діяльності, а й породжує в собі нові погляди на життя, переконання, бачення життєвого шляху, розвивається як особистість (Л. І. Анциферова, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн). Поняття «суб'єкт життя» є суттєвим доповненням понять «діяльність», «активність», «свідомість» при цілісному особистісному становленні людини у процесі життєдіяльності, оскільки воно не лише позначає того, хто діє, ставиться, усвідомлює, а й характеризує, яким чином він це робить, що свідчить про властивий для даної індивідуальності характер поведінки на певному етапі життя – етапі професійної підготовки.

Завдяки цьому умовою особистісного розвитку може бути не формальна, а лише творча, значуща для виконавця діяльність (О. Г. Асмолов, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков). Особистісне становлення є вираженим, зокрема, у наявності творчих елементів, що проявляється в навчально-

професійній діяльності, з одної сторони, ступенях впливовості і активного діяння, що проявляється у спілкуванні з наставниками і викладачами в навчально-професійній діяльності, з іншої.

В результаті дослідження виявлено наступні типи поведінки: виразно-творча (найвищого рівня); не досить виразна, але з включеними елементами творчості; не виразна, з відсутністю творчих елементів; за впливовістю: впливово-діяльна, не впливово-діяльна, не впливово-бездіяльна.

Під стратегією особистісного становлення ми розуміємо міру якісного й кількісного вияву всіх ознак і характеристик особистісного становлення у їх відповідності умовного еталону.

В основу вивчення типів стратегій було покладене загальнонаукове уявлення про стратегію як загальний, не деталізований план певної життєдіяльності, який охоплює тривалий період та уявлення про спрямованість особистості як сукупність стійких мотивів, поглядів, переконань, потреб, інтересів та прагнень, що орієнтують людину щодо досягнення складних життєвих цілей.

Здійснювалося вивчення уявлень курсантів про особистісне становлення через контент-аналіз твору «Особистісне становлення – це...» з описом людини, що досягла високого рівня особистісного розвитку та людини, що залишилося на низькому рівні особистісного розвитку, аналіз логічних взаємозв'язків у комплексі тематичних психомалюнків. Отримані матеріали є корисними для виявлення проблемного змісту в усвідомленні особистісного становлення як вихідного матеріалу для подальшого самовдосконалення особистості. Усі твори курсантів на основі контент-аналізу були розподілені на групи в залежності від домінування у автора акцентування уваги на когнітивній стороні поняття, емоційно-оцінювальній чи дієвій.

На етапі констатуючого експерименту, з метою вивчення психологічних чинників особистісного становлення, ми застосовували також методику дослідження рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, О. М. Еткінда), яка спрямована на діагностику локус-контролю за певними субшкалами, як важливого фактору зміни цього складного процесу

[207]. Поглиблене дослідження авторів цієї методики показало, що людям більшою чи меншою мірою властива варіабельність особливостей поведінки залежно від конкретних ситуацій. Дослідження рівня суб'єктивного контролю пояснюється тим, що це поняття відображає феномен особистісного потенціалу (Д. О. Леонт'єв [131]). Характеристики рівня суб'єктивного контролю можуть змінюватися в однієї й тієї самої людини залежно від того, уявляється їй ситуація складною або простою, приємною або неприємною, вигідною або не вигідною. При діагностиці за даною методикою для нас найбільш значущими є дві шкали: шкала загальної інтернальності (Іо); шкала інтернальності у відносинах у процесі навчально-професійної діяльності (Інп).

При оцінці даних ми виходили з того, що дані, які відповідають 1-3 стеном – це низький рівень інтернальності, 4-7 стеном – середній рівень інтернальності, 8-10 стеном – високий рівень інтернальності. Характерно, що для представників гедоністично-егоїстичної стратегії більшою мірою властива екстернальність, коли як для представників гуманістично-альтруїстичної стратегії особистісного становлення – інтернальність (Додаток Б.10).

Значущим чинником особистісного становлення може бути не тільки сприйняття майбутньої професії, ступінь прийняття ролі майбутнього офіцера як один із проявів професійної ідентичності (тест «Хто я такий?»). При розташуванні майбутнього фаху у відповідях на позиціях від 1 до 6 результат оцінюється як високий рівень; від 7 до 12 позиції – середній рівень професійної ідентичності; 13 позиція й подальші позиції, так само як і відсутність згадки про майбутній фах, оцінювалась як низький рівень.

При гуманістично-альтруїстичному типі особистісного становлення для курсантів та студентів властивий акцент на дієвій стороні становлення і розглядають його як власну працю з самовдосконалення, особистісне становлення асоціюється з особистісною зрілістю, сформованим світоглядом, власною громадянською позицією, впевненістю особистості в обраному напрямку життєвого шляху. Наприклад, курсантом ставиться мета «формування у самого себе ставлень про світ, а потім – їх розвиток та зміна», «прагну до

особистісного розвитку» тощо. Особистісне становлення гуманітарно-альтруїстичної стратегії характеризується позитивним розвитком у просторі обраної професії. Особистісне становлення асоціюється з життєвим шляхом, на якому людина повністю домагається свого, а якщо ні, то «не падає духом» та іде далі.

Особистісне становлення при прагматично-утилітарній стратегії пов'язується з кар'єрним зростанням, сімейним благополуччям, визнанням оточуючими – «щоб люди бачили» тощо.

Особистісне становлення пов'язується з організаційними і комунікативними здібностями особистості.

Людина орієнтована на особистісний розвиток визначається як переможець, що досягає мети, чим підвищує впевненість у власних очах, переконується у правильності власних вчинків. Це вольова людина з розвинутим характером.

Особистісного становлення типу гуманістично-альтруїстичної стратегії характеризується відкритістю для близьких, рідних та друзів. Інтереси особистості пов'язані з особистісним вдосконаленням, у тому числі і переважно, в просторі професійної діяльності; високо розвинена громадянськість. Рівень громадянськості виявлявся спостереженням за визначеними критеріями і показниками (Л. А. Снігур [242]). При цьому друзі також характеризується орієнтацією на особистісне удосконалення. В емоційній сфері характеризується доброзичливістю, спокоєм у відносинах з оточуючими.

На психомалюнках гуманістично-альтруїстична стратегія особистісного становлення представлена наявністю державної символіки – малий герб, карта, України, прапор тощо. Візуальне вираження особистісного становлення курсанта з високим рівнем громадянськості представлено, зокрема, у психомалюнку (Додаток Г.2-Г.3).

Особистісне становлення в психомалюнках образно представлено як дорога, шлях, перепуття (з акцентом на складній проблемі вибору (Додаток Г.4).

Психомалюнок, крім іншого, розкриває ціннісні орієнтації особистості у просторі спадкоємності поколінь.

Розглядання слова і образу є найважливішими першоосновами психічного регулювання поведінки. Вони допомагають людині побачити справжній сенс певних явищ, зорієнтуватися на своєму життєвому шляху. Символічна природа свідомості підкреслена прагматистами, символічним інтеракціонізмом (особливо, значення прийняття норм референтних груп у привласненні символів людиною), практикою психомалюнку (В. С. Мухіна, С. М. Симоненко, Т. С. Яценко) Так, В. С. Мухіна висловила переконання стосовно того, що малюнок може розглядатися як знак, що функціонує в системі соціальної комунікації [156-157]. Комплекс тематичних малюнків відображати своєрідну індивідуально-психологічну історію життя суб'єкта, дає можливість інтерпретації життя людини, що висловлюється через взаємозв'язки між окремими малюнками і через загальні характеристики їх усіх разом Т. С. Яценко [303, 304], а комплекс психомалюнків з використанням символу в його розгортанні від символу як цілого до акценту його розгортання до більш загального і часткового/ позитивного і негативного дозволяє, з одної сторони виявити як ціннісні орієнтації і смисли молодій людині, так і сприяти її усвідомленню власного особистісного становлення [241]. З метою заглиблення і розвитку уявлень юнаків про власне особистісне становлення, що є пов'язаними з уявленнями про захист країни, ми застосували дві серії психомалюнків: “символ мого особистісного становлення, “символ розвитку України”. Це психомалюнкове завдання, що носить діагностико-розвивальний характер є нашою адаптацією методичного прийому Л. А. Снігур, що засновувала серії: “символ мого життя”, “символ життя України” (там же) – Додаток Г.1.

Психомалюнок дозволяв виявити, у тому числі тенденції бачення особистості лише узагальнюючого відносно явища без вичленення головних деталей і навпаки,

Наша робота з психомалюнком в просторі предмету даної роботи підтвердила положення С. М. Симоненко про значимість візуального мислення в особистісному становленні людини [225].

В психомалюнках представників гуманістично-альтруїстичного типу стратегій особистісного становлення є вираженою професійна символіка (погон, щит, меч, інша зброя), атрибутика процесу в навчанні – розкрита книга, знак інституту тощо), типово представлені образи сходинок (як особистісного сходження і сонця, в якому репрезентовано загальну орієнтацію на самоудосконалення).

При прагматично-утилітарному типі особистісне становлення розглядається як компетентність у спілкуванні, особистість, при цьому, іноді, сходить з визначеного шляху. Особистісне становлення характеризується розпорошеністю професійних орієнтацій особистості, у психомалюнку воно представлене презентацією дому, сім'ї і найближчого оточення.

При гедоністично-егоїстичній орієнтації особистісного становлення відмічається відсутність не тільки розуміння загального життєвого шляху, але й самого інтересу до поточної професійної діяльності, намагання осмислення того, що відбувається в оточуючому середовищі, політичному і громадянському житті, економічних змін у країні тощо. Наприклад, людина «іде різними шляхами і неважливо, якими». Людина не може розібратися, що їй потрібно, «не може знайти себе», відмічається загальна невпевненість ні у власних діях, ні в собі, ні в правильності власних життєвих вчинків. Як наслідок, людина боїться зробити наступний крок у житті. Відмічається слабкий розвиток волі, невідповідність потреб особистості, яка орієнтована здебільшого на отриманні особистого задоволення сутнісному змісту виконання навчально-професійної діяльності.

Емоційна сфера представників даного типу стратегії характеризується роздратованістю, агресивністю, підвищеною чутливістю особистості, схильністю до конфліктності, розвитком акцентуацій та низьким рівнем співпереживання проблемам інших людей.

Психомалюнки гедоністично-егоїстичного типу стратегії особистісного становлення схематичні і виражають уособлення конкретної особистості, візуалізують людину як одинака в оточуючому середовищі, про що свідчать і соціометричні індекси (Додаток Б). Вираженою є тенденція деструктивності,

пов'язана з поведінкою особистості, що шкодить власному здоров'ю – фізичному або психічному.

Деструктивність в емоційній сфері особистості характеризується депресивними станами, апатією, конфліктністю у спілкуванні з оточуючими.

На психомалюнках показані труднощі, що перешкоджають особистісному розвитку: уособлення особистості, пригнічення фінансово-економічними відносинами, уживання отруйних речовин.

Психомалюнки представників даного типу схематичні і виражають людину у стані конфлікту і емоційних негараздів.

Важливо, що символ у психомалюнку є поєднанням предмета та ідеї. Ще І. М. Сеченов виділяє таку могутню детермінанту життя, як створюваний шляхом реальних дій психічний образ, заряджений потребою, і підкреслював значення символічного мислення.

Процес пошуку людиною смислів своєї діяльності за допомогою відображення символу у психомалюнку складає найважливішу ланку саморегулювання особистості.

“Слова і символи відносяться до світу реальності так, як карта до теорії” – відзначає К. Роджерс [252, с. 337].

Процес пошуку людиною смислів своєї діяльності за допомогою відображення символу у психомалюнку складає найважливішу ланку саморегулювання особистості [241].

Певні теми психомалюнків відповідають елементам тесту рольових конструктів Дж. Келлі, використаним нами в комплексній методиці даного дослідження.

Адаптований нами тест Дж. Келлі містив додані нами в інтересах вивчення предмету дослідження ролі: «Курсант», «Студент», «Захисник країни», «Особистість з Великої літери», «Майбутній офіцер». Репертуарний тест Рольових конструктів було запропоновано курсантам і студентам та випускникам.

Після загально прийнятої процедури заповнення бланку тесту Дж. Келлі в адаптованому нами варіанті, ми пускали по колу учасників лист паперу, на якому кожний виписував власні характеристики в стовпчиках, що відповідають вищезначеним Ролям. В результаті ми отримали порівняльну характеристику частотності і змісту конструктів респондентів для характеристики для цих ролей. Доповнення цих матеріалів результатами бесід та відповідями на питання «Хто Я?» дозволило вказати на розбіжності образів.

Психологічний портрет захисника країни найбільшим чином був схожий на портрет Особистості з великої літери, меншою мірою на «майбутнього офіцера», і вже потім за частотністю схожих конструктів – на Портрет Курсанта та Студента.

В нашій роботі за допомогою бесіди отримано різницю в мотивації навчально-професійної діяльності студентів та курсантів. Серед курсантів як і серед студентів факультету підготовки офіцерів запасу існує прагнення бути таким як предки у Велику Вітчизняну війну (45%) – таким, як батько та дід («син, внук») та романтичне юнацьке – «таким як Рембо» (35%), але вибір професії – військової або цивільної з другою військовою освітою є наслідком і причиною різної мотивації їх навчально-професійної діяльності, відмічено виражений характер прагматично-утилітарної мотивації у студентів факультету підготовки офіцерів запасу (Таблиця 2.4.).

Такий факт є основою для посиленої роботи з категорією студентів як майбутніх офіцерів в плані сприяння їх особистісному становленню та орієнтацію на самовдосконалення в зв'язку з придбанням професії захисника країни. Результати дослідження дозволили визначити ключові «покурсові» чинники особистісного становлення.

Процес адаптації до нових умов життя курсантів першого курсу призводить до ряду «неадекватних» для цього періоду життя у вищому військовому навчальному закладі вчинків та поведінки, що знайшло вияв у провідному «авторському конструкті» – характеристиці цього курсу – «без вини винуватий». Цей період відмічається як сензитивний для виникнення орієнтації на

професійний еталон та моральний ідеал офіцера, і відповідно – підвищена чутливість до прикладу командирів (так званий феномен «першої вчительки»), від чого в значній мірі залежить успішність успадкування особистісного змісту обраної професії. Виражено копіювання вчинків та прагнень своїх товаришів (значна роль колективу).

Вплив негативного прикладу може бути як прямим так і зворотнім, і в разі сформованості особистісної позиції може призвести до розвитку самостійності в управлінні підлеглими.

При впевненості особистості у собі, розвинутому особистісному становленні ще до ВВНЗ, курсант продовжує з бажанням навчатись, при відсутності нервово-психічної стійкості та виваженої життєвої позиції – кидає навчання. Фактором формування є сильне та не звичне фізичне навантаження та інтенсивний ріст організму. Новоутворенням першого курсу є переоцінка професії з романтичного погляду: «красива форма та престиж» на розуміння необхідності великої праці над собою, своїми прагненнями. На другому курсі процес адаптації продовжується (А. С. Троц), але він має більше характер самовизначення. Важливим стає уникнення багатьох питань перенапруження сил за рахунок гармонії збалансованості у виконанні навчального плану і організованого дозвілля (проведення вечорів громадянсько-патріотичної спрямованості, участі в «реконструкції» бойових дій, тощо). Особливого значення набуває приклад кадрових воєнних – викладачів з військових предметів навчання. Курсанти цікавляться їх військовим минулим, вибирають приклад – ким вони мріють бути, на кого рівнятись (викладач, сержант, командир роти чи взводу, начальник вищого військового навчального закладу та ін.) Таким чином, відбувається інтенсивний процес ідентифікації з еталоном і з моральним ідеалом в просторі професії. На третьому курсі за зовнішньою легкістю і навіть бравадою (виразний конструкт – «веселі хлопці») містяться серйозні роздуми про особистісний шлях у зв'язку з професією.

Таблиця 2.4.

Мотивація навчально-професійної діяльності курсантів та студентів

Методики дослідження	Курсант вищого військового навчального закладу	Студент (за програмою підготовки офіцерів запасу)
тест Дж. Келлі та методика «Хто Я?» з елементами бесіди з майбутніми офіцерами та наставниками	<p>- основне спрямування - військово-професійне («майбутній офіцер», «кадровий воєнний», «людина в формі», «обрав професію для справжніх чоловіків»);</p> <p>- отримує декілька спеціальностей з військовою як провідною («водій», «менеджер»);</p> <p>- намагання полегшити матеріальний стан за рахунок державного забезпечення;</p> <p>- професійна патріотичність («є така професія-Батьківщину захищати»);</p>	<p>- основне спрямування цивільно-професійне («піджак»);</p> <p>- орієнтація на отримання другої спеціальності військової для престижу та роботи у спеціальних державних закладах - «працівник держструктури», «працівник таможні», «працівник податкової інспекції», тощо;</p> <p>- намагання отримати військову освіту за рахунок фізичних осіб, родичів, тощо;</p> <p>- намагання за рахунок навчання не проходити строкову службу;</p> <p>- патріотичність виражена як абстрактне декларативне поняття.</p>

Цей період називають «уточнюючим визначенням» себе у професії. Звертає увагу те, що на даному етапі професійної підготовки виникає особливий діалог з наставником як зі старшим товаришем, пізнання тонкощів та «непарадних секретів», які не входять в матеріал лекцій. Особистісне становлення знаходить вираз в конкретних формах особистісного вдосконалення вже майже офіцера, що готується до самостійної служби, відпрацьовується індивідуальний стиль керівництва та службової діяльності. На цьому етапі доступним стає робота з обраним наставником, якому курсант довіряє і завдяки якому поглиблено опановує обраною професією.

Відбувається самовизначення і відносно обраної спеціалізації. Курсанти поділяються на таких, що вважають фах призначенням (57%) і тих, що «обрали його за обставинами долі» (43%). Розвивається активність у самовдосконаленні, що має вираження у власній організації вільного часу. Зміцнілий порівняно з попередніми курсами фізичний стан дозволяє більш продуктивно працювати над собою. Новоутворенням даного курсу є виникнення відчуття набутої в процесі навчання у вищому військовому навчальному закладі особистої приналежності до когорти особливих людей – офіцерів.

Четвертий курс визначений виразним трохи іронічним конструктом «пани офіцери», що підкреслює набутий особливий статус курсанта старшого курсу, він характеризується конкретністю підготовки до певною мірою визначеного майбутнього, сформована чітка концепція Я та уявлення про обрану професію та роль своєї особистості в ній.

Отож, нами враховувалась певна сензитивність у періодах підготовки курсантів. Про сензитивні періоди Л. С. Виготський писав: “У цей період певні впливи мають чутливий вплив на весь хід розвитку, викликаючи у ньому, ті чи інші глибокі зміни. У інші періоди ті ж самі умови можуть виявитися нейтральними, або навіть мати зворотній вплив на хід розвитку. Сензитивні періоди співпадають повністю з тим, що ми називали оптимальними термінами навчання” [48, с.197]. Сензитивні періоди, крім того зв’язані з початком нової діяльності відповідної можливостям, які відкриваються у зв’язку з віком [129].

Коли виявлений в результаті проведення репертуарного тесту рольових конструктів Дж. Келлі провідний конструкт співпадає із змістом сюжету психомалюнку – це свідчить про відповідність слова образу єдиній системі значимих цінностей особистості (Л. А. Снігур[241]).

Особистісне становлення розглядається нами як процес і основа наступних досягнень відповідно попереднього рівня розвитку особистості. Бесіди і тест Дж. Келлі показали, що в свідомості майбутніх офіцерів, «стати офіцером» – означає опанувати сутністю людини-захисника країни в процесі фахової підготовки, розумінням, що офіцер – не професія, а спосіб життя з її вторинним значенням заробітку на життя. Справжній офіцер в особистісному сенсі цього вислову – той, що пишається формою, намагається змінити в кращий бік армію і дбає про сім'ю не за рахунок службового положення. Така людина «зібрана» внутрішньо і у цивільному одязі навіть зовнішньо має вигляд підтягнутої і благородної людини.

У деструктивному розгортанні особистісного становлення домінує афективний компонент в процесі оцінки тих, чи інших подій життя у вищому військовому навчальному закладі, при цьому зміст емоцій часто набуває негативного характеру.

Отже, на першому етапі експериментального дослідження особистісного становлення майбутніх офіцерів було вирішене важливе завдання добору й розробки діагностично цінних тестів і методик дослідження для проведення констатувального експерименту.

Психодіагностичне дослідження проводилося в період з вересня 2007 року по травень 2011 року на базі Військового інституту Одеського національного політехнічного університету. У ньому взяли участь 300 курсантів – майбутніх офіцерів і студентів 1 і 4 року навчання.

Репрезентативність вибірки підтверджувалася характеристиками генеральної сукупності майбутніх офіцерів.

Віковий склад вибірки представлений таким чином: студенти та курсанти у віці 17-18 років - 28%, 19-21 рік - 26,7%; 22-23 рік - 22.9 %, від 23 років до 25 років

- 22,4%. Отже, у вибірці виділені групи представлені практично в рівному обсязі. Серед них студенти першого року навчання - 12%, другого - 14,8%, третього - 44,7%, четвертого - 28,5%.

Виходячи з роботи В. О. Сластьоніна, який конкретизував послідовність становлення й розвитку суб'єктної позиції студентів: від об'єктної, «нульової» стадії (1 етап) до власне суб'єктної (4 етап) [236], третій рік навчання у ВНЗ за змістом є серединою етапу професійного навчання, який може включати дві стадії: як об'єкт-суб'єктну стадію, для якої характерне оволодіння основами суб'єктної життєдіяльності, цінностями і змістом навчально-професійної діяльності, а також посилення потреби в особистісній і професійній самореалізації, так і суб'єкт-об'єктну, де особливе значення надається розвитку регулятивних механізмів діяльності, поведінки і спілкування, розширенню індивідуальних способів творчого самовираження в освітньому процесі і стимулюється пошук особистісно-своєрідного стилю професійної діяльності, авторство у створенні власних моделей майбутньої діяльності [236, 239-241].

У вибірці, що вивчається, представлено практично рівні за обсягом групи студентів – майбутніх офіцерів, що навчаються по формі підготовки офіцерів запасу та майбутніх вчителів допризовної підготовки і курсантів – майбутніх офіцерів.

Середній вік студентів денної форми навчання – 19 років (стандартне відхилення 1.5), форми навчання «підготовка офіцерів запасу» - 20 років (стандартне відхилення 8.4). У цілому, представлені дані за обсягом і найбільш значущими соціально-навчальними характеристикам студентів (вік, курс і форма навчання) можуть свідчити про достатню адекватність і репрезентативність вибірки.

Дослідження було організовано як метод поперечних зрізів. Враховуючи ефект соціальної бажаності й специфіку категорії, що вивчається, для підвищення рівня достовірності результатів, дослідження проводилося анонімно для курсантів та студентів.

Таблиця 2.5

Розподіл досліджуваних студентів і курсантів залежно від форми навчання

Вікові групи	Кількість респондентів (%)	
	Денна форма навчання	Студенти факультету підготовки офіцерів запасу
17-18 років	47,6	9,3
19-21 рік	46,6	7,5
22-23 рік	5,8	39,3

Окрім діагностичного комплексу, було здійснене спостереження за студентами в період психологічної практики (за вказаною вище методикою А. С. Троца) й вивчена загальна успішність у теоретичному навчанні. Експериментальний масив даних, отриманих у ході констатувального експерименту, був підданий багатоаспектному кількісному та якісному аналізу. Обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 16.0).

2.2. Аналіз результатів дослідження особистісного становлення майбутніх офіцерів

Нами проведено аналіз орієнтації на самовдосконалення в просторі особистісного становлення майбутніх офіцерів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового й емоційного.

У таблиці 2.6 наведено результати відсоткового розподілу кількості студентів та курсантів за рівнем орієнтації особистості на самовдосконалення в просторі особистісного становлення.

Аналіз компонентів особистісного становлення по результатам бесіди та тесту Дж. Келлі дозволив констатувати, що найслабшим у структурі орієнтації на самовдосконалення в просторі особистісного становлення є поведінковий компонент (низький рівень розвитку визначено в 46,7%, високий – лише в 1,9% досліджуваних). Найбільш сформованим є мотиваційний компонент особистісного становлення: 34,3 % студентів мають високий рівень розвитку й лише 7,1 % – низький (Таблиця 2.6.).

Насамперед було проаналізовано особливості розвитку громадянської мотивації особистісного становлення, який ми оцінювали за рівнем сформованості громадянськості за методикою Л. А. Снігур [242]) та за допомогою тесту Дж. Келлі.

Аналіз даних, дозволив встановити, що гуманістично-альтруїстичну стратегію особистісного становлення мала третина досліджуваних (29,7%), гедоністично-егоїстична виявлена у значно меншій кількості студентів та курсантів (9,7%). Решта останніх – 54,2% мають прагматично-утилітарну стратегію особистісного становлення. Близькими порівняльно з цими даними контрольної групи є дані експериментальної. Гуманістично-альтруїстичну стратегію виявило 14,8%, 78,1% - прагматично-утилітарну та 6,5% – гедоністично-егоїстичну.

Встановлено, що у структури спрямованості особистості тих, хто досліджувався, значною мірою представлено система домінуючих власних потреб у планах й успіхах виконуваної особистістю діяльності, схильність до самоаналізу, меншою мірою – потреби інших людей, їхні цілі й інтереси.

Результати вивчення за методикою «Хто Я?» показали, що курсанти та студенти виявили позитивне ставлення до себе, що характеризує високий рівень самоприйняття тих, хто досліджувався.

Таблиця 2.6

Розподіл студентів та курсантів за рівнями розвитку орієнтацій на самовдосконалення в просторі особистісного становлення

Компоненти	Рівні розвитку (кількість респондентів у %)		
	Низький	Середній	Високий
когнітивний	12,4	81,4	6,2
мотиваційний	7,1	58,6	34,3
емоційний	6,7	88,5	4,8
поведінковий	46,7	51,4	1,9

Водночас, аналіз даних бесіди виявив недостатню поінформованість респондентів про особистісне становлення в період навчання у вищому військовому навчальному закладі. Відповідь на запитання про прояви сходження особистості по щаблях вдосконалення в період юнацького віку на етапі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі викликав найбільші утруднення: більша частина респондентів надавала відповіді «не знаю», «не замислювався», не представили чіткої характеристики про особистісне сходження, надавали відповідь абстрактного плану («стати краще», «розвиватися»). 24 особи зі 155 юнаків пов'язали етап професійної підготовки у військову інституті з особистісними надбаннями командира - розвитком власних організаційних і комунікативних якостей, вміння керувати собою та іншими, виховувати інших, що потребує особистісного аналізу, високої саморегуляції, надбання авторитету при взаємодії з товаришами та наставниками, впевненості тощо.

При виборі ситуацій, коли студенти та курсанти поводяться впевнено, найчастіше були відзначені такі ситуації: «коли я впевнений у своїй фізичній підготовці» (70%), «коли я впевнено володію зброєю» (30%), «коли я добре почуваюся» (30%), «коли виконують мої розпорядження» (40%).

Таким чином, орієнтація курсантів і студентів як майбутніх офіцерів на особистісне становлення, що досліджувалась у вищих навчальних закладах виявилась недостатньою. Отже, свідома активна орієнтація на самовдосконалення в напрямку особистісного становлення була виявлена лише у 37,2% курсантів та студентів вищих навчальних закладів. Такі дані дозволяють зробити висновок про відсутність чітких уявлень респондентів про особистісне удосконалення і необхідність сприяння особистісному становленню курсантів і студентів вищих навчальних закладів.

Результати дослідження засвідчують про необхідність розробки та застосування спеціальної системи сприяння оптимізації стратегій особистісного становлення майбутніх офіцерів.

Порівнюючи отримані результати із запропонованою В. Г. Ромеком [217, с. 9] ієрархією джерел упевненості (невпевненості), можливо відзначити, що найменше у студентів і курсантів виражена поведінкова основа прояву впевненості, більшою мірою – когнітивна (знання про те, як поводить себе впевнена людина) й емоційна (відсутність страху й гарне самопочуття).

При уточненні відповідей було відзначено, що більша частина респондентів трактували особистісне становлення як успішне навчання, не визначаючи проблемні моменти взаємовідносин та комунікативної діяльності з старшими та ровесниками. Таке розуміння свідчить про недостатню проінформованість курсантів та студентів щодо ролі особистісних взаємовідносин в становленні організаторських та комунікативних здібностей як складової особистісного становлення майбутнього офіцера.

У цілому, результати оцінки рівня розвитку когнітивного компонента особистості при особистісному становленні показали, що в досліджуваній вибірці переважає середній рівень розвитку даного компонента (81,4% випробовуваних). Низький рівень розвитку характерний для 12,4%) випробовуваних, а високий – для 6,2%). Найбільш слабо представленим показником у змісті когнітивного компонента є знання курсантів та студентів про зміст і особливості розвитку поведінкового компонента у структурі особистісного становлення, який

проявляється розвитком якостей (таких, як вияв сумлінності при виконання навчальних завдань, організаторських та комунікативних схильностей, громадянськості, відповідальності, сміливості, дисциплінованості), умінь свідомого не реактивного-імпульсивного особистісного рішення як основи вирішення напружених ситуацій у спілкуванні.

Аналіз результатів дозволив виявити, що в більшості респондентів вираженим є розвиток цих якостей, що свідчать про становлення особистості майбутнього офіцера. Для більшості досліджуваних характерною є виразність спокійної, трохи відстороненої позиції в міжособистісних відносинах, за допомогою якої можливо спостерігати за особистісними проявами якостей іншої людини і виявляти власні честь і гідність.

Поведінка курсантів та студентів в експериментальних ситуаціях показала недостатню орієнтацію на усвідомлене вирішення конфліктної ситуації (впливово-дійової) з орієнтацією на самовдосконалення, власну честь і гідність у звичайній життєдіяльності майбутніх офіцерів: так, слабку орієнтацію на самовдосконалення у просторі особистісного становлення виявлено в 50% випробовуваних, відносно достатньо – у 36,7%, а активну – лише 3,3% студентів та курсантів.

Отже, оцінка розвитку поведінкового компонента орієнтації на самовдосконалення в напрямку особистісного становлення дозволила встановити, що у вибірці, що досліджувалась, практично однаково представлено середній і низький рівень розвитку компонента: 51,4% й 46,7% відповідно, високий – лише у 1,9% досліджуваних. На нашу думку, такі результати можуть свідчити про те, що у респондентів слабо розвинені вміння й навички вияву впливово-дійової поведінки. Відсутність умінь і навичок вияву впливово-дійової поведінки у спілкуванні виявляється: у слабкому вираженні експресивності й конгруентності впевненої поведінки й мовлення; відсутності необхідного рівня ціннісно-сміслової та вольової регуляції у напруженій ситуації.

При вивченні особливостей емоційного компонента орієнтації на самовдосконалення в напрямку особистісного становлення ми піддали аналізу рівні розвитку емоційних властивостей, встановлених за методикою В. В. Бойка.

Результати вивчення емпатії було розподілено в такий спосіб: у 8,2% досліджуваних низький рівень, у 48,4% досліджуваних – занижений, у 39,3% - середній рівень розвитку емпатійних здібностей. Високий рівень розвитку емпатії у вибірці, що вивчається, виявлено у представників гуманістично-альтруїстичної стратегії особистісного становлення.

При цьому, слідом за Д. А. Хьюстон [317] ми дотримуємося думки, що відмінності у прояві емпатії обумовлені її особистісним або ситуативним характером, що визначає специфіку побудови розвивальної роботи за цим напрямом.

Узагальнений аналіз результатів дослідження актуального рівня розвитку емоційного компонента особистісного становлення дозволив встановити, що переважаючим у даній вибірці є середній рівень розвитку (88,5% випробовуваних). Низькі показники характерні для 6,7% тих, хто досліджувався, високі – для 4,8% вибірки.

Отримані результати свідчать про те, що в більшості студентів прийняття іншого як емоційний показник особистісного становлення розвинений недостатньо високо. Це досить тривожний факт, адже прийняття іншого, яке можливо розглядати як проєктоване на інших почуття самозбереження, як чинник упевненої поведінки, щиросердечної рівноваги в сучасних умовах професійної діяльності, за суттю є базовою професійно важливою складовою ознакою майбутнього офіцера.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів вивчення провідних компонентів особистісного вдосконалення в просторі особистісного становлення дозволив зробити висновок про те, що у досліджуваній вибірці на констатувальному етапі переважала прагматично-утилітарна стратегія особистісного становлення з відповідними характеристиками когнітивного, мотиваційно-ціннісного та емоційно-вольового компонентів при найменш

сформованому поведінковому компоненті. Найбільш сформованим є мотиваційний компонент орієнтації на самовдосконалення в просторі особистісного становлення (високий рівень розвитку у 34,3% випробовуваних), найменш сформованим є поведінковий компонент (високий рівень розвитку мають тільки 1,9% випробовуваних). На нашу думку, такі дані можуть свідчити про те, що у вибірці, що вивчається, найбільш слабо розвинені вміння й навички особистісного удосконалення.

Водночас, достатній розвиток решти компонентів створює позитивні умови для подальшого вдосконалення в напрямку особистісного становлення.

Спираючись на дані, отримані в результаті теоретичного аналізу проблеми, емпіричного дослідження і статистичної обробки, нами було виділено три основні стратегії особистісного становлення: гуманістично-альтруїстична, прагматично-утилітарна та гедоністично-егоїстична. Стратегія оцінювалась, виходячи з показників вищезначених критеріїв та орієнтації на самовдосконалення в напрямку особистісного становлення майбутнього офіцера.

Отож, більшість курсантів та студентів мають слабо виражену здатність до поведінки, спрямованої на особистісне удосконалення, що підтверджує необхідність і можливість розвитку в цьому напрямку. Більш високий рівень орієнтації на самовдосконалення сприяє успішному вирішенню можливих проблем і у навчально-професійній діяльності.

Грунтуючись на результатах аналізу проблеми, ми можемо відзначити, що стосовно майбутнього офіцера високий рівень громадянськості, орієнтація на сумлінне виконання навчальних завдань, дисциплінованість, сприяють розвитку багатьох інших професійно важливих якостей майбутнього фахівця, у тому числі його організаторських здібностей.

Представлені результати показують, що актуальний рівень особистісного становлення є підставою для визначення пріоритетних напрямів роботи на формувальному етапі експериментального дослідження. Так, передусім, робота з розвитку орієнтації майбутнього офіцера на особистісне удосконалення, сприяння особистісному становленню повинна бути спрямована на розвиток поведінкового

компонента, а розвиток показників мотиваційного компонента необхідно здійснювати у взаємозв'язку з показниками емоційного компонента особистісного становлення на фоні розвитку когнітивного компоненту.

З метою підтвердження вірогідності отриманих результатів ми зіставили дані комплексної діагностики особистісного становлення майбутнього офіцера з даними самоактуалізації особистості (Додаток Б.6). В якості експертів використовувалися командири підрозділу та наставники.

Кореляційний аналіз даних дозволив відзначити наявність вираженого зв'язку між результатами: $r < 0,01$ ($p = 0,795$), що підтверджує вірогідність даних і можливість використання даного діагностичного комплексу методик для вивчення особистісного становлення (Додаток Б.7).

Таким чином, результати даного етапу дослідження дозволили, з одного боку, уточнити та конкретизувати зміст основних критеріїв особистісного становлення майбутніх офіцерів, а з іншого – стати основою для визначення змісту програми сприяння особистісному становленню з актуалізацією курсантів та студентів на самовдосконалення в цій сфері на етапі формувального експерименту.

З метою отримання додаткової інформації про тих, хто досліджується, ми здійснили аналіз успішності курсантів та студентів (як одного з показників успішності процесу професійного становлення) і вибіркове спостереження в період проходження стажування за діяльністю курсантів 3-4 курсів та студентів-випускників. В якості експертів виступили викладачі ВНЗ і офіцери – керівники практики, що мають стаж роботи за фахом не менше 5 років. У ході вивчення було визначено, що курсанти/студенти, у яких рівень особистісного становлення вище середнього або середній, більш успішно справлялися з практичним завданням: швидше й легше встановлювали контакт з іншими людьми, точніше висловлювали думки й давали оцінку спостережуваного, проявляли впевненість при виконанні завдань у навчально-професійній та у комунікативній діяльності.

При вивченні успішності курсантів та студентів було відзначено, що курсанти та студенти з більш вираженим, орієнтованим на самовдосконалення

мають достатньо високий середній бал успішності (3,9 – 4,5 за традиційною чотирибальною системою оцінювання), менш конфліктні і є впливовими у колективі, в міжособистісному спілкуванні не тільки з наставниками/викладачами, але й з товаришами по навчанню. Виявлені особливості особистісного становлення курсантів та студентів підкреслюють, на наш погляд, важливість розвитку орієнтації на самовдосконалення у майбутніх офіцерів та сприяння їх особистісному становленню на етапі їх професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

2.3. Динаміка факторів особистісного становлення майбутніх офіцерів на етапі професійної підготовки

Враховуючи особливості процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів і специфіку розвитку їх орієнтації на самовдосконалення, були виділено такі основні чинники, які, на наш погляд, найбільше впливають на особливості особистісного розвитку в період навчання у вищому навчальному закладі: внутрішні (специфічна для майбутніх офіцерів спрямованість особистості на захист країни, розвиток рефлексії, реалістичної Я-концепції, самоідентифікації, життєвої перспективи; дисциплінованості та сумлінності) та зовнішні (соціально-психологічним середовище, навчально-професійна підготовка). Серед інших виділяють організаційно-педагогічні чинники – курс навчання як етап становлення майбутнього фахівця; вік; форма навчання (підготовки студентів – офіцерів запасу або курсантська).

При цьому в основу порівняльної характеристики результатів дослідження особистісного становлення залежно від етапів професійного покладено періодизацію етапів становлення виділених Ж. П. Вірною: 1 етап - етап оптації (1 курс навчання); 2 етап – етап самоствердження (2 курс навчання); 3 етап - цільової оптації (3 курс навчання); 4 етап - адепта (4-5 курси навчання).

Соціально-психологічні чинники – статус курсанта в колективі товаришів та загалом, у педагогічному колективі вищого військового навчального закладу.

Психологічні чинники – громадянськість, професійна ідентичність й локус контролю.

Щодо організаційно-педагогічних чинників встановлено особливості прояву орієнтації на самовдосконалення залежно від курсу як етапу становлення студентів.

Одним з найважливіших аспектів проблеми розвитку особистісного потенціалу лишається питання цілепокладання, формування у особистості мотивів, свідомих цілей, стратегій поведінки.

У роботі підкреслено: розвиток особистісного потенціалу майбутнього офіцера як суб'єкта навчально-професійної діяльності, означає, з одного боку, вдосконалення його практичних дій (функціональні здобутки), з другого, – зростання здатності до самостійної та моральної активності, самоорганізації та саморегуляції (особистісні здобутки).

Показником становлення майбутнього офіцера як суб'єкта навчально-професійної діяльності є виникнення в нього задоволеності професією, поява власного індивідуального характеру діяльності.

Особливу увагу в роботі приділено аналізу вольових рис людини – відповідальності та дисциплінованості як стрижневих характеристик майбутнього офіцера як особистості.

Показано, що в генезі цих рис характеру виділяються дві основні лінії: зниження провідної ролі педагога чи наставника та ініціатива, незалежність власного рівня виконання курсантом чи студентом завдання від рівня виконання інших, повнота виконання, характер прийняття завдання як необхідного зростання власної активності курсанта як майбутнього командира підрозділу.

Підставою оцінки рівня розвитку цих тенденцій виступили характеристики курсантом та студентом виконання навчальних та службових завдань (за критеріями спостереження А. С. Троц).

Здійснені спостереження, в ході яких досліджувані виконували навчальні та службові завдання в присутності когось з педагогів, командирів навчального підрозділу, експериментатора.

У процесі обробки матеріалів дослідження було зафіксовано існування "ефекту присутності" різних педагогів та наставників, які істотно впливати на характер поведінки студента чи курсанта. Звичний характер виконання навчальних та службових завдань залежить від керівництва наставниками. Активно-конструктивний тип керівництва наставниками (педагогами та офіцерами) курсантів та студентів продукує творчу та відповідальну поведінку останніх; емоційно-приписувальний виявився дисгармонійним, таким, що провокує деструктивну активність курсантів та студентів; опікувальний, що продукує залежність майбутнього офіцера від командира, виробляє звичку до диктату та приписів ззовні.

Для вивчення явища рефлексії, особливу цінність мають присвячені питанням самосвідомості теоретичні праці та методичні розробки Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, О. О. Бодальова, С. Л. Рубінштейна, В. В. Століна, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової, Є. В. Шорохової та інших авторів. Виходячи з теоретичного засновку про перехід в процесі рефлексії від усталених способів діяльності до нових, що відповідають потребі у наближенні до ідеальних взірців (В. В. Столін), відносна нестереотипність поведінки та професійна спрямованість діяльності юнаків даного віку була визнана сприятливим фактором.

Особистісна рефлексія виявляється як самоатрибуція (самоопис) за допомогою значимих рис за допомогою методики Т. В. Махової. Ці ж риси використовуються респондентом для опису значимого іншого – як товариша, так і наставника, тобто спостерігається вплив особистісної рефлексії (як самосприйняття) на соціальні преференції (уподобання) курсантів та студентів. Методика Т. В. Махової ґрунтується на створеному А. Еткіндом «Спискові особистісних рис», який являє собою перелік 20-ти особистісних якостей, що атрибутовуються досліджуваними у процесі як самоопису, так і в описові інших осіб. Судження зі списку А. Еткінда були поділені на дві категорії: 1) індивідуалістичні та 2) соціальні характеристики. Такий розподіл уможливив з'ясування ціннісних орієнтацій юнаків, дав змогу виявити, які дискурсивні судження становлять поняттєвий зміст ауто- та соціальної рефлексії. Домінування індивідуалістичних характеристик у

самоописі тлумачилось як прояв прагнення до контролю над процесом соціалізації, його спрямування у рефлексивно визначене русло згідно з усвідомлюваними цілями. Натомість, домінування соціальних характеристик вважалось ознакою залежності самосвідомості від оцінок оточуючих, що є сув'язним стихійності, неконтрольованості соціального становлення, оскільки останнє розгортається як процес, що має стороннє, позасуб'єктне джерело детермінації.

Рівень розвитку особистісної рефлексії

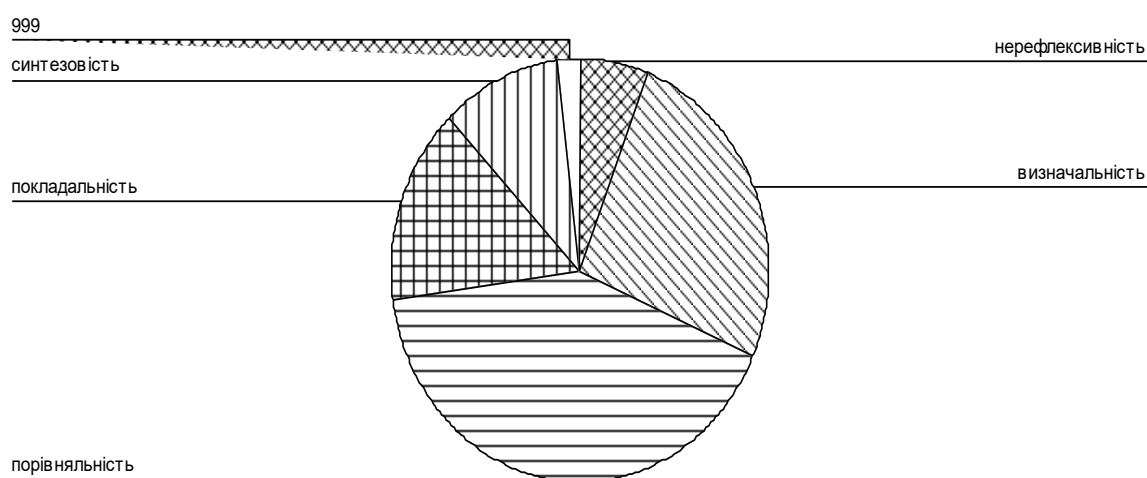

Рис. 2.1. Особистісна рефлексія курсантів та студентів

Емпіричне дослідження розвитку рефлексії розгорталось як процес виявлення виокремлених В. І. Слободчиковим рівнів “шкали рефлексивності”. Виділялись:

- 1) “нульовий рівень” розвитку рефлексії (нерефлексивна єдність особи та буття) – його проявом була неспроможність виконати завдання методики;
- 2) “покладальність рефлексії (полагающая рефлексия)” – уміння розкласифікувати інформаційний масив, але виключно в один, певний спосіб, відкидання ймовірності проведення класифікації якимось іншим чином. (Із залежності від “наївної свідомості” особа потрапляє у залежність від набутого досвіду відсторонення);
- 3) “порівняльна рефлексія” (“сравнивающая рефлексия”) – здатність до багатоманітної (однак не сюжетної, оформленої у соціально-ситуативних образах) класифікації;
- 4) “визначальність рефлексії” (“определяющая” рефлексия) –

демонстрування варіативності класифікації та поєднання групувань, але неспроможність до трансцендування; 5) “синтезовість рефлексії” (“синтезирующая рефлексия”) – здатність до сюжетного поєднання виділених групувань шляхом наділення речей, що входять до них, суб’єктивною активністю – присутність здатності до трансцендування, зняття суб’єкт-об’єктного розмежування. Синтезовість є найбільш характерною для представників гуманістично-альтруїстичної стратегії особистісного становлення (Додаток Б.9).

Результати проведеного дослідження засвідчують залежність рефлексивних суджень курсантів від оцінок колективу курсантів.

Водночас прослідковується залежність між зростанням показників розвитку рефлексивності та вибором індивідуалістичних характеристик.

Разом з тим, професійна діяльність військовослужбовця має командний характер, тому важливим є фіксування показників, що засвідчували ступінь сформованості спільної діяльності за умови оптимального залучення кожного з її учасників.

У свою чергу, здатність особистості до успішної діяльності у колективі є свідченням наявності умінь вираження власних цінностей як трансформації певних гуманістичних ідей на рівень якостей особистості, їхнього представлення у особистісних якостях, адекватних пріоритетам ціннісного змісту обраної професії (мужність-мужній). З метою дослідження рівня сформованості здатності курсантів до спільної діяльності використовувались ситуації виконання навчальних та службових завдань, при цьому здійснювалась організація спільної діяльності на матеріалі колективних завдань (Додаток Б.3.1.).

Таким чином, у дослідженні спільної діяльності було використано: матеріал, представлений у завданнях, відповідно програмі професійної підготовки та старшому юнацькому віку. Рівень сформованості здатності до спільної діяльності оцінювався за такими, виділеними Т. В. Сур’яніною, критеріями: прояви та стиль лідерства, альтернативне лідерство, кооперованість, контроль, виявленість мовного компоненту, частка ділових висловлювань, активність групи, самостійність групи, конфліктність у групі, продуктивність розв’язання спільних завдань. За прийнятою

шкалою кількісних оцінок діапазон вираження контрольованих якостей, що характеризують спільну діяльність, перебував у межах від 0 до 40 балів. Рівні розвитку спільної діяльності у зіставленні із рівнями розвитку особистісної рефлексії, встановлено взаємозв'язок стратегії особистісного становлення та рівня розвитку рефлексії (Додаток Б.3.3.).

У результаті обробки отриманого масиву даних, було виокремлено три рівні сформованості здатності до спільної діяльності: низький – 0-13 балів, середній – 14-26 балів, високий – 27-39 балів. Отримані результати засвідчують недостатню розвиненість здатності до спільної діяльності, що важливо для підготовки майбутнього офіцера як в контрольній, так і в експериментальній групах.

Методика “Соціометрія” у модифікації Я. В. Подоляка дала змогу продіагностувати характер міжособистісних стосунків у педагогічному колективі вищого військового навчального закладу і визначити соціометричний статус кожного з учасників по діловому та емоційному лідерству – Додаток Б – Б.1, Б.2, Б.3.

Зазвичай, соціометрія проводиться у колективі тільки товаришів з навчальної групи. Ця методика проводилась не тільки в колективі курсантів, але й в колективі курсантів, студентів та наставників (Додаток Б.1, Б.2, Б.3).

Згідно з вимогами методики виділялися: лідери, бажані, прийняті, ізольовані, здійснено розподіл курсантів і студентів експериментальної групи до експерименту за рівнем спільної діяльності та з урахуванням статусу осіб з визначеними стратегіями особистісного становлення у колективі курсантів та викладачів. Одержані з допомогою соціометрії дані результати були зіставлені з показниками розвитку рефлексивності (Таблиця Б.3.4.).

Виділено також чотири типи ціннісного ставлення майбутніх офіцерів до виконання навчальних завдань: громадянсько-ціннісний (18%), соціально-ціннісний (25%), особистісно-ціннісний (47%), невиражено-ціннісний (10%). Установлено, що частина тих, хто досліджувався, характеризується достатнім рівнем ціннісного ставлення до результату, в якому гармонійно поєднується орієнтація на високі показники якості у навчанні з високим рівнем уважності до

успіхів в організаторській та комунікативній діяльності. В дослідженні показано: переважна більшість курсантів характеризується нестійкими або досить низькими показниками мотивації на захист країни. Отже, оптимізація умов організації навчально-професійної діяльності тих, хто досліджувався, в умовах вищого військового навчального закладу є актуальним питанням.

Порівняльний аналіз показав, що в значно більшості представників різного ціннісного ставлення до результату процесу підготовки у вищому військовому навчальному закладі домінує одна з двох психологічно відмінних орієнтацій – на досягнення високого стандарту якості спілкування або осмислену навчальну дію, орієнтовану на відповідність фаховому еталону та моральному ідеалу. Домірна представленість у ціннісному ставленні до результату професійних цінностей – важлива умова створення моделі становлення майбутнього офіцера як суб'єкта діяльності, показник сформованості ставлення до навчання і служби як опосередкованого свідчення задоволеності обраною професією.

Результати факторного аналізу чинників особистісного становлення та їх взаємодія (Додаток В). За результатами факторного аналізу чинників особистісного становлення виокремлено 3 фактори, із сумарною дисперсією 53,8%. До першого з них, двополюсного (дисперсія 32,5%), віднесено такі чинники особистісного становлення як: «ціннісне ставлення до професії» (0,842), «орієнтація на кар'єру» (0,810), «рівень самоактуалізації» (0,806), «громадянськість» (0,761), «рівень розвитку особистісної рефлексії» (0,749), «статус особи в військовому навчальному закладі» (0,539), «локус контролю» (0,464), «рівень конфліктності» (-0,372). Якісний аналіз цих показників дав підставу позначити цей фактор, як «Ціннісне ставлення майбутнього офіцера до професії в колективі вищого навчального закладу».

До другого, однополюсного фактору (дисперсія 12,1%), віднесено «успішність у навчанні» (0,902), орієнтація на самовдосконалення (0,853), «самооцінка» (0,326), що дозволило назвати його як «орієнтація на навчання».

У третій, однополюсний фактор (дисперсія 9,2 %) увійшли такі чинники як участь у спільній діяльності (0,786), тип подій (0,359), успішність у навчанні (0,354). Фактор названо: «спрямованість особистості у спільній діяльності».

Аналіз спільної діяльності та спілкування як чинників розвитку суб'єктної активності і відповідна характеристика майбутнього офіцера як суб'єкта взаємодії дозволили приступити до опису моделі основних чинників особистісного становлення майбутніх офіцерів у періоді старшої юності (Додаток 3).

Розгляд основних підходів до вивчення проблеми спілкування привів до висновку про те, що особистісний рівень здійснення особистості не може замикатися на ній самій, є формою співіснування з товаришами та наставниками, викладачами і визначається діалогічною природою Я (Я. Л. Коломинський, А. В. Петровський). Підкреслено, що внутрішнім константуючим моментом особистісного становлення курсантів виступає можливість здійснювати себе у колективі товаришів (Г. Ложкин, О. В. Барабанщиков).

У роботі здійснено диференціацію поняття "Ми-майбутні офіцери", орієнтованого в майбутнє, і "Ми-захисники країни", орієнтованого в сьогодення; виділено найважливіші ознаки майбутнього офіцера як суб'єкта діяльності у колективі. Показано, що ефективна організація спільної діяльності характеризується ступенем включення суб'єкта в її контекст, успішністю спільних дій, соціальною значущістю спільного результату.

Обґрунтовано, що оптимізація спільної діяльності передбачає суб'єктивну задоволеність всіх учасників педагогічної взаємодії, як тих, хто навчає, так і педагогів і наставників-офіцерів. Особистісне становлення майбутнього офіцера як суб'єкта спільної діяльності ґрунтується на взаємодоповнюваності членів колективу, як цілісності при збереженні індивідуальності. Розвиток навчальної групи нерозривно пов'язаний із спільним виконанням навчальних чи службових завдань, якість виконання яких свідчить про рівень розвитку як особистості, так і групи.

Характерно, що при відповіді на запитання, що позитивного і що негативного дала служба в армії, різноманітні відповіді містять в основному

характеристики особистісного становлення (став самостійним (12%), зміцнів морально і фізично (15%), навчився цінити батьків, їх працю 8%, навчився цінити життя 8%, став серйозним, подорослішав 6%, оцінив громадське життя 4%, зрозумів, що означає рідний дім 2 %, загалом 72% солдатів заявляють, що армія стає для них сходинкою в реалізації життєвих планів [217]). При порівнянні відповіді на аналогічне запитання стосовно навчання у вищому військовому навчальному закладі виявляє значення розвиток якостей лідера при навчанні (у вищому військовому навчальному закладі у мене розвинулись організаційні та комунікативні якості (54%)

У дослідженні здійснено якісно-кількісний аналіз проявів виконання курсантами навчальних завдань та їх результатів. Явище вивчалось в ході спостереження за характером групової та індивідуальної активності з участю різних педагогів-наставників. Моделювалися експериментальні ситуації, які відрізнялися умовами організації: об'єднувалися курсанти з різним рівнем розвитку відповідальності, дисциплінованості і громадянськості.

Критеріями розподілу курсантів на групи стали: здатність конструктивно і доцільно розподіляти ролі, вміння налагоджувати взаємодію, досягнення сукупного результату, здатність об'єктивно його оцінити й охарактеризувати свій внесок в командний результат. Виділено три типи групової діяльності тих, хто досліджувався: колективна (30,3%), організовано-групова (31,3%), групова з низьким рівнем організованості (38,4%). Встановлено, що понад 60% курсантів та студентів схильні до продуктивної взаємодії через організацію колективної та групової її форм; близько 40% характеризуються різними підтипами спільної діяльності, що носить штучний характер і не має ознак командної взаємодії (19,5% – з елементами конфліктної поведінки, 18,8% – з характеристиками конформної поведінки). Оптимізація спільної діяльності пов'язана з удосконаленням уміння командира підрозділу доцільно розподіляти функції між учасниками, проявляти толерантність, запобігати конфліктам або виходити з них, гальмувати конкурентні тенденції, що деформують підрозділ.

Автором проаналізовані прояви моральної активності. В процесі індивідуальних бесід з курсантами, використання проєктивної методики та моделювання експериментальних ситуацій, здобуто інформацію щодо збалансованості характеру групової взаємодії з її моральним змістом і громадянською орієнтацією на захист країни. Порівняльний аналіз показав, що лише близько половини досліджуваних мають більш-менш чітке уявлення про громадянську орієнтованість на захист країни як моральну якість особистості; інші мають суто кар'єрну орієнтацію. Моральна спрямованість на іншого має швидше інструментальний характер, зводиться до прояву моральної норми, яка не є потребою.

Підставою для розподілу майбутніх офіцерів за типами ціннісного ставлення до партнера взаємодії були: збалансованість індивідуального та групового інтересів; домірне поєднання схильності до кооперації, компромісу та суперництва; ініціація турботи про іншого; вияв моральної позиції стосовно іншого незалежно від того, до якої групи він входить; здатність до рефлексії.

Виділено характеристики моральної позиції тих, хто досліджувався: для гуманістично-альтруїстичної стратегії і її представників характерна орієнтація на почуття іншої людини, високий рівень емпатійності (32%), для представників прагматично-утилітарного типу – взаємопідтримуюча (21%), невторчання (30%) – для гедоністично-егоїстичного типу (17%). Прихильність до егоцентризму й прагматичності, поширена як вихідна якість у майбутніх офіцерів, зумовлені не стільки віковою специфікою, але дефіцитом досвіду створення позитивного образу іншого, що спостерігається більше у студентів, ніж у курсантів.

З метою сприяння особистісному становленню майбутніх офіцерів як суб'єкта взаємодії, актуалізувалась доцільна групова діяльність, організована для розвитку орієнтації членів групи на іншу людину. Порівняльний аналіз ступеня зв'язку кожного складника з характером самоактивності учасників взаємодії показав: відповідальні та дисципліновані студенти/курсанти характеризуються трьома з чотирьох типів ціннісного ставлення; досліджувані середнього рівня розвитку відповідальності, демонструють вищу за попередніх залежність

моральної активності від ситуації, змісту діяльності, соціальної значущості результату; курсанти без вираженої позиції належать до типу взаємодії конфліктного та конформного характеру.

У дослідженні експериментально встановлено, що важливі професійно якості особистості майбутніх офіцерів поєднуються з широким спектром моральних проявів. Безвідповідальні курсанти демонстрували дві форми спілкування: дисгармонійну – з рівними, догідливу – із сильнішими за себе. Відповідальність та дисциплінованість, будучи неодмінною передумовою становлення моральної позиції майбутнього офіцера, при доповненні громадянською спрямованістю, сприяють розвитку системи його цінностей як основи особистісного становлення. Зазначений комплекс необхідних для цього соціальних умінь акумульовано у такій базовій якості особистості, як гуманістичність у взаємовідносинах з іншими та ідентифікація себе з ними.

Активна життєва позиція виступає важливою внутрішньою умовою особистісного розвитку при збалансованості самоактивності з моральною спрямованістю «на іншого», з умінням встановлювати, підтримувати та цінувати налагоджені контакти, конструктивно виходити з конфліктних ситуацій, визначати у навчальному підрозділі як малій соціальній групі відповідне місце, налагоджувати зв'язки з наставниками та викладачами, налаштовуючи взаємодію у просторі успадкування цінностей захисту країни.

Таким чином, одним з важливих чинників оптимізації особистісного становлення у старшій юності є розвиток самосвідомості.

Аналіз різних підходів вітчизняних і зарубіжних психологів до проблеми свідомості показує, що вона є водночас відображенням і ставленням людини (С. Л. Рубінштейн). Основні її механізми – осмислення значень та означення смислів (О. М. Леонтьєв, Д. О. Леонтьєв). Одиницями аналізу свідомості визначають різні дефініції: "переживання" (Л. С. Виготський), "внутрішню позицію" (Л. І. Божович), "цінність" (Н. І. Непомняща), "співбуття" (В. І. Слободчиков). Суб'єктивний бік життя в єдності своїх компонентів стає для юнака предметом пізнання, переживання, осмислення, відбивається у такому

складному утворенні, як світовідчуття, у формуванні переконань та цілісного світогляду і смисложиттєвих цінностей буття.

У психології найбільш значущим для викладу поглядів на особистісне становлення майбутнього професіонала, відзначаються роботи С. Л. Рубінштейна, який виділяв два основних способи існування і, відповідно, два відношення людини до життя. Перший спосіб – це життя, що не виходить за межі зв'язків, у яких живе людина, де всяке відношення – це відношення до окремих явищ, а не до життя в цілому. Другий спосіб існування пов'язаний з появою внутрішньої рефлексії, яка "призупиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину подумки за його межі, характеризує деякий перехідний стан, коли особистість виявилася в ситуації неможливості жити як раніше (С. Л. Рубінштейн, 1940). Схожу позицію знаходимо у Д. О. Леонтьєва в його роздумах про «особистісне в особистості», який говорить про самодетермінацію особистості своїм власним особистісним потенціалом (Д. О. Леонтьєв, 2009).

Грунтуючись на методологічних положеннях С. Л. Рубінштейна, становлення визначено як особливу, незавершену форму існування, як початковий етап розвитку, коли щось ще не існує, але вже починає складатися. Також, виділено три модуси існування людини: володіння, соціальних досягнень і служіння (О. Р. Фонарьов), Д. І. Фельдштейн виділяє наступні типи особистісної спрямованості: гуманістичну; егоїстичну; експресивну; суїцидальну (Д. І. Фельдштейн, 1995).

Динаміка особистісного становлення майбутнього офіцера пов'язана із зміною його ставлення до навколишнього світу та самого себе у зв'язку з надбанням професії (О. П. Саннікова). Завдяки спілкуванню з педагогами та наставниками і товаришами по навчанню, друзями, впродовж підготовки у вищому військовому навчальному закладі у юнака формується неповторна своєрідність внутрішнього світу, виникає Я концепція як майбутнього офіцера, що в старшій юності стає можливою завдяки розвитку громадянськості (Л. А. Снігур [242]).

Особистісне становлення пов'язане з розвитком індивідуальності у старшій юності (Б. Г. Ананьєв) є об'єктивно зумовленим і, водночас, створюється власною творчою активністю особистості, її саморухом (С. Д. Максименко, О. О. Бодальов); розвитком Я-концепції, яка ґрунтується на співвідношенні оцінок авторитетних наставників, референтних товаришів та об'єктивних показників індивідуальних досягнень в навчально-професійній діяльності і сфері взаємовідносин. Розвиток на цьому віковому етапі Я-концепції майбутнього офіцера як особистісного новоутворення засвідчує динаміку особистісного становлення у вищому військовому навчальному закладі (О. В. Барабанщиков).

Базуючись на узагальненнях психології, слід констатувати, що сфера досягнень юнака, проектування «Я концепції», зливаючись із сферою ставлення до себе як захисника країни, зумовлюють появу професійної відповідальності майбутнього офіцера як стимулу саморозвитку й самовдосконалення.

Спілкування з наставниками та викладачами є для майбутнього офіцера одним із джерел оцінних суджень, взірцем для організації його досвіду, контекстом для порівняння себе з моральним ідеалом та професійним еталоном. Спілкування з іншими курсантами та студентами виконує функції контексту для зіставлення з еталоном та засобом обміну оцінними впливами, що набуває у старшій юності особливого значення, підкреслено специфікою професійної сфери – військовим товариством (побратимством).

Розвивається і здатність курсантів рефлексувати ставлення наставників до себе як до майбутніх колег у професійній діяльності.

Особливу увагу приділено розвитку самосвідомості, аналізу домагання визнання та особливостям самооцінки курсантів та студентів

Тим, хто досліджувався, запропонували віддати перевагу орієнтації на самооцінку або оцінку авторитетного наставника. Реалізація наставником різних стратегій поведінки – заохочувальної, індиферентної та пригнічувальної давала змогу зафіксувати вплив кожної на продуктивність діяльності та характер поведінки при виконанні навчальних та службових завдань. Заохочувальна була стимулом і засобом гармонізації особистісного становлення, добре орієнтувала й

підтримувала юнака в його орієнтації на самовдосконалення, сприяла високій продуктивності й гарному самопочуттю. Пригнічувальна лишалася для досліджуваних орієнтиром, в окремих випадках була спонукою для мобілізації зусиль, проте здебільшого деструктивно впливала на характер активності й самопочуття курсанта. Найбільш психологічно важкою, деструктивною виявилася індиферентна програма поведінки байдужого наставника – вона суперечила звичній практиці, позбавляла майбутнього офіцера емоційних та ділових орієнтирів, при цьому не відбувалась активна актуалізація морального зразка та професійного еталону.

В процесі особистісного становлення курсанти орієнтуються одночасно на оцінку наставника, товаришів з навчання, оцінку друзів та батьків і самооцінку. На особливу увагу заслуговує той факт, що частина тих, хто досліджувався, віддавала перевагу самооцінці порівняно з оцінкою авторитетного наставника, а також товариша, якщо остання їх дезорієнтувала, суперечила їхньому баченню. Оцінка не є вирішальною умовою для того, щоб юнаки пов'язували успіх своєї діяльності з внутрішніми або зовнішніми опорами. Атрибуція успіху-неуспіху у старшому юнацькому віці є швидше похідною від індивідуального досвіду і життєвої позиції, ніж від оцінки. Самооцінка як складова самосвідомості майбутнього офіцера, необхідна для розвитку внутрішнього погляду на себе, прагнення бути високої думки про власне «Я» як захисника країни. Схильність представників старшого юнацького віку перебільшувати свої досягнення та применшувати невдачі є своєрідним захисним механізмом особистості і свідчить про появу почуття професійної гідності майбутніх офіцерів як психологічного новоутворення.

Внутрішній світ майбутнього офіцера, хоч і відбиває об'єктивні умови його існування у зовнішньому оточенні, середовищі вищого військового навчального закладу, проте відносно автономний щодо останнього. Саме в старшій юності виникають дорослі форми оцінювання досвіду батьків, наставників – попередників у просторі і часі, що забезпечує позиціонування і в певній мірі

відсторонений погляд на події, які відбувалися в минулому. Це стає корисним для вироблення власної життєвої позиції.

В старшому юнацькому віці відбувається розвиток свідомої орієнтації на партнера взаємодії як на фаховий еталон та професійний ідеал, формування механізмів ідентифікації чоловічої та жіночої ролей у зв'язку з власним життєвим шляхом та вибором професії. Як показала бесіда, в цілому юнаки не відчують труднощів у визначенні своїх соціальних функцій, професійної ролі, мають адекватні уявлення про моральні стандарти професійної поведінки. Проте третина юнаків аналізують процес утворення власної професійної кар'єри досить абстрактно.

На етапі старшої юності в умовах вищого військового навчального закладу особистість оволодіває поширеним уявленням про специфічно чоловічі й жіночі атрибуції й переваги кожної статі та гендерні відмінності. Атрибуціями маскулінності є фізіологічно – сила, психологічно – стратегія логічної побудови професійного та життєвого шляху; жіночності – фізіологічна – репродуктивна функція, психологічна – збереження традицій роду та народу і інтуїтивне бачення перспективи розгортання простору життя. Переваги сильної статі – логічний розум, практична вмільість, право на самостійний вибір; слабкої – інтуїція, естетика життя, турбота про родину.

Основним джерелом інформації про професійну належність та гендерні функції у зв'язку з захистом країни є довузівський досвід життя та досвід батьків, наставників, що передається у вищому військового навчальному закладі. З віком суттєво зростає кількість юнаків, здатних при визначенні власної гендерної ролі у зв'язку зі справою захисту країни, покладатися на індивідуальний досвід, самостереження, самовідчуття. У цілому юнаки краще диференціюють ознаки чоловіків як захисників країни, що зумовлюється специфікою вікової орієнтації на представника своєї статі як ідентифікаційну модель. Опорою при здійсненні ідентифікації, формою самоосмислення є для юнаків власне визначення Я як продовжувача справи діда, батька тощо. Звертає на себе увагу факт виділення

досліджуваними зазначеного віку військової форми та зброї як предметів зовнішнього вираження захисника країни.

Більш як половина дівчат і дві третини юнаків концентрують увагу на зовнішньому вигляді, фізичній формі, виправці тощо, як на характерних ознаках представника військової професії. Ідентичність дається курсанту-юнаку навіть перших років навчання легше, ніж юнаку факультету підготовки офіцерів запасу (таблиця 2.4.), що є результатом домінування в його оточенні кадрових воєнних, чоловічих професійних цінностей та пріоритетів (навіть зовнішніх – на факультеті підготовки офіцерів запасу для цього офіцерів запасу зобов'язують носити форму).

У вищому військовому навчальному закладі чоловіча ідентичність здебільшого формується через ототожнення юнака не з абстрактною статусною позицією, як це здебільшого відбувається у сім'ї, а з реальним еталоном справжнього чоловіка-військовослужбовця.

Дівчина старшого юнацького віку хоча має відповідну статі рольову модель, проте її ідентифікація здебільшого формується на стереотипі військовослужбовця-чоловіка, що орієнтує її на прояви маскулінності як чесноти.

Домінування в системі підготовки майбутніх офіцерів біологічних опор над соціальними, деформованість стереотипів чоловічої та жіночої статевої поведінки ускладнюють орієнтацію жінки в збереженні істотного, що без спеціальної роботи негативно впливає на гендерну самосвідомість, уповільнює процес особистісного становлення жінок у вищому військовому навчальному закладі з гармонійно узгодженим образом «Я- майбутній офіцер» відповідно статі.

Пов'язуючи минулі, теперішні та майбутні події, юнак навчається усвідомлювати соціальні вимоги, співвідносити їх з власними можливостями і певним чином регулювати у часі, відповідно вікових меж впливати на своє життя, здійснювати життєві вибори, виробляти ціннісне ставлення до нього, проявляти громадянську позицію професійного захисника країни. Відбувається побудова мислених конструкцій ідеальної форми як втілення професійного еталону і морального ідеалу, як створення зазначеного способу самореалізації майбутнього

офіцера у навчально-професійній діяльності при посередництві наставників та товаришів з навчання.

Ретроспективні та прогностичні оцінки реальних та ймовірних подій власного життя пов'язуються майбутнім офіцером з образом Я, рівнем домагань, досвідом успіхів і невдач, системою професійних цінностей.

Аналіз здобутої інформації показав: 85% юнаків 90% дівчат пов'язали сенс людського життя з морально-духовними координатами. Пріоритетними виявилися цінності життя та події роду та народу, пов'язані зі специфічно юнацькими уподобаннями та романтичним світом юності.

Переважає більшість тих, хто досліджувався, задоволена своїм життям, що є свідченням, зокрема, домінування в юності приємних та яскравих вражень.

За нашими даними, 43% досліджуваних визначилися зі своїми життєвими планами, 57 % студентів та курсантів заперечили їх наявність. Це підтверджує сензитивність етапу старшої юності для процесу цілеутворення як важливої характеристики особистісного становлення, пов'язаного з усвідомленням життєвих перспектив.

Аналіз показав, що четверта частина юнаків молодших курсів та майже половина старшокурсників підтвердили свою спроможність впливати на життя, домагатися чогось власними силами, що свідчить про зростання особистісного потенціалу з віком людини та спроможність свідомості фіксувати цей факт.

Відповіді респондентів як результат бесіди та візуальної репрезентації у психомалюнку розділено на чотири основні категорії: філософсько-абстрактного, конкретного морально-духовного та матеріально-прагматичного і кар'єрно-утілітарного спрямування. Вираженими є філософські міркування курсантів про сенс життя, що є центральним лейтмотивом віку ("продовжити рід", "посадити дерево, побудувати дім, народити сина" тощо) і становлять п'яту частину на молодших курсах й третину – на старших. Вони засвідчують факт недооцінки психологічною наукою та педагогічною практикою потенціалу старшого юнацького віку, ролі духовного виховання та розширення інформаційного поля в особистісному становленні сучасного майбутнього офіцера, значення в цьому

процесі такого новоутворення даного періоду життя, як сформований світогляд. Таке розподілення дозволило дійти висновку, що більш істотним є не самі міркування юнаків, а їх прагнення впровадити у власний спосіб життя та особистісні якості існуючу ідею, переконання, спрямувати свою життєдіяльність на самовдосконалення.

Аналіз відповідей на запитання бесіди (додаток А) показав бажання юнаків вказаного віку оперувати категоріями світоглядного характеру (народження, життя, смерть, вічність, совість і честь офіцера, Батьківщина), виділяти основні атрибуції обраної професії, дорослості та старості як різних етапів життя у зв'язку з лейтмотивом захисту і укріплення країни, диференціювати людину за ознакою внеску у спільну справу захисту країни відповідно професійних функцій та соціальних ролей.

Досягнення у провідних для кожного етапу життя видах діяльності, у старшому юнацькому віці – у навчально-професійній діяльності, є для юнаків пріоритетною цінністю, що засвідчує характерну для нашого менталітету орієнтацію на службу країні як найвищу моральну чесноту. Однією з важливих цінностей життя виступає для майбутнього офіцера освоєння простору фізичного, психічного та соціального «Я» у зв'язку з обраною професією.

Разом з тим, привертає увагу тривожна симптоматика: зі своїм ймовірним майбутнім значна кількість майбутніх офіцерів пов'язує і певні негативні очікування – можливе скорочення і негативний соціальний зміст пенсійної реформи взагалі та в армії, зокрема; необхідність бути на службі з ранку до пізнього вечора й брати участь у воєнних діях, тощо. Негативні очікування пояснюється комплексом об'єктивних та суб'єктивних чинників: посиленням суперечливих тенденцій суспільного життя; домінуванням у юнацькому віці проблем смисложиттєвої побудови, становлення світогляду і заінформатизованістю суспільства тощо.

Аналіз здобутих даних показав, що уявлення курсантів, передусім старших курсів, у цілому адекватно відбивають реалії життя майбутніх захисників, відображаються у змісті та динаміці їхньої прогностичної моделі виконання

службових обов'язків. Переважна більшість тих, хто досліджувався, прогнозувала власну життєдіяльність з позиції захисника країни як продовжувача і носія ціннісних орієнтацій попередніх поколінь. Опорами для останніх є реальні події життя попередників, їх військовий шлях. Заслуговує на увагу факт усвідомлення майбутнім офіцером фізичної обмеженості людського життя і нескінченності життя духовного, що підтверджує сензитивність даного періоду для формування світогляду майбутнього офіцера і його життєвої позиції.

У роботі показано, що ретроспективні й прогностичні самооцінки майбутніх офіцерів оптимістичніші за оцінки ними «Я-теперішнього». Це пояснюється тим, що перші апелюють до образів пам'яті, другі – до уяви, яка зазвичай багатша від реальності, а треті пред'являють вимоги до їхнього вміння диференціювати свої успіхи і невдачі, до здатності приймати рішення і покладати на себе відповідальність.

Перелік власних особистісних вад, визначених досліджуваними, виявився довшим за перелік ними своїх чеснот, що дає підстави говорити про домінування в оточенні майбутніх офіцерів негативних оцінок над позитивними. Оскільки позитивний образ-Я є ядром особистісного становлення майбутнього офіцера і його Я-концепції, а саме у вищому військовому навчальному закладі закладається його фундамент, що в подальшому задає ставлення до професії військовослужбовця, така інформація видається тривожною.

Зафіксовано інтерес майбутніх офіцерів до власного життя як цілісності; зародження в них уміння робити події свого життя предметом аналізу, переживання, осмислення; виникнення здатності впорядковувати їх у свідомості. Про особистісне становлення юнаків зазначеного віку свідчить поява особистісної програми, до складу якої входять життєві плани, цілі діяльностей, прогностичні оцінки майбутніх результатів власної активності.

В особистісному становленні майбутнього офіцера як суб'єкта самосвідомості, важливе місце відведено гендерній ідентифікації та диференціації, домаганню визнання, самоповазі, атрибуції успіху-неуспіху як індикаторам динаміки особистісного розвитку; життєвій перспективі як

спрямованості на досягнення значущих цілей, вмінню орієнтуватися у власних чеснотах і вадах, навичкам самопізнання, самоствавлення, саморегуляції та орієнтації на самовдосконалення. Цей комплекс пов'язано уявленнями курсантів та студентів про особисту гідність офіцера.

Для вияву вірогідності отриманих даних нами було проведено кореляційний аналіз між інтегративним показником особистісного становлення та самоактуалізацією особистості з допомогою застосування коефіцієнта Спірмена, який склав 0,795 при $p \leq 0,01$ (Додаток Б.7). Надійність отриманих даних було перевірено за допомогою повторного проведення діагностики типів стратегії особистісного становлення через три тижні, яка підтвердила відносини тих, хто досліджувався, до раніше встановлених типів особистісного становлення. У ході аналізу емпіричних даних встановлено, що досліджувані різнилися між собою такими параметрами як характер саморегуляції, орієнтацією на високий стандарт якості, умінням пов'язувати успішність діяльності не лише з оцінками авторитетних наставників, а й з об'єктивним досягненням власного рівня якості. Помірна тривожність характеризує представників гуманістично-альтруїстичної стратегії і є вираженою у представників гедоністично-егоїстичної стратегії.

Враховуючи особливості процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів і специфіку розвитку їх орієнтації на самовдосконалення, було виділено чинники, які найбільш впливають на особливості особистісного становлення в період навчання у вищому військовому навчальному закладі: рівень розвитку особистісної рефлексії, задоволеність обраною професією, спільна діяльність та статус особистості в колективі наставників та товаришів; успішність навчання та розвиток громадянськості особистості як інтегративної якості, що визначає особистісне становлення майбутнього офіцера як захисника країни у процесі його фахової підготовки тощо (Додаток В.2).

Таким чином, другий розділ цієї дисертації присвячено процесу особистісного становлення у зв'язку з виконанням навчально-професійних завдань, розвитком громадянськості та інших якостей як психологічних чинників особистісного становлення.

З метою вияву інтегративного погляду на чинники особистісного становлення випускникам вищого військового навчального закладу, що мають 10 років військової кар'єри, – як кадровим офіцерам, так і офіцерам запасу були поставлені наступні запитання: «Якою була ваша успішність навчання в курсантські роки?» (варіанти відповіді: «був відмінником», «вчився добре», «вчився задовільно»), «Які керівні посади Ви займали в курсантські роки?», «Якою є ваша посада на сьогоднішній день? Опишіть головні кар'єрні кроки, причини, внаслідок яких Ви обрали такий кар'єрний шлях та чинники вашого успіху». Усього було опитано 103 випускника Одеського інституту Сухопутних військ. Разом з цим, були підняті з архіву опитування тесту Дж. Келлі цих самих респондентів-випускників, – в минулому курсантів, – підлеглих, на той час командира роти, автора даної роботи А. М. Дончака. Конструкти заповнених бланків тесту аналізувались з позиції цілемотиваційної орієнтації курсантів на спілкування та взаємовідносини: «лідер», «авторитетний серед товаришів», «має статус у підрозділі» або домінування «навчальних» конструктів («відмінники», «неуспішні у навчанні», «ті, хто навчаються тощо»). Курсанти поділялись на таких, хто мав високий рівень дисциплінованості, низький і курсантів у, яких характеризувало періодичне порушення дисципліни. На підставі цих результатів випускники були розподілені на тих, хто був успішним у навчанні і практично не порушував дисципліну; тих, чий рівень успішності у навчанні був низьким і в наявності були порушення дисципліни: осіб, чия дисципліна і успішність у навчанні характеризувалась середнім рівнем. Виявилося, що у минулому курсанти, що були на середньому рівні у навчанні і мали порушення дисципліни, виявили бажання до командування підлеглими та їх виховання, а серед тих, хто зайняли лідерські посади у навчанні, – на командних посадах виключно окремі особи. Можливо, і на це вказують результати бесіди, власний досвід життєвих спокус, порушень дисципліни і боротьба з цими вадами, спонукав нинішніх керівників – колишніх курсантів військових училищ, обирати керівну посаду і прагнути до неї. В минулому курсанти, що були успішними в навчанні і бездоганними у дисципліні, склали лише 7% загальної кількості опитаних, у своїй

більшості – 5% після закінчення навчання у вищому військовому навчальному закладі, вони продовжили навчання і перепрофілювалися на виконавчу роботу в цивільній сфері життя, і у сьогоденні характеризуються здебільшого як робітники високої якості виконання робіт і внутрішньої організованості. Таким чином, прослідковується тенденція – займатися управлінням іншими (а значить і їх вихованням) у подальшому самостійному житті після закінчення вищому військовому навчальному закладі прагнуть ті курсанти, смислові конструкти яких ще в курсантські роки орієнтовані на сферу взаємовідносин у колективі і які прагнули лідерства. Ключовим моментом обраного шляху для них стало військове стажування, на якому звернули увагу на власну професійну орієнтацію на цінність самовдосконалення і відчули – «це моє». Це відчуття обраності поряд з усвідомленням необхідності власних зусиль в побудові свого життя і власної відповідальності за нього стає переломним моментом в становленні особистості майбутнього офіцера.

Курсанти, що були успішними в навчанні, але не аналізували сфери взаємовідносин на рівні особистісної значущості, навіть при наявності керівних посад, виявили обмежений життєвий досвід в управлінні складними ситуаціями, зокрема, підтримання дисциплінованості у підрозділі та іншими сферами життя підрозділу, ввіреного в їхнє керівництво, що мало вплив на загальну успішність їх кар'єрного сходження і опосередковано виявило себе в розчаруванні обраним життєвим шляхом.

Таким чином, ми дійшли висновку, що сама по собі професійна підготовка без достатнього «знання життя» обмежує кар'єрний рост людини за рахунок особистісної складової, – нерозвинутих якостей, в першу чергу вольових, – таких як самостійність, рішучість, наполегливість.

Поряд з інтересом до сфери взаємовідносин, розвиток професійно необхідних якостей в курсантські роки і початкова практика керівництва людьми курсантами та студентами в період стажування на первинних командирських посадах (командир підрозділу) закладають фундамент наступної кар'єри керівника. Ці самі якості без інтересу до сфери взаємовідносин, спілкування у

колективі і проблем боротьби з порушеннями дисципліни обумовлюють успіх в інших сферах життя, що не пов'язані з вихованням підлеглих та їх організацією.

Такий аналіз спонукає до проведення спеціальної роботи з курсантами успішними в навчанні, але які не цікавляться проблемами управління людьми, що має розширити їх особистісний досвід і спонукати до спеціального аналізу складних педагогічних ситуацій службового життя.

У результаті дослідження виявлено чинники, що визначають типи стратегій особистісного становлення: гуманістично-альтруїстичний, прагматично-утилітарний, егоїстично-гедоністичний, що підтвердило адекватність вибору комплексу діагностичних методів.

Крім того відмічено, що гуманістично-альтруїстична стратегія особистісного становлення обумовлюється мотивами обов'язку, якими зумовлені вчинки морально розвинутих істот. Тому, найвищу групу мотивів, що є складовою цієї стратегії складають ті, які зумовлюються потягом не тільки до безпосереднього задоволення духовних інтересів (не тільки для себе, а й для інших), не тільки вірним судженням про користь і шкоду вчинків і не тільки безпосереднім почуттям обов'язку, але й розумом і усвідомленням тісного зв'язку всіх явищ і свого особистого «Я» зі всім устроєм життя, намаганням бути в повній гармонії з вищими ідеалами розуму, кохання, праці, самопожертвування і мудрого підкорення всіх своїх потягів, навіть таких, які здаються вихідними із безкорисних джерел, вищому ідеалу – з'єднанню добра, розуму, кохання і енергії. При гуманістично-альтруїстичній стратегії сенс життя і сенс професійної діяльності військовослужбовця, виповнений громадянською метою захисту країни є односпрямованими; при прагматично-утилітарній стратегії зміст професійної діяльності і зміст життя існують паралельно при розгорнутих психологічних захистах особистості; при гедоністично-егоїстичній стратегії; сенс життя і сенс професійної діяльності різноспрямовані. Ціннісно-моральна регуляція при гуманістично-альтруїстичній стратегії відбувається по законам совісті, прагматично-утилітарній – при слабкій участі совісті, при гедоністично-

альтруїстичній стратегії характеризується нечутливістю до духовно-моральних аспектів буття, «голосу» совісті.

Розрізняється у курсантів та студентів різних стратегій особистісного становлення провідний інтерес і відповідні їм потреби, зокрема, при гуманістично-альтруїстичному – інтерес до життя, навчання і спілкування виникає на основі провідної потреби пошуку істини, сенсу життя шляхом власного подолання труднощів, що супроводжуються напруженням; при прагматично-утилітарному, зацікавленість у кар'єрі узгоджується з потребою в особистих досягненнях не тільки шляхом докладання зусиль і подолання труднощів, що супроводжуються напруженням, але й уникненням труднощів і напружень життя за рахунок інших осіб; при гедоністично-альтруїстичному інтересі до пошуку засобів задоволення і потребує піти від реальності і труднощів життя, що вимагають напруження.

Курсанти і студенти різних стратегій характеризуються особливостями самовизначення. При гуманістично-альтруїстичному типі особистісної стратегії самовизначення особистості визначається сповіданням основних загальнолюдських цінностей життя, при прагматично-утилітарній орієнтації самовизначення відбувається під впливом кон'юктури, моди і інших зовнішніх умов, при гедоністично-егоїстичному – під впливом найближчого референтного оточення.

Зміст ціннісних орієнтацій гуманістично-альтруїстичної стратегії – любов, істина, творчість, краса, пошук призначення, турбота про інших, прагматично-утилітарної – престиж, можливість кар'єрного росту, високий зарібок, гедоністично-егоїстичній – матеріальна забезпеченість, комфорт, гроші, задоволення, розваги, вигода, прагнення, до матеріальному благополуччя та зручності у житті, що домінують як абсолютні.

Прагматично-утилітарну стратегію особистісного становлення людини обумовлюють мотиви, що виникають із безпосереднього прагнення зробити приємне іншим чи віддалити від них неприємне (співчуття, кохання), та більш складний ряд мотивів – мотив користі та шкоди (собі чи іншим людям) від даного

вчинку, що обумовлюється більш розвиненим психічним життям, більшою ступеню розумової діяльності. Але ці утилітарні мотиви далеко не складають вершини керуючих вчинками людей потягів, особливо якщо людина керується тільки бажанням отримати користь для самого себе. Такі мотиви зумовлюють безособистісні, практично-утилітарні відносини людей.

Гедоністично-егоїстична стратегія особистісного становлення людини найбільш примітивна, її обумовлюють мотиви, що виникають з безпосереднього бажання до того, що приємно самому собі, і такі, що походять з примітивних інтелектуальних прагнень – допитливості, цікавості, розваги (гри, заняття), наслідування, прагнення до зовнішньо красивого.

Наше дослідження підтвердило, що особистісне становлення не може бути пояснене лише соціальністю, бо позбавляє самобутності і суверенності особистісне Я, вихід – в гармонії загальносоціального і унікально-особистісного. Необхідною є умова підтримання динамічної рівноваги «людина-світ», з одного боку, та тенденції до уніфікації особистості, з іншого, особливо актуальна у військовій системі при загальнолюдській тенденції втрати «аутентичної» людини, людини-автора (Р. Барт).

Встановлено (на рівні тенденції), що курсанти – майбутні офіцери більш спрямовані на особистісне становлення як захисники країни, ніж студенти. Особливо чітко ці відмінності виявляються у розвитку мотиваційної складової: більш високий рівень розвитку мотиваційного компонента власного удосконалення у зв'язку з професією представлено у курсантів, ніж у студентів, що проходять навчання на факультеті підготовки офіцерів запасу у вищому військовому навчальному закладі (лише день на тиждень на протязі понад двох років).

Виявлені типи стратегій особистісного становлення обумовлюють вибори людини, які спричиняють загальну характеристику ціннісного ставлення до обраної професії, до країни, співвідношення орієнтації на високий рівень якості результату навчально-професійної діяльності та самопокладання кар'єрних спрямувань у керівництві іншими військовослужбовцями, дисциплінованості,

відповідальності і сумлінності на етапі професійної підготовки у військовому колективі. Особистісне становлення обумовлюється орієнтацією курсанта/студента на самовдосконалення у цьому напрямку.

Висновки до розділу 2:

У роботі було підбрано та апробовано діагностичний комплекс щодо визначення стратегій особистісного становлення майбутнього офіцера та психологічних чинників, що визначають ці стратегії. Результати дослідження підтвердили доцільність комплексного дослідження внутрішніх (специфічної для майбутніх офіцерів спрямованості особистості на захист країни, розвитку рефлексії, реалістичної Я-концепції, самоідентифікації, життєвої перспективи; дисциплінованості та сумлінності) та зовнішніх (соціально-психологічного середовища, навчально-професійної підготовки) чинників.

Дослідження виявило, що умовою особистісного становлення є орієнтація на самовдосконалення (до чого є вікова сензитивність), яка і визначає найбільш плідний результат.

1. Теоретично обґрунтовані і емпірично виділені три типи стратегій особистісного становлення майбутнього офіцера - гуманістично-альтруїстичний, прагматично-утилітарний, гедоністично-егоїстичний.

Критеріями стратегій особистісного становлення стали взаємодія сенсу життя і сенсу професійної діяльності курсантів та студентів – майбутніх офіцерів, характер очікувань від навчання, зміст потреб (біологічно-фізіологічний, соціальний, особистісно-психологічний) та мотивів, характер ціннісного ставлення майбутніх офіцерів до обраної спеціальності взагалі (визначено-ціннісний, слабо визначено-ціннісний, невпевнено-ціннісний, невизначено-ціннісний; прийняття завдань, їх виконання та подолання труднощів у цьому процесі) та до виконання навчальних завдань (громадянсько-ціннісний, соціально-ціннісний, особистісно-ціннісний, невиражено-ціннісний); характер взаємовідносин у колективі товаришів та педагогів (внутрішньо-незалежний, зовнішньо-незалежний, але кон'юнктурний, внутрішньо і зовнішньо залежний від найближчого оточення, статусу особистості). Ступінь вираження цих критеріїв проявляє себе у орієнтації курсантів – майбутніх офіцерів на самовдосконалення (у когнітивному, мотиваційному, емоційному та поведінковому його компонентах).

2. Аналіз результатів дослідження показав, що в досліджуваній вибірці переважаючим є недостатній рівень орієнтації курсантів та студентів на особистісне вдосконалення – рівень нижчий за середній (80% тих, хто досліджувався).

Найслабшим у структурі особистісного вдосконалення є поведінковий компонент (низький рівень розвитку визначено в 46,7%, високий – тільки в 1,9% досліджуваних). Відсутність особистісного удосконалення проявляє себе у взаємодії з наставниками/ викладачами, при виконанні навчально-професійних завдань і у спілкуванні. Найбільш сформованим є мотиваційний компонент особистісного удосконалення : 34,3% студентів мають високий рівень розвитку й лише 7,1% – низький. При цьому виявлено зв'язок між особистісним становленням й успішністю навчання та служби майбутніх офіцерів – студентів і курсантів вищого військового навчального закладу: курсанти та студенти, орієнтовані на особистісний розвиток, удосконалення власної вольової сфери, розвиток саморегуляції, на пізнання і осмислення діяльності і службових відносин, мають хороший рівень успішності.

3. Враховуючи специфіку особистісного становлення особистості у вищому військовому навчальному закладі, було виділено різні чинники сприяння удосконаленню майбутніх офіцерів. Зокрема, має значення вік, етап підготовки за курсом навчання і форма навчання студентів, інтернальність й сформованість професійної ідентичності.

Встановлено, що студенти старших курсів більш орієнтовані на самовдосконалення, ніж студенти молодших курсів. На старших курсах підвищується рівень розвитку когнітивного й емоційного компонентів особистісного становлення й знижується рівень мотиваційного. У результаті рівень орієнтації на самовдосконалення, що проявляє себе в особистісному становленні майбутніх офіцерів, навіть на останньому етапі навчання не є достатнім.

Встановлено (на рівні тенденції), що курсанти як майбутні офіцери характеризуються більшим рівнем орієнтації на самовдосконалення в просторі

особистісного становлення ніж студенти. Особливо чітко ці відмінності виявляються за рівнем розвитку мотиваційної складової: більш високий рівень розвитку мотиваційного компонента власного удосконалення у зв'язку з професією представлено у курсантів, ніж у студентів підготовки офіцерів запасу.

Встановлено зв'язок між самовдосконаленням у сфері особистісного становлення, інтернальністю курсантів та студентів і професійною ідентичністю, тобто у студентів із більш високим рівнем інтернальності й професійної ідентичності більш високий рівень орієнтації на самовдосконалення в напрямку особистісного становлення.

4. Емпірично доведено, що у курсантів-майбутніх офіцерів у період підготовки у вищому військовому навчальному закладі переважає або орієнтація на розвиток організаторських здібностей (управлінську кар'єру) або на засвоєння воєнно-професійних знань, умінь та навичок.

5. Недостатня орієнтація на особистісний розвиток свідчить про необхідність включення у зміст підготовки майбутніх офіцерів спеціальної роботи у напрямі сприяння їх особистісному становленню. Виділені особливості особистісного становлення можуть свідчити про те, що в період їх професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі можуть бути задіяні ряд чинників, що оптимізують даний процес.

Зміст другого розділу представлено у наступних публікаціях:

Психологічні особливості спадкоємності поколінь у навчально-виховному процесі ВВНЗ// Наука і освіта. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2009. – №9. – С.91-94(0,4др.а);

Психологічне дослідження взаємодії наставника і студента у педагогічному процесі ВВНЗ// Матеріали науково-практичної конференції, 29 жовтня, 2009 р. Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил) в сучасних умовах. – Київ: Поліграфічний центр Осадчого В. В., 2009. – С. 237 – 239 (0,14 др.а.);

Взаємодія викладачів і майбутніх офіцерів як чинник становлення

особистості захисника країни// Науковий вісник ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – 2011. – № 1-2,– С.14-20 (0,5 др.а.) ;

Деякі психологічні механізми спадкоємності поколінь військовослужбовців// Вісник НАОУ МОУ: Збірник наукових праць. – 2008. – 2(6). – С. 81-85 (0,4 др.а).

РОЗДІЛ 3.

ПРОГРАМА СПРИЯННЯ ОСОБИСТІСНОМУ СТАНОВЛЕННЮ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ

Результати емпіричного дослідження, представлені у попередньому розділі дисертації, дозволили визначити особистісне становлення майбутніх офіцерів в процесі їх підготовки як феномен, при якому одночасно відбуваються зміни особистості в результаті зростання професіоналізму, здобуття специфічних професійно-значущих особистісних якостей, знань, умінь та навичок, особливостей спілкування; так і особистісні зміни. Ці зміни особливо яскраво проявляються в умовах реалізації навчально-професійної діяльності в умовах вищого військового навчального закладу, коли курсант та студент мають можливість проявити власну особистість індивідуально та в умовах військового колективу. Головним психологічним чинником змін виступає сама особистість юнака, який здатний власними зусиллями покращити (оптимізувати) своє життя і властиву йому стратегію особистісного становлення. Даним розділом показано, що спеціальна програма сприяння, в якій актуалізуються чинники особистісного становлення майбутніх офіцерів, що спонукають до особистісного удосконалення в цьому напрямку.

3.1. Програма та організація формувального експерименту

Найважливішою передумовою оптимізації особистісного становлення курсантів та студентів вищого військового навчального закладу в процесі професійної підготовки є визнання взаємовпливу і взаємозумовленості процесів, які складають основу особистісно-діяльнісного підходу. На жаль, у сучасній практиці професійної підготовки існують протиріччя між гносеологічним і особистісно-діяльнісним підходами, причому перший панує над другим, що призводить до відчуження фахових знань від особистості студента. Виявленні

невідповідності між гуманістичною парадигмою, орієнтованою на особистісний розвиток курсанта та студента і домінуванням у професійній підготовці майбутнього фахівця парадигми, спрямованої виключно на засвоєння зростаючого обсягу знань, умінь, навичок, виявляють себе протиріччя:

- між прагненням майбутнього фахівця до творчості і жорсткою регламентованістю особистісно-значущої навчально-професійної діяльності в умовах військової системи;
- між необхідністю створення умов для професійного становлення студента як майбутнього суб'єкта професійної діяльності та домінуючою орієнтацією психолого-педагогічних умов на нього як об'єкта педагогічних впливів;
- між орієнтацією на розвиток особистості майбутнього фахівця і неможливістю діагностики цього розвитку за традиційною бальною системою, яка відбиває лише рівень оволодіння навчальним матеріалом з навчальних дисциплін;
- між необхідністю оволодіння майбутнім фахівцем комплексом специфічних особистісних властивостей і якостей (соціально-значущих та професійно-значущих) і недостатнім методичним та психолого-педагогічним забезпеченням психологічного супроводження навчального процесу для їх розвитку в умовах вищого військового навчального закладу тощо.

При організації сприяння становленню особистості майбутнього офіцера для нас стало важливим те, що «керівництво процесом становлення особистості професіонала збагачується комплексом умов, де в діалектичній єдності з навчанням виступають фактори саморозвитку особистості, недооцінка яких порушує її формування» (О. П. Саннікова [222, с.112]). Процес становлення особистості професіонала, на думку О. П. Саннікової містить у собі «розв'язання суперечностей, що виникають на різних структурних рівнях при порушенні рівноваги між зростаючими вимогами діяльності (що презентовані у свідомості у вигляді конкретних знань, програм, методів, ідеальних уявлень про особистість професіонала) і реальними можливостями (цит. по В. В. Рибалка [209, с. 466]). При цьому важливо, що розв'язання суперечностей може бути або конструктивним, що сприяє особистості професіонала і професійної діяльності,

або деструктивним. У зв'язку з цим, слід звернути увагу на професійні бар'єри в особистісному самовизначенні, що характеризують складний емоційно-вольовий стан, що перешкоджає здійсненню наміру та результату виконання запланованої дії, ознаками якого є пасивність мотиву, несприятливі емоції для перетворення мотиву в активний, брак раціональних доводів для актуалізації мотиву тощо (А. В. Массанов [146, с. 4]).

Процес становлення майбутнього професіонала можливо розглядати як «процес піднесення особистісного потенціалу людини і підвищуючий його самоактуалізацію в межах наступних полярних координат:

«від простих фізіологічних потреб життєдіяльності організму до змістовних смислів повноцінного життя особистості; від апатії і байдужості до емпатії і зацікавленості в людях; від закріпаченого, приниженого стану до стану одухотворення і свободи тощо», – відмічає В. В. Рибалка, розмірковуючи про проблеми честі і гідності людини, що так важливо для офіцера [210, с. 344].

Отже, метою формувального етапу дослідження виступає розробка та впровадження програми, спрямованої на оптимізацію процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів під час професійної підготовки в умовах вищого військового навчального закладу.

Предметом цієї частини дослідження стала оптимізація процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів під час професійної підготовки, яка спрямована на: а) формування та систематизацію уявлень майбутніх офіцерів про особистісне становлення в процесі професійної підготовки; б) здатність курсантів та студентів оцінювати власні досягнення в особистісному самовдосконаленні в процесі професійної підготовки; в) розвиток специфічних професійно-значущих якостей курсантів та студентів, які виявляють себе у мотиваційно-потребовій, когнітивній, регулятивній сферах та у самосвідомості; г) створення сприятливої психологічної атмосфери у навчально-професійній діяльності при оптимальній взаємодії студентів/ курсантів та наставників.

Теоретичним обґрунтуванням нашої роботи на формувальному етапі експерименту стали основні положення розвитку особистісного потенціалу

(К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, О. М. Леонт'єв, Д. О. Леонт'єв, І. П. Маноха, С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.). Ядром особистості, джерелом її розвитку виступає діяльність, що розуміється як складна динамічна система взаємодії суб'єкта з суспільством, у процесі якої й формуються властивості особистості. Як відзначав О. М. Леонт'єв, «дослідження процесу породження трансформацій особистості людини в її діяльності, що протікає в конкретних соціальних умовах, і є ключем до її справжнього розуміння» [93, 173].

Основи розуміння особистісного становлення як характеристики розвитку, що розглядається не як дозрівання або прості зміни у часі, але й як якісні перетворення, надає діяльнісний підхід. Важливим постулатом діяльнісного підходу відносно формування експерименту стало твердження про те, що успішне формування будь-якої психологічної властивості або структури залежить від правильного підбору й організації певного виду діяльності. У зв'язку з цим О. Ф. Бондаренко зазначає: «Виражена в різних термінах, що становлять синонімічний ряд лексем: «розвиток», «зростання», ідея зміни, пов'язана з розвитком і актуалізацією особистісного потенціалу, співвідноситься з ідеєю й поняттям індивідуалізації К. Юнга, самоактуалізації А. Маслоу і С. Джуларда, особистісного зростання К. Роджерса і, у цілому, виражає загально визнаний ціннісний конструкт, що відображає реінтеграцію особистісного Я на основі нового досвіду й готовності до сприйняття нового досвіду» [31, 111].

Відомо, що формування особистості фахівця на етапі навчання у ВНЗ залежить від індивідуально-психологічних, вікових і соціально-психологічних особливостей студента, змісту і структури професійно важливих його якостей і властивостей, оптимального співвідношення загальної і спеціальної підготовки, його цілеспрямованості і спільної діяльності з викладачами [153]. Перераховані чинники є провідними у процесі формування особистості фахівця з вищою освітою. На думку вітчизняних учених, детермінуючим чинником розвитку особистості є організація її діяльності. На нашу думку, найбільш повно визначені умови реалізуються через таку форму взаємодії, як спільна діяльність у

навчальних підрозділах. У публікаціях, присвячених проблемам формування особистісних якостей майбутніх професіоналів, відзначено, що саме в активній творчій роботі можливим є найбільш плідне і швидке формування особистісних утворень (дослідження Н. І. Пов'якель [187, 188, 189], О. П. Саннікової [221] Т. С. Яценко та ін). Американські психологи Наталі та К. Роджерс, вважаючи творчість необхідною складовою становлення особистості.

Так, Т. С. Яценко вказує: «запорукою власного професійного становлення й успіху є гідний рівень самопізнання й корекція власних проблем, чого не в змозі забезпечити академічна психологія» [304, 18].

У розробці своєї програми ми спиралися на досвід К. Роджерса, який указував на такі аспекти гуманістичного навчання: забезпечення зіткнення студента з важливими проблемами свого існування; щирість та конгруентність у стосунках з тими, хто вчиться; прийняття й розуміння поведінки й почуттів студентів; ресурси навчання (накопичені знання, теорія, методики) повинні бути доступними студентам, але не нав'язаними [214]. При самореалізації особистості, як відзначав К. Роджерс, має велике значення така інтегрована характеристика ставлення до себе, якою є довіра до власних внутрішніх спонукань та інтуїцій, спроможності приймати рішення, що лежать на шляху до зростаючої впевненості у собі [213]. Творчим процесом можуть бути і взаємовідносини між людьми. Якщо розглядати творчість, як процес і результат, як пізнавальний шлях у глибини свого духовного існування, як шлях усвідомлення зв'язку з єдністю універсума, то за своєю суттю наявність творчості має характеризувати процес життєдіяльності людини, що реалізує себе, знаходиться на етапі позитивного розвитку (К. Роджерс [214]). Одним з поглядів на природу творчості є пов'язування творчості з діяльністю людини, спрямованою на самореалізацію особистості, у тому числі громадянську реалізацію людини. В історії психології практика творчості при сприянні саморозвитку особистості є традиційною, зокрема, відома практика експресивної психотерапії, що центрована на особистості (Н. Роджерс [213]). Застосовуючи рух, творче письмо й музику, Н. Роджерс, зокрема, буде інтегральний, цілющий

процес саморозвитку особистості. Творчість – важливий чинник розвитку особистості, що може проходити як на самоті, так і у взаємодії – залежно від уподобань людини.

Робота носила елементи психологічного тренінгу, адже груповий психологічний тренінг є методом навмисних змін людини, спрямованих на її особистісний і професійний розвиток через набуття, аналіз і переоцінку нею власного життєвого досвіду у процесі групової взаємодії (Т. С. Яценко) і розглядається як один з активних методів навчання. Принципи організації тренінгових груп, виділені в роботах, Л. А. Петровської, К. Рудестама, Н. Ю. Хрящевої, М. В. Цзена й ін. забезпечують зниження напруження учасників, стимулювання здатності особистості до експериментування. Специфікою особливостей контингенту, що досліджується, є цілодобове знаходження учасників групи у єдиному просторі життєдіяльності вищого військового навчального закладу (військового містечка). Тому для нас було важливо здійснення психологічного супроводження процесу підготовки майбутнього офіцера протягом усього періоду навчання, доповнення групової роботи індивідуальною.

Важливим стало створення умов для повного розкриття особистістю своїх позицій і емоцій в атмосфері взаємного прийняття, безпеки й підтримки. Постійна атмосфера підтримки і співпраці створювала сприятливі умови для самопізнання, саморозвитку й самовдосконалення учасників.

Таким чином, реалізується ключова ідея роботи, зорієнтованої на загальний особистісний розвиток людини, розкриття її потенціалу – так зване «формування» особистості, адекватне змісту, вимогам професійної діяльності (Л. М. Мітіна [153]).

Результативність сприяння становленню особистісного становлення в процесі психологічного супроводження підготовки майбутніх спеціалістів, залежить від дотримання у групі як загальноприйнятих принципів роботи (ненасильницьке спілкування; гармонізація інтелектуальної й емоційної сфер, принцип конфіденційності, принцип незаподіяння шкоди, принцип відповідності

заявлених цілей психологічного супроводження його змісту). Специфікою військового колективу є його постійне функціонування і психологічне супроводження протягом усього періоду навчання. Принцип творчості як такий, що дозволяє привносити в реалізацію взаємодії питання, є особистісно значущими для даної особистості. Особливу увагу ми звернули також на дотримання таких загальних принципів роботи учасників у групі: принцип активності; принцип щирості; спілкування у зверненні до теперішнього часу з опорою на простір минулого і перспективу майбутнього; принцип суб'єкт-суб'єктного спілкування, принцип дослідницької позиції (передбачає, що учасники групи усвідомлюють себе і свій особистісний потенціал); принцип об'єктивізації, що передбачає створення ефективного зворотного зв'язку.

При доборі змісту завдань і вправ ми керувалися такими вимогами: проблемність запропонованих завдань (постановка завдань проблемного характеру, зорієнтованих на актуалізацію знань і досвіду молоді з проблем особистісного самоудосконалення); рефлексивна спрямованість завдань – усвідомлення, аналіз курсантами/студентами свого практичного досвіду, проживання й рефлексія різноманітних ситуацій в навчально-професійній діяльності та службового характеру, звичної поведінки в напружених ситуаціях, виявлення необхідності особистісного розвитку поряд с професійним; комплексність – включення елементів програми як завдання на самостійну роботу в умовах вищого військового навчального закладу; поступовий розвиток особистості від вербалізації почуттів, модифікації простих поведінкових реакцій до формування стійких звичних форм поведінки.

Основи програми склали: гуманістичні погляди на природу людини та основ її буття (Г. Сковорода, Т. Шевченко) та методологічні основи розкриття особистісного потенціалу (Д. О. Леонт'єв), психосемантичний підхід (Ф. Банісфер, Дж. Келлі) та поведінковий підхід (І. П. Павлов, Б. Ф. Скінер), теорія соціального навчання (А. Бандура) та принципи гуманістичного навчання (К. Роджерс, Н. Роджерс). У своїй роботі ми виходили з того, що спонукання учасників творчої групи до позитивної поведінки (знаходження основ

упевненості у собі, позитивне мислення, досягнення цілей і тощо), активація ресурсів особистості від її оточення розглядаються як основні напрямки роботи.

Набуття впевненості в собі допомагає виробляти навички спілкування не стільки шляхом репетиції впевненої поведінки й самоконтролю, а ґрунтується на роботі кожного дня особистості із впровадження власних переконань у реальності життя. Характеристики здорової й упевненої в собі особистості (А. Сальтер) узгоджувалась нами з орієнтацією курсанта/ студента на культуру емоцій, нервово-психологічну стійкість, вміння регулювати свої прояви емоцій; уміння протистояти й атакувати, враховувати пряме чесне вираження власних думок і бажань; використання курсантом та студентом займенника «Я» у всіх його мовних формах як відбиття того, яка особистість стоїть за словами, відсутність спроб сховатися за невизначеними формулюваннями дій або невиразним вживанням власного прізвища; відмова від приниження й недооцінки сил і якостей майбутнього офіцера з боку командирів, наставників та викладачів.

Процес сприяння особистісному становленню включає такі сходинки:

Сходинка 1. Оцінка властивих курсанту/ студенту типів стратегій особистісного становлення, особистісних ресурсів (рівень самооцінки, локус контролю, переконання, комунікативні навички) й ситуативних чинників, що стримують особистісне становлення у взаємовідносинах курсанта/студента з оточуючим світом; аналіз почуттів, думок, дій і результатів навчально-професійної діяльності та взаємодії з товаришами і наставниками.

Сходинка 2. Конкретизація далеких і близьких цілей особистісного удосконалення з подальшим використанням зворотного зв'язку при їх навіть частковому досягненні.

Сходинка 3. Презентація моделі особистісно вираженої стратегії поведінки з подальшим аналізом її результатів і наслідків; навчання переходу від зовнішнього до внутрішнього контролю, способам підвищення самооцінки, подоланню страхів тривоги у спілкуванні з наставниками, що перешкоджають особистісному становленню.

Сходінка 4. Формування моделі взаємодії з товаришами та наставниками на основі обраної стратегії – заміна невпевнених поглядів завдяки осмисленню власної стратегії у різних ситуаціях та ідентифікації власних почуттів і думок, оцінки власних дій і дій інших тощо.

Таким чином, сприяння особистісному становленню можливо віднести до когнітивно-поведінкового напрямку індивідуальних і групових форм психологічної роботи, в якому поведінка людини розглядається в нерозривному зв'язку з її розумінням і інтерпретацією й засвоєнням зразків відповідного типу стратегії особистісного розвитку в конструктивному вчинку у конкретних ситуаціях.

Оптимальна кількість учасників складає кількість навчального взводу. При розробці програми роботи використовувалися роботи й матеріали тренінгових занять К. Роджерс [211], В. Г. Ромек [215], М. Сміт [240], К. Фопель [266], Т. С. Яценко [304] й інших авторів.

На основі виконаного теоретичного аналізу практико-орієнтованої психологічної літератури визначено основні напрямки розвитку сприяння особистісному становленню:

- 1) розвиток психологічної спостережливості (активізація у студентів сенсорної чутливості й розвитку основ психологічної спостережливості як важливого моменту в розумінні себе та інших);
- 2) формування уявлення про особистісне становлення і його роль в житті і в підготовці до обраної професії;
- 3) навчання прийомів самоаналізу (пізнання курсантами/студентами своєї особистісної стратегії, визначення особливостей самоудосконалення);
- 4) самопізнання (одне із самих складних і самих суб'єктивно важливих завдань, від розвитку пізнавальних здатностей до кроку в бік саморозвитку, самовдосконалення через діагностико-корекційні процедури, розвиток емпатії, рефлексії, локусу контролю тощо);
- 5) формування ресурсів особистісного становлення.

Реалізація змісту зазначених напрямів забезпечує формування необхідних якостей, набуття знань і умінь за допомогою різноманітних засобів і методів. У результаті роботи по сприянню особистісному становленню курсант/студент повинен знати сутність стратегій особистісного становлення та його прояви, реалізовувати обрану стратегію, розрізняти невпевнену, упевнену і агресивну поведінку, особливості побудови міжособистісних відносин без агресії й маніпулювання, володіти тактиками задоволення справедливих вимог і відмови у відповідь на неприйнятні вимоги так, щоб при цьому не обмежувалися права інших людей. Також результатом позитивного впливу роботи творчої групи має бути формування ціннісного відношення до іншої людини у руслі особистісного становлення та усвідомленість цінності особистісного становлення як професійно значущої якості майбутнього офіцера. До вмінь і навичок, набутих у результаті роботи творчої групи, відносяться:

- уміння фіксувати й запам'ятовувати всю сукупність сигналів, отриманих від іншої людини;
- уміння демонстрації впевненості й позитивної установки тощо;
- навички спілкування, контроль над виявом стресів, умілий вихід з конфліктних ситуацій, налагодження контактів з важкими співрозмовниками;
- уміння висловлюватися чітко й однозначно, грамотно використовувати аргументування; не боятися заперечувати, уникати маніпулювання оточенням і розуміти себе й інших, уміти настояти на своєму;
- уміння уважно слухати й розуміти, проявляти емпатію,
- уміння застосовувати особистісний вплив в проблемних ситуаціях (уміння сказати «ні», підходи примирення з критикою й власними помилками, уміння просити інших про послугу, не відчувати ніяковості тощо).

Таким чином, формувальна робота в експериментальних групах здійснювалася за спеціально розробленою програмою зі створенням при цьому необхідних умов, що сприяють ефективному розвитку особистісного становлення.

Результатом формувального експерименту ймовірно повинно з'явитися оптимізація стратегій особистісного становлення.

Аналіз результатів досліджень дозволяє виділити три групи чинників успішного особистісного становлення курсанта/студента у ВВНЗ: 1) чинники, що забезпечуються курсантами/ студентами як суб'єктами особистісного розвитку (активність, цілеспрямованість, прагнення до вдосконалення, розуміння значущості своєї майбутньої професії й вимог до неї тощо); 2) чинники, що забезпечуються викладачами й керівниками ВВНЗ (планування й організація навчально-виховного процесу з урахуванням сучасних вимог, аналіз ходу навчального процесу, громадської й наукової роботи студентів, урахування індивідуальних і вікових особливостей і ін.); 3) чинники, що забезпечуються спільною комунікативною діяльністю курсантів/студентів і викладачів/наставників/офіцерів (професійна спрямованість взаємодії, позитивні стосунки, узгодженість у діях, колективізм у діяльності, взаємодопомога).

Психологічні умови освітнього процесу при підготовці при підготовці майбутніх офіцерів як фахівців з вищою освітою, що мають виражений аспект «людина-людина» повинні спиратися на внутрішню мотивацію, тобто повинні бути спрямовані на особистісне зростання того, хто навчається і стимулювати його прагнення до самоактуалізації. Створення таких умов можливе за освіти, побудованої на принципах гуманістичної взаємодії наставника і тих, хто навчається.

Враховуючи вище перераховані положення, ми виділили такі основні психологічні чинники, які були покладені в основу програми сприяння становленню курсантів/студентів майбутніх офіцерів:

1) включення до змісту підготовки знань із вікової та педагогічної психології щодо особистісного становлення майбутніх офіцерів;

2) формування уявлень про себе й про інших як про гідних суб'єктів особистісного становлення, стратегію якого можна оптимізувати;

3) активізація суб'єктивного досвіду курсантів/студентів через включення їх у ситуації спілкування з урахуванням взаємоповаги особистостей із різними

типами особистісних стратегій;

4) забезпечення ціннісно-сміслового ставлення до особистісного становлення як психологічного феномену;

5) рефлексія змісту особистісного становлення;

6) створення в процесі підготовки атмосфери, що сприяє особистісному становленню, а також забезпечує активну позицію учасників за рахунок відносин довіри, підтримки, взаємної поваги у військово-педагогічному колективі вищого військового навчального закладу;

7) забезпечення обміну досвідом щодо проявів типу особистісного становлення (індивідуально) у реальних життєвих обставинах.

Гіпотеза формувального етапу емпіричного дослідження полягала у припущенні про те, що ефективність особистісного становлення та оптимізація стратегії на етапі професійної підготовки курсантів/ студентів може відбуватися завдяки впровадженню програми оптимізації даного процесу.

З огляду на висунуту гіпотезу, ставляться такі завдання формувального етапу дослідження:

1. Визначити зміст і основні напрями здійснення оптимізації особистісного становлення під час професійної підготовки у військовому інституті;
2. Розробити програму оптимізації процесу особистісного становлення під час професійної підготовки з урахуванням визначених теоретико-методологічних підходів та результатів константувального етапу дослідження;
3. Дослідити ефективність впливу програми оптимізації за результатами кількісного і якісного аналізу формувального експерименту.

На цьому етапі дисертаційного дослідження протягом 2007-2011 рр. був проведений формувальний експеримент, який здійснювався у три етапи.

На першому етапі було розроблено програму оптимізації процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі відповідно до розробленої нами концептуальної моделі процесу з урахуванням результатів емпіричного дослідження особливостей

особистісного становлення майбутнього офіцера в процесі професійної підготовки.

Другий етап включав апробацію програми, яка здійснювалася на базі Військового інституту Одеського національного політехнічного університету Вищого. Всього в експериментальному дослідженні брали участь 155 курсантів і студентів. Для проведення експерименту студентів було поділено на дві групи: контрольну та експериментальну. Розподіл досліджуваних на групи проводився методом попарного відбору (експериментальна та контрольна групи складаються з індивідів, які є еквівалентними за соціально-демографічними характеристиками і характеристиками особистісного становлення – значущими для експерименту параметрами).

На третьому етапі аналізувалися результати експериментального впровадження програми сприяння особистісному становленню курсантів та студентів у вищому військовому навчальному закладі та визначалась ефективність даної програми. Ефективність даної програми визначалися за результатами встановлення змін в процесі особистісного становлення та особливостей прояву типів стратегій особистісного становлення після реалізації програми.

Дослідження проводилися в експериментальній та контрольній групах до початку і після завершення формувального експерименту за методиками, які використовувалися на констатувальному етапі дослідження.

Дані етапи послідовно здійснювалися один за одним на вибірці респондентів, яка складалася з постійних учасників. Результати цього етапу досліджень представлені в підрозділі 3.3.

Статистична обробка даних результатів формувального експерименту здійснювалася за допомогою програмного продукту статистичної обробки даних (SPSS 16.0).

Перейдемо до розгляду завдань, особливостей, методів та принципів побудови програми.

На нашу думку, до основних методологічних вимог оптимізації процесу

особистісного становлення у вищому військовому навчальному закладі слід віднести:

1. Цілісне охоплення процедурою оптимізації стратегій особистісного становлення курсантів та студентів, а також актуалізація системи чинників, що обумовлюють особистісне становлення майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі.
2. Врахування системи закономірностей навчально-професійної діяльності і навчально-виховного процесу.
3. Послідовне врахування можливостей усіх учасників педагогічного процесу.
4. Розгляд процесу сприяння особистісному становленню як постійного інноваційного процесу з орієнтацією на самоудосконалення майбутнього офіцера з урахуванням його суб`єктності.

Остання з вимог означає, що особистісне становлення при сприянні цьому процесу вже не буде оптимальним через певний термін часу: виникнення нових чинників обумовить необхідність удосконалення методики сприяння.

Слід зауважити також, що сприяння особистісному становленню у вищому військовому навчальному закладі можливе лише тоді, коли у навчально-професійній діяльності курсантів/студентів домінує орієнтація на усвідомлення реального смислу гуманістичних та професійно-значущих ідей, закономірностей навчально-професійної і службової діяльності. Підготовка курсантів/студентів має бути відповідною провідній меті і діяльності майбутнього офіцера – професійному захисту країни. Тому важливою є потребово-мотиваційна сфера особистості і формування громадянської спрямованості особистості курсантів/офіцерів.

Отже, оптимізація процесу особистісного становлення курсантів і студентів під час підготовки у вищому військовому навчальному закладі, зорієнтована на особистість, переводить навчально-професійну діяльність в особистісно-значущий план.

Актуальними щодо предмета нашого дослідження є ті принципи, за допомогою яких можливе застосування особистісно-діяльнісного підходу у

вищому військовому навчальному закладі. Одним з центральних факторів особистісного становлення курсантів і студентів є система взаємодій викладача зі студентами. Саме вона містить великі резерви для формування специфічних професійно-значущих особистісних якостей і властивостей майбутнього офіцера, його професійної позиції, що має містити у собі громадянську мотивацію. Особистісно-діяльнісному підхід має обумовити розвиваючий характер такої взаємодії, що передбачає як право курсанта та студента з одного боку, так і офіцера – наставника, з іншого, на індивідуальність, передбачає її розвиток у системі соціальних відносин у колективі, сприяє формуванню громадянської позиції захисника країни.

Специфіка роботи полягає у наступному:

1. З одного боку, у впливі на майбутніх офіцерів реалізуються соціальні вимоги, коли викладач опосередковано сприяє розвитку соціально-значущі особистісних властивостей майбутніх фахівців. З іншого боку, будь-які зміни можливі лише з урахуванням їх особистісних якостей.

2. У впливі викладачів на індивідуальну діяльність майбутніх фахівців в межах поставлених цілей передбачено врахування способів побудови ними власної стратегії особистісного розвитку у взаємодії з викладачами та товаришами по взводу, організація самостійної підготовки до навчальних занять, поведінка при їх виконанні – особливостей прийняття завдання, подолання труднощів, ініціативні і творчі дії.

3. Викладачі керують ходом побудови майбутнім фахівцям усвідомлення громадянської значущості власної діяльності, ходом самовизначення, динамікою діяльності в умовах максимального усвідомлення студентами характеру всіх процесів. Поза їх рефлексивним аналізом та виробленням до них адекватного ставлення неможливо організувати особистісно-значущу навчально-професійну діяльність і спілкування з використанням обраної стратегії у колективі товаришів і наставників.

4. Сприяння особистісному становленню майбутніх фахівців має бути осмисленим і прийнятим курсантами і студентами, тоді розвивається відповідальність за розвиток власної стратегії особистісного становлення.

Особистісне становлення майбутніх офіцерів є виявленням взаємозв'язків і взаємовпливів особистісно-значущої і соціально-значущої творчості у навчально-професійній діяльності при виконанні службових завдань та у спілкуванні з колективом навчального підрозділу. У цьому плані найбільш гнучкою і динамічною частиною освітньої навчально-професійної діяльності є метод як спосіб реалізації цілей оптимізації особистісного становлення майбутніх фахівців.

Визначає ефективність сприяння особистісному становленню майбутніх офіцерів у контексті особистісно-діяльнісного підходу проблемність у вихованні і навчанні, особливо при формуванні їх переконань, світогляду, інших складових спрямованості особистості.

Значний розвивальний потенціал має творчість як внутрішній чинник оптимізації особистісного становлення курсантів і студентів, в процесі якої виникають власні ідеї, гіпотези, відбувається їх усвідомлення.

Таким чином, відбувається зміна не тільки навчально-професійної діяльності в плані її осмислення з боку курсанта чи студента, але й осмислення взаємовідносин у військовому колективі, що сприяє особистісному становленню майбутніх офіцерів. Оптимізація процесу особистісного становлення майбутніх фахівців у контексті особистісно-діяльнісного підходу передбачає дискусії про ціннісні орієнтації представників різних стратегій особистісного становлення як прояви особистості курсантів та студентів. У ході емпіричного дослідження та в результаті багаторічних спостережень ми зробили висновок про те, що процес особистісного становлення студентів стає ефективним в умовах, коли дискусія організується послідовно після споглядання, екскурсій, - тоді, коли людина набуває певну кількість життєвих вражень, досвід. Саме тоді і стає можливим розвиток уяви як психічної потреби, значення якого для розвитку особистісного потенціалу підкреслював Д. О. Леонт'єв [131]. Вимога відповіді на запитання за новою темою, має бути здійснена з урахуванням індивідуального навчально-

професійного досвіду курсантів/студентів. Викладач має підкреслено демонструвати надбання курсанта і студента у ході і результаті відповідей на запитання. Для цього він створює всі необхідні умови для подолання стереотипного підходу, страху відповідати без гарантії стосовно достовірності, бути осміяним за помилковість відповіді.

Таким чином, викладач намагається здобути розуміння і прийняття курсантами /студентами необхідності відкрито демонструвати власні особистісні прояви курсантів/ студентів у навчально-професійній діяльності. Рефлексуючи дії і роздуми студентів, викладач шляхом критики та співставлення, спонукає їх до аналітичної діяльності.

У ході моделювання і проектування практичних ситуацій у студентів формуються рефлексивні здібності до особистісно-значущої фахової діяльності, яка є стимулюючим чинником самоактуалізації майбутніх фахівців під час професійної підготовки.

Оптимізацію процесу особистісного становлення курсантів/студентів здійснюємо через формування у майбутніх фахівців особистісної значущості навчально-професійної діяльності. Системоутворюючим елементом і головним результатом в системі психолого-педагогічних умов ефективності процесу особистісного становлення майбутніх фахівців має стати особистісно-значуща навчально-професійна діяльність.

Констатуючий експеримент показав, що лише незначна кількість курсантів/студентів не бояться упевнено відстоювати власні погляди щодо усвідомленої стратегії особистісного удосконалення. Більше того, мало хто з курсантів/студентів може чітко визначити фактори, які стимулюють чи перешкоджають їх особистісному становленню в навчально-професійній діяльності.

Особиста професійна позиція курсантів та студентів формується в умовах суб'єкт-об'єктних відносинах у навчально-професійній діяльності і взаємовідносинах у військовому колективі, і тому вона як самоорганізуюча система «вмикає» захисний механізм, який переводить її в стан „замкненості”.

Проте, ми вважаємо, що розводити суб'єкт-суб'єктні і суб'єкт-об'єктні відносини у навчально-професійній діяльності непродуктивно у межах особистісно-діяльницькому підходу, суб'єкт-суб'єктні відносини мають або перейти зі стану «замкненості» у «відкритість», або особиста професійна позиція так і залишиться в „замкненому” стані. Оптимальний особистісний розвиток майбутніх фахівців відбуватиметься лише в першому випадку. Курсант/студент має вести глибинну внутрішню роботу над вдосконаленням своєї особистості як майбутнього фахівця, адаптації власних індивідуально-неповторних властивостей особливостей до вимог фахової діяльності, формування професійної компетентності, невпинного вдосконалення власних морально-етичних та інших соціальних властивостей особистості. З одного боку, неадаптовність є протиріччям між метою і результатами особистісно-значущої навчально-професійної діяльності, з іншого – актами неадаптивної активності суб'єкт будує себе як особистість, індивід вирощує себе як особистість [246], і відбувається перехід особистісного у колективне, особистість усвідомлює, що з статутними правилами життєдіяльності у військовому колективі має рахуватися.

Таким чином, оптимізація процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів зумовлює включення курсантів та студентів у різні види діяльності щодо оволодіння знаннями, яке має удосконалювати стратегію особистісного становлення та її ставлення до діяльності. Тому стан відносної «замкненості» військової системи ми вважаємо фактором-сприятливим розвитку її особистісно-значущої професійної самосвідомості майбутнього офіцера та його компетентності. Відкритість особистості у цьому відносно закритому середовищі (комплекс військового містечка з властивою для цього соціального інституту виховання особистості мікроструктурою, – храм, музей, бібліотека, спортивні споруди тощо), обмеженому спілкуванні є фактором, що сприяє становленню особистості захисника країни.

Свідомий аналіз військовослужбовцями подій, що відбуваються в економічному, соціальному та громадянському житті країни складає межу цієї закритості-відкритості. Такому свідомому аналізу сприяє інформація, що

традиційно надається військовим викладачем у перших п'ять хвилин першого часу навчальних занять кожного навчального дня в системі підготовки у ВВНЗ. Цей фактор, а також гуманітарна складова підготовки особового складу визначає ефективність інформаційного зв'язку між особистістю, процес становлення якої відбувається у звуженому просторі військового містечка і широким соціумом країни. Внаслідок аналітичного ставлення до подій, майбутній офіцер набуває елітарного статусу свідомого члена суспільства, орієнтованого на захист держави.

В основу програми оптимізації особистісного становлення майбутніх фахівців покладено механізм відтворення особистісно-значущої діяльності у контексті цілісної відкритої системи суб'єкт-суб'єктної взаємодії в процесі професійної підготовки. Структура такої системи включає:

1. Мотиваційно-ціннісний компонент, коли особистість орієнтується, ставить перед собою цілі, завдання, у неї виникають мотиви. Це етап готовності до діяльності.

2. Центральний, виконавчий компонент, коли особистість здійснює дії – те, задля чого виконується діяльність.

3. Контрольно-оцінний компонент, коли особистість подумки повертається назад і встановлює для себе, чи вирішила вона за допомогою наявних засобів і способів поставлені завдання.

Особистісне становлення курсанта/студента як мотив, процес і результат передбачає певний рівень специфічних професійно-значущих особистісних якостей, в основі яких – самоорганізація виконання курсантом певних вимог особистісно-значущої навчально-професійної діяльності у військовому колективі.

Фактором, що сприяє становленню особистості є нормативна поведінка характерна для воїна. Закони, мораль, традиції, статути, загалом, правило як соціально-психологічний інструмент регулювання поведінки – це постійна вимога, що передбачає характер вчинку, його мету, а також спосіб діяльності. Правила поведінки військовослужбовця узагальнюють соціально-моральний досвід людства у цій сфері. Сукупність правил і норм спілкування й поведінки військовослужбовців називається військовим етикетом. У нашій роботі вимоги

військового етикету актуалізувались для військовослужбовців через особистісний сенс його складових. Так, курсанта запитували, які настановлення відносно норм поведінки надавали йому старші представники роду і в подальшому ці настанови піддавались тлумаченню. Наприклад, Роман К. звернув увагу на те, що його дід наставляв Романа лаконічною вимогою до поведінки у соціумі: «Совість, честь і гарне ставлення до людей». Після питання «Як ти розумієш ці слова?» Роман відповів, що честь офіцера, для нього означає виконання взятих на себе обов'язків, дотримання слова; совість – вміння діяти як перед Богом, а ставлення до людей вимагає такої поведінки, яку сам хотів би бачити від інших. Щоб досягнути актуалізації моральних норм у курсанта без зайвого моралізування, ми обертали його увагу на згадування життєвого шляху предків, в яких реалізувались принципи життя згідно цих настанов. Якщо складається так, що курсант не мав у досвіді таких прикладів, він отримував завдання на пошук історичної персони, життя та діяльність якої, на думку молодого людини, відповідала б обраним ним ідеалам моральної складової поведінки військовослужбовця.

Норми поведінки воїна-захисника країни, закладені у досвіді сімей курсантів та студентів піддавались колективному обговоренню з акцентом на можливостях їх реалізації у контексті сучасного життя.

Особлива увага приділялась значенню колективної дії і якостям групи військовослужбовця, завдяки яким здійснюється їхня нормативна поведінка.

Встановлені законами і статутами правила поведінки, що звернені до військовослужбовців, передбачають з їхнього боку відповідне ставлення, тобто вивчення і свідоме прийняття, практичне оволодіння і свідоме дотримання. Це означає, що військова дисципліна, у нашому дослідженні опирається на конкретні приклади, якими є родові усталені в народі ідеї про воїна як суб'єкта захисту життєдіяльності своєї країни.

У зв'язку з цим В. В. Ягупов відзначає значення комплексного соціально-психологічного механізму саморегулювання колективної поведінки, здатного підтримувати чіткий порядок завдяки дії всієї структури військового колективу – традиціям, взаємовідносинам, настроям і колективній думці [297, 298]. Ключовою

в становленні особистості майбутнього офіцера вважають саме військову дисциплінованість як комплексну якість особистості воїна, роль якої полягає в самоорганізації і саморегуляції поведінки через приведення її у відповідність із статутними і загально визначеними моральними нормами та правилами поведінки.

Таким чином, домінуючим фактором оптимізації процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів під час професійної підготовки у ВВНЗ може бути розгляд її в контексті взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесів у потребово-мотиваційній, інтелектуально-мисленнєвій, регулятивній сферах та у самосвідомості.

Активізуючим чинником таких процесів є розвиток уявлень курсантів про потреби, які задовольняються в навчально-професійній діяльності. У разі їх невідповідності курсант та студент не відмовляється від предмета діяльності, а здійснює перетворювальну діяльність, змінюючи предмет до того стану, котрий відповідатиме власній потребі. Виникають оптимальні передумови для (ефективного) здійснення власного розвитку на основі переконання. Якщо ж предмет не підлягає змінюванню, студент змушений змінюватися сам, змінюючи власні потреби. Попередня потреба перестає бути єдиним активізуючим чинником ще і завдяки комунікативному компоненту навчально-професійної діяльності, яка виявляє її соціально-значущий характер.

Оптимізуючим особистісне становлення чинником є узгодженість суб'єкт-суб'єктної взаємодії, врахування інтересів учасників спільної діяльності, подолання крайніх форм взаємного опору зміні особистісно-значущої навчально-професійної діяльності в бік взаємоприйнятної.

Курсанти та студенти будують власні уявлення про товаришів з навчального взводу і викладачів, оцінюючи їх не тільки з точки зору власних потреб, спонтанно, але й з допомогою додатково наданої інформації про їх стратегії особистісного становлення, пов'язані з професією військовослужбовця. Це створює передумови щодо появи здібностей до самоаналізу та рефлексії власної поведінки, діяльності, мотивації, самопроекування.

Оскільки провідною діяльністю у цьому віці є навчально-професійна, то саме

в її межах ми намагалися сприяти особистісному становленню майбутнього офіцера через інтерес юнака до майбутньої професії.

Згідно теорії емоційної регуляції учбової діяльності О. Я. Чебикіна [287], розвиток особистості відбувається завдяки виникненню емоцій подиву, на основі чого в подальшому, може виникнути захоплення предметом діяльності. Для розвитку особистості майбутнього офіцера це вкрай важливо. На заняттях підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів зверталась увага на цей механізм і на значення евристичної форми взаємодії наставника з тими, хто навчається.

Провідним у формувальній роботі в напрямку сприяння становленню особистості майбутнього офіцера є принцип спадкоємності поколінь. При цьому спадкоємність поколінь розглядалась нами, в першу чергу, як успадкування моральних норм і ціннісних орієнтацій майбутнього офіцера як захисника країни, інших громадянських цінностей; робились, як уже підкреслювалось раніше, акценти на родовому та професійному успадкуванні моральних цінностей захисту країни.

Враховувалось, що в процесі взаємодії з наставником у навчально-професійній діяльності вибудовується образ власного «Я», з'являються інтерсуб'єктні значення, відмінні від оцінок, самооцінок, інтерпретацій. Засвоєний суб'єктами спільний комунікативний зміст визначає комунікацію (Т. В. Комар, 2003). Структури, які досягають загальної значимості, становлять зміст інтеріоризації й лягають в основу ідеальних образів, стаючи предметом рефлексії. Таким чином, якщо спілкування на початку є зустріччю відособлених особистостей, то у подальшому, спілкування опосередковується загальнозначимими ідеальними образами. В умовах спільної діяльності, процес рефлексії актуалізується наявністю суперечності між певним актуальним і ідеальним конструктом, який розглядається як необхідне належне.

Особистісна рефлексія з'являється із виявленням невідповідності самоусвідомленого образу наявного буття образів ідеальному, що набуває статусу домагання. Тому розвиток рефлексії вимагає актуалізації суб'єктивної необхідності здійснення рефлексивного акту подальшим вербальним аналізом суб'єктом свого

ставлення до суперечності між ідеальним належним і усвідомленим досвідом, а також завдяки прояву особистісних домагань у ситуації спілкування при навчально-професійній діяльності.

Формуючі заходи проводились у формі як індивідуальної, так і спільної діяльності і відбувалися завдяки застосуванню методики керованої проєкції В. В. Століна. Суть методики полягає в мимовільному зіставленні суб'єктом відсторонених і повсякчасних суджень про власну особу. Досліджуваному пред'являють його власний, підписаний іншим іменем, словесний портрет, створений на основі тесту Дж. Келлі та на підставі відповідей на опитувальник А. Еткінда, а також портрет, що укладено за протилежними значеннями. У портреті зазначається вік, близький до віку досліджуваного, такі самі стать, соціальний статус і професію. Зіставлення суб'єктом різних суджень щодо власної особи розглядається як актуалізація особистісної рефлексії. Цей процес вбачається в особистісному осмисленні себе як іншого з подальшою необхідністю зіставлення сформульованих оцінок власного позитивного і негативного образів із тими характеристиками, якими особа послуговується повсякчас (самоопис).

Однак цей процес зіставлення усвідомленого досвіду із позитивними та негативними словесними портретами власної особистості є недостатнім. Порівняння як таке вимагає опосередковування взірцем. Даний ідеальний взірець формулювався досліджуваними в процесі оцінки амбівалентних образів. У бесідах аналізувались розбіжності між усвідомленим досвідом, рефлексіями амбівалентних відсторонених образів і людини з оптимальнішою стратегією особистісного становлення. Зважаючи на схильність юнаків до рефлексії з огляду на їхні загальні вікові особливості, проведення таких бесід відбувалось також з опорою на заповнений респондентом індивідуально бланк Дж. Келлі. Порівнювались конструкти респондента з оптимальнішою за властиву курсантові/студентові стратегію особистісного становлення, що сприяє набуттю ними досвіду особистісної рефлексії.

Другу частину формуючих заходів становила серія вправ у формі спільної діяльності – виконання завдань з тактики (групових вправ). Даний захід

здійснювався на основі спеціального матеріалу для роботи з майбутніми офіцерами. Мета заходу – набуття юнаками досвіду соціального (комунікативного) вираження ідеальних уявлень щодо особистісного прояву у груповій формі навчально-професійної діяльності. Даний формуючий захід був покликаний об'єктивувати у поведінкових взірцях набуті впродовж попередніх формуючих заходів особистісно-рефлексивні конструкти.

Якщо у першій серії формуючих заходів у центрі формуючого впливу перебували особистісні якості досліджуваних, аналіз яких мав на меті розширення їхнього індивідуального рефлексивного досвіду, розширення уявлень про себе, то в умовах спільної діяльності відбувалась соціальна саморепрезентація цих особистісних якостей. Формуючий захід було спрямовано на діяльнису екстеріоризацію особистісних якостей. Залучення форм спільної діяльності зумовлювалось їх значущістю для курсанта як частки колективу навчального підрозділу. В умовах спільної діяльності в значущому середовищі мало місце формування навичок саморепрезентації, виявлення власних пріоритетів, відстоювання особистісних смислів, уміння опосередковувати їх як у ситуативній (функціональній) необхідності, так і у вияві особистісних пріоритетів у колективі.

Друга серія формуючих заходів підсумовувалась проведенням індивідуальних і групових бесід, тесту Дж. Келлі, що були покликані зафіксувати набутий досвід.

Конструювання програми оптимізації процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів здійснювалось у наступних етапах:

1. Етап вдосконалення базових професійно-значущих особистісних якостей, пов'язаних зі знаннями, уміннями, навичками у когнітивній, комунікативній, потребово-мотиваційній сферах у контексті виявлення прагнення до особистісного розвитку під час підготовки у вищому військовому навчальному закладі (самоспостереження, самокритичність, рефлексивність, емпатія тощо). Стрижневими актами даного етапу є пошук смисложиттєвих цінностей, усвідомлення власних цілемотиваційних утворень і їх можливого розширення, особистісна творча діяльність у напрямку саморозвитку, спрямована на побудову

власної особистості у контексті професійної орієнтації на захист країни та життєвий успіх.

2. Критеріально-змістовний етап.

Актуалізація усвідомлення та осмислення курсантами та студентами соціальної значущості фахових знань через громадянську спрямованість соціально-гуманітарних дисциплін в напрямку пошуку суперечностей в існуючих уявленнях про особистісне становлення майбутнього офіцера. Подальше конструювання смислів професійно-значущих знань відбувалось у просторі життєвого шляху через відповідність їх гуманістичній парадигмі професійного захисту країни. У відповідальних ситуаціях у процесі навчально-професійної діяльності у вищому військовому навчальному закладі створюються оптимальні передумови для здійснення особистісного становлення майбутніх фахівців завдяки виробленню власне особистісних стратегіальних характеристик.

3. Етап вдосконалення професійно-значущих особистісних якостей курсантів та студентів шляхом спільної діяльності з одногрупниками та наставниками у визначенні цілей, умов, змісту освіти, засобів, необхідних для самостійного конструювання власних моделей особистісного становлення на основі цілісного уявлення про неї. В основі такої роботи містилось максимальне усвідомлення курсантами/студентами власної навчально-професійної діяльності на основі особистісних смислів та того факту, що у майбутній фаховій діяльності він виконуватиме місію захисту країни у її загальнолюдському, соціальному, професійному і особистісному значенні.

Реалізація програми оптимізації особистісного становлення самоактуалізації майбутніх фахівців передбачає вирішення наступних завдань:

1. Актуалізувати знання курсантів та студентів про особистісне становлення як психологічний феномен;
2. Розвинути здатність до рефлексії, яка є провідним і необхідним чинником подолання відчуження фахових знань від особистості курсанта/ студента;
3. Розвинути прагнення до створення позитивного соціально-психологічного клімату в навчальному підрозділі, налагодження стосунків курсантів/студентів та

наставників (викладачів, офіцерів і працівників Збройних Сил України) на основі принципу ціннісної спадкоємності поколінь та усунення соціально-психологічних бар'єрів і перешкод у процесі особистісного становлення під час професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі, на основі використання вікового потенціалу юнаків.

4. Спонукаючи майбутніх фахівців до вдосконалення особистісних якостей у мотиваційній, когнітивній, регулятивній сферах та у самосвідомості у контексті розвитку специфічних професійно-значущих фахових здібностей та набуття знань, умінь та навичок в навчально-професійній діяльності.

Дані положення було втілено в програму оптимізації процесу сприяння особистісному становленню курсантів та студентів під час професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

3.2. Програма психологічного супроводження процесу особистісного становлення майбутніх офіцерів в процесі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі

Програму було побудовано згідно з принципами групової роботи, визначеними в науковій літературі [241, 242, 244, 245, 266]: принцип гуманістичного ставлення до особистості та максимальних вимог до неї, який виражається у повазі і прийнятті людей такими, якими вони є з опорою на позитивне в особистості і організацію життєдіяльності військовослужбовців таким чином, щоб особистість мала максимальні можливості виявити свій позитивний особистісний потенціал; принцип розвитку «від військового навчального колективу до особистості» (А. С. Макаренко) для курсантів та для студентів - «від особистості до колективу» (В. О. Сухомлинський), реалізований в саморозкритті та самоусвідомленні свого «Я» перед іншими учасниками педагогічного процесу вищого військового навчального закладу; принцип еволюційності в становленні особистості, в якому перспективна тенденція розвитку особистості узгоджується з її самореалізацією і самоствердженням у

можливостях сьогодення, що підвищує самоусвідомлення, розвиває Я-концепцію і впевненість у собі; принцип „зворотного зв'язку”, що реалізується в навчально-професійній діяльності на основі об'єктивації особистісних змін майбутніх офіцерів.

Завдяки цьому досягається активна творча взаємодія учасників педагогічного процесу, можливість учасників інформувати один одного про вплив їхньої поведінки на діяльність групи, що допомагає більш адекватному сприйманню і розумінню отриманої інформації, більш успішному контролю поведінки та передбачає всебічність та змістовність аналізу проблеми, особливо у зв'язку з питаннями, які не мають однозначного рішення.

Зміст більшості вправ є авторською розробкою, а деякі є модифікацією звичайної психокорекційної та тренінгової роботи з молоддю. Модифікація вправ полягала у використанні основної ідеї чи структури вправи в напрямку відповідності предмету дисертаційного дослідження [Додаток Д].

В основу програми було покладено систему методів психорозвивальної діяльності, яка включає індивідуальні і групові форми роботи.

До розробленої нами програми оптимізації процесу особистісного становлення курсантів та студентів у вищому військовому навчальному закладі увійшли способи взаємодії, що виступали методичними прийомами, які за своїм функціональним змістом створюють атмосферу творчості, проблемності і суб'єктності учасників навчально-професійної діяльності, підвищують сензитивність особистості до проблем особистісного становлення, міжособистісну відкритість до оптимізації стратегії особистісного становлення в навчально-професійній діяльності;

Актуалізація життєвого досвіду відбувалася завдяки механізму споглядання (зокрема, на основі екскурсій по мікросередовищу військового містечка: до храму, музею, бібліотеки). Ретроспективний погляд на історію вищого військового навчального закладу та уявлення про внутрішній світ кадета минулих часів, етичні принципи життя кадетів і офіцерів царських часів, радянських часів, порівняння їх з Кодексом Честі офіцера новітнього періоду. В Додатку Д.

представлено зміст теоретичної частини програми оптимізації особистісного становлення.

В практичній частині використовувались проблемні ситуації як засіб моделювання реальних ситуацій майбутньої службової діяльності у ситуаціях вірогідного порушення військової дисципліни (що набуває особливого значення для тих учасників навчального процесу, для яких аналіз подібних ситуацій не стає предметом їх уваги). Застосовувався „мозковий штурм” як засіб і форма генерування неординарних ідей у ситуаціях прийняття командирського рішення на базі аналізу складних службових ситуацій.

У розробленій нами програмі оптимізації процесу особистісного становлення у вищому військовому навчальному закладі використовувалися також проєктивні техніки. Метод проєктивного малюнку, зокрема, дозволяє майбутнім офіцерам виразити себе на довербальному рівні, сприяє розвитку дедуктивності та індуктивності мислення, вміння бачити предмет чи явище в гармонійності його позитивних та негативних можливостей динаміки, абстрактності та конкретності, конструктивно, як вираз професійно-значущих якостей, що є результатом і причиною особистісного становлення [242].

Застосовувалися також презентації як метод стислого викладення інформації про чинники особистісного становлення та зворотній зв'язок, що є засобом стимулювання творчості у процесі самовдосконалення курсантів та студентів, адекватного сприймання і розуміння інформації про можливості особистісного становлення відповідно стану навчання.

Програма реалізовувалася впродовж усіх курсів підготовки майбутніх офіцерів протягом 2007-2010 року у структурі навчально-виховного процесу Військового інституту Одеського національного політехнічного університету, на заняттях, які передбачені у формі гуманітарної підготовки, у виховних годинах у навчальних підрозділах, при викладанні дисциплін гуманітарного та соціально-економічного циклу.

Структуру програми оптимізації процесу особистісного становлення курсантів та студентів під час професійної підготовки у вищому військовому

навчальному закладі представлено у Додатку Д. Структура програми включає етапи психологічного супроводження навчального процесу, змістові модулі та розрахована на 46 академічних годин і індивідуальну консультативну роботу.

Формувальний етап містив мотиваційно-ціннісну, особистісно-діяльнісну та комунікативну частини.

Розподіл часу на виконання завдань та вправ, передбачених змістом кожного модулю було здійснено у відповідності до компонентів моделі особистісного становлення курсантів та студентів вищих військових навчальних закладів в процесі їх професійної підготовки, психолого-педагогічних умов її здійснення та специфіки навчально-виховного процесу вищого військового навчального закладу.

Основними принципами участі курсантів/ студентів у роботі було визначено:

- 1) добровільність,
- 2) відповідальність,
- 3) конфіденційність,
- 4) толерантність,
- 5) систематичне виконання творчих завдань.

Перед початком творчої взаємодії курсанти та студенти висловлюють очікування особистісного розвитку від участі у програмі психологічного супроводження. У вступі до етапу засвоєння методологічних та теоретичних основ особистісного становлення учасники програми знайомитися з правилами поведінки у групі.

Робота у теоретичному модулі здійснювалася у формі презентацій, евристичних бесід, дискусій, об'єднаних темою „Актуальні проблеми особистісного становлення майбутніх офіцерів” і утворила теоретичне підґрунтя ознайомлення з основами теорії особистісного становлення (Додаток Б).

Першим кроком у оптимізації особистісного становлення майбутніх офіцерів є робота, спрямована на активізацію пізнання себе як захисників країни. Курсантам та студентам пропонувалось познайомитись із проблемами

осмислення зв'язку свого життя із життям своєї країни. Курсанти та студенти використовували психомалюнок «символ своєї країни» в традиційному для символу розгортанні загального і часткового, позитиву і негативу [241].

Після аналізу психомалюнків колективом групи традиційно виявляється, що конструктивним чинником особистісного становлення є уявлення про країну та її розвиток.

Після цього проводилось ознайомлення з ідеями гуманістичності національних і зарубіжних всесвітньо відомих мислителів, психологів і воєначальників – захисників Батьківщини: О. В. Суворова, М. І. Кутузова, М. Драгомирова та ін.

Використовувались базові шкільні знання курсантів з гуманітарних дисциплін – мови та історії, літератури, соціології, філософії тощо. Ідеї гуманістичної психології розкривались крізь призму бачення наукових шкіл Р. Мея, Г. Олпорта, К. Роджерса, Е. Фромма; поглядів С. Кьєркегора, Ж. Сартра, М. Хайдеггера, К. Ясперса; вітчизняної психолого-педагогічної спадщини Г. Сковороди, К. Д. Ушинського, О. В. Сухомлинського.

Курсанти та студенти аналізували особливості власного розвитку громадянськості.

Ми враховували центральну проблему, своєрідний «лейтмотив» старшої юності – роздуми над сенсом життя, пошук його смислу і використовували сензитивність курсанта до рішення цих питань для творчих роздумів про своє майбутнє.

Ми прагнули актуалізувати зв'язок між системою цінностей особистості і її стратегією особистісного становлення. Студенти та курсанти стимулювались до аналізу системи життєвих орієнтацій, обумовленості життєвих виборів здібностями і характером, з одного боку і смислом, який особистість вбачає у діяльності, з іншої, цілей життя як основи осмисленості майбутнього, насиченості сьогодення як джерела осмислення цінностей буття, ступеня особистісного задоволення досягненнями.

Респондентам пропонувалось описати власне розуміння особистісного становлення як самовдосконалення, як розгортання процесу самопізнання, самотворення і самоконструювання, проаналізувати причини найбільших життєвих успіхів, з одного боку, та особистісних негараздів, з іншого, проаналізувати ймовірні моделі розгортання власної життєтворчості. Ми намагались розвинути прагнення курсантів та студентів до актуалізації роздумів про себе як особистість, викликати бажання проаналізувати проблеми рефлексії власної життєтворчості, спроектувати можливий життєвий шлях особистісно-професійного становлення.

Якісні зміни в мотивації навчальної діяльності можливі лише за умови набуття здатності до вольової саморегуляції (В. Котирло, В. Калін), самосвідомості (М. Боришевський), самодетермінації (Е. Десі), самопідкріплення (Б. Скінер, А. Бандура). На наш погляд, перехід від керування мотивацією навчально-професійної діяльності курсантів/студентів зовні до керування ними власною мотивацією захисту країни в процесі особистісного становлення забезпечує якісний стрибок процесу професійної підготовки майбутнього офіцера.

Нами актуалізувалася ціннісно-мотиваційна сфера, що здійснювалось через визначення ієрархії цінностей, мотивів, інтересів, установок, різних типів активності у їх відповідності здібностям і характеру особистості. Курсанти та студенти орієнтувалися на формування умінь і навичок керування власною мотивацією та саморозвитком. Наведемо програму та зміст завдань, проведених у цьому напрямку (Додаток Д.).

На початку спілкування перед виконанням творчих вправ і кожного разу після їх виконання учасникам групи пропонується виступати в ролі експерта, якому необхідно швидко оцінити за п'ятибальною системою поведінку людини, що є особистісно ефективною.

Мета наступної особистісно-діяльнісної частини – актуалізація і розуиток інтегральних характеристик та властивостей (рефлексивності, інтернальності, адекватна самооцінки, креативності) особистості, що розвивається в процесі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

Фахові знання, уміння, навички, професійна інтуїція, досвід, що забезпечують уміння швидко і конструктивно орієнтуватися в складних професійних ситуаціях, пов'язані з оптимізацією формування професійної самоідентифікації, професійної компетентності та професійної майстерності і спрямовані на розвиток операціонально-гностичної сфери особистості майбутніх фахівців.

Передбачено вправи, спрямовані на сприяння особистісному розвитку: «Я крокую по сходинках самовдосконалення», захист проекту «Мій вибір» на матеріалі дослідження образу «Я» у психомалюнку («Я та інші», «Я вчора», «Я у майбутньому») та опитування «Хто Я?», що здійснювалося на констатувальному етапі. При цьому використано ряд вправ, рольові й ділові ігри, індивідуальні творчі завдання тощо.

Четвертий етап (підсумково-завершальний). Група зустрічається для аналізу та обговорення проблем, що з'явилися. Його мета – виявлення змін у мотиваційно-ціннісній, особистісно-діяльній, соціально-психологічній сферах особистісного становлення курсантів/ студентів.

3.3. Психологічні технології розвиваючої роботи

У даному підрозділі розкриваються особливості технології психорозвивальної роботи зі сприяння розвитку курсантів з різними стратегіями особистісного становлення та аналіз ефективності оптимізації стратегії особистісного становлення майбутніх офіцерів.

При гуманістично-альтруїстичній спрямованості особистості здійснювалось сприяння розвитку особистісної стратегії спрямовувалось у напрямку системи соціальної взаємодії курсантів, на розвиток власної гідності курсантів та студентів, розвитку їх захищеності від маніпулювання з боку інших.

Гуманістично-альтруїстична орієнтація отримує своє конкретне втілення в залежності від морально-світоглядних поглядів та ідеалів курсанта/студента [77, с. 98], тому головне завдання роботи з цією категорією була спрямована на розвиток переконань і ідеалів захисника країни, високу громадянську

спрямованість курсантів та студентів. Ми домагалися того, щоб предметом самовідданості як загальної характеристики осіб з даною стратегією особистісного становлення став захист країни та проблеми її оборони. Увага представників цього типу перш за все зосереджена на взаємовідносинах людей, вони орієнтовані на чуйність працелюбність та інтелектуальний розвиток саме у цій послідовності [77, с.104]). Для них у відповідь на невдячність є характерною схильність до образу та роздратування при перешкодах у заняттях улюбленою справою, що може деструктивно вплинути на їх особистісний розвиток при імпульсивному сприйманні цих впливів. Отож, для цих осіб було запроваджено надання інформації про образ в її неконструктивності для самої людини та способу саморегуляції виконання справи у складних, іноді дезорганізуючих умовах служби. Такі впливи були орієнтовані на підвищення життєстійкості представників гуманістично-альтруїстичної стратегії особистісного становлення, на збереження їх душевного комфорту в просторі власних життєвих подій у сфері військової служби.

Якщо у гуманістично-альтруїстичній стратегії, самовдосконалення відбувається в межах даної правильно обраної стратегії, то при прагматично-утилітарній стратегії у психологічному супроводженні процесу підготовки курсантів нами знімався стан, коли людина "крутиться, як білка у колесі", боїться хоча б на мить зупинитися і залишитися наодинці з власною совістю, усвідомити, що ж відбувається у неї в душі, зізнатися собі у своїх помилках, проаналізувати свій досвід і виробити правильну життєву стратегію, гармонізуючи систему ставлень до себе, країни, професії, оточення.

При прагматично-утилітарній стратегії ми орієнтувались на піднесення мотивів людини, розвиваючи в ній внутрішнє благородство. Для цього актуалізувався спільний життєвий досвід, в яких би проявляли себе доброта, співчуття, прагнення до справедливості. Ми змінювали моральні настанови представників прагматично-утилітарної стратегії шляхом «шляхом опори на більш близькі для них людські ідеали» (Б. І. Додонов [77, с.107]), ненав'язливо розкриваючи благородні мотиви авторитетних для них людей особистісний сенс

таких якостей людини як правдивість, мужність, хоробрість, милосердя, вірність, честь, жертвність, якими характеризувалось офіцерство і завдяки яким армія набула авторитет у народі. До висвітлення цих якостей застосовувались зусилля творчої інтелігенції інституту.

При гедоністично-егоїстичній стратегії особистісного становлення ми запобігали розвитку деструктивних механізмів розвитку особистості, що діють як пускові механізми невротизації особистості, що характеризується високим психічним напруженням особистості при слабкій здатності до самоконтролю. Наявність таких рис особистості проявляє себе в егоцентризмі, агресивності, афективності, імпульсивності, слабкій волі, конформізмі, зовнішньому локусі контролю, почутті розчарованості, розгубленості, зневірі, відсутності сенсу життя, конфліктності у взаємовідносинах. Був забезпечений тонкий психологічний підхід до таких курсантів та студентів з боку командира та наставника з повним розумінням і прийняттям особистості молоді людини. Досить успішною виявила себе практика наставництва. Завдяки дії природних вікових прагнень юнацтва до близьких міжособистісних відносин, до любові і дружби з властивою для юності активністю і щирістю, частково можуть нівелюватись егоїстичні риси характеру. Крім того, сензитивність до питань моральності у цих осіб сприяла прояву до духовно-етичної проблематики, самостійному пошуку наставництва.

У гедоністів зустрічається позитивна риса, яку можливо використати в розвивальних цілях – співчутливість, завдяки чому у результаті тривалої роботи можливо перевести гедоніста до вираженої альтруїстичної мотивації (Б. І. Додонов [77, с.107]).

Оскільки «альтруїсти частіше інших ображаються у відповідь на невдячність» (Б. І. Додонов [77, с. 105]), здійснювалось переконання цих осіб у необхідності свідомої гуманістично-альтруїстичної стратегії.

Впливи на свідомість майбутнього офіцера в процесі навчально-професійної діяльності здійснювались через контекст власних потреб особистості, у тому числі емоційних; через необхідну насиченість результату елементами бажаного. В

цілому інтенсифікувалося життя всіх майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі, зміцніла морально-духовна площина їх діяльності у спрямованості на захист країни.

Таким чином, сприяння розвитку стратегії особистісного становлення містило теоретичний модуль, власне формувальний етап, в якому можливо виокремити мотиваційно-ціннісний, особистісно-діяльнісний та комунікативний модулі; завершально-контролюючий етап.

На завершально-контролюючому етапі здійснюється аналіз програми і підведення підсумків.

Дані заходи тривали з березня по травень (включно) 2010 року. Проведений після формуючого етапу аналіз виявив значні позитивні зміни у представників експериментальної групи.

З метою визначення того, в якій мірі експериментальна робота виявилася успішною, був проведений контрольний експеримент. На даному етапі дослідження проводилося в контрольній і експериментальній групах. Нагадаємо, що на констатуючому етапі було визначено, що співвідношення курсантів за типом стратегій особистісного становлення в обох групах не показало значних відмінностей.

Динаміка розвитку особистісного становлення в контрольній групі до і після сприяння: зміни в контрольній групі виявилися у два рази меншими, ніж в експериментальній групі, де виявлено значні зміни: представників гедоністично-егоїстичного типу стратегії особистісного становлення не залишилось, кількість представників прагматично-утилітарного типу стратегії особистісного становлення зменшилося на 46,4%, а представників гуманістично-альтруїстичного типу стратегії особистісного становлення стало більш ніж в 4 рази (порівняно з контрольною групою, де за весь період психологічного супроводження кількість представників даної стратегії особистісного становлення підвищилась лише у двічі).

Результати в контрольній групі до і після експерименту практично не змінилися, а в експериментальній групі ми можемо бачити значні зміни:

мотивацію особистісного становлення ми можемо спостерігати у 75% досліджуваних, тоді як до експерименту лише 37,2% (24 особи зі 152 юнаків в експериментальній групі) і 38,7% в контрольній групі були орієнтовані на особистісне становлення.

При виконанні курсантами та студентами навчальних завдань з дисциплін гуманітарного та соціально-економічного циклу було зафіксовано підвищення внутрішніх психологічних чинників, і, в першу чергу, орієнтації на самовдосконалення.

Таблиця 3.1.

Типи стратегій особистісного становлення курсантів та студентів до та після експерименту (відсотковий розподіл майбутніх офіцерів за стратегіями особистісного становлення).

Типи стратегій особистісної спрямованості	До експерименту (у %)		Після експерименту (у %)	
	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група
гедоністично-егоїстичний	6,5	6,5	-	3,2
прагматично-утилітарний	75,5	73,5	29,0	60,0
гуманістично-альтруїстичний	18,0	20,0	71,0	36,8

В досліджуваній вибірці старшого юнацького віку, який взагалі є сензитивним до проблем самовдосконалення, переважаючим був недостатній рівень орієнтації курсантів та студентів на особистісне вдосконалення – рівень нижчий за середній (70% досліджуваних). Найслабшим у структурі особистісного вдосконалення є поведінковий компонент (низький рівень розвитку визначено в 46,7%, високий – тільки в 1,9% досліджуваних).

Таблиця 3.2.

Мотивація особистісного становлення у курсантів і студентів до та після експерименту

	До експерименту (у %)		Після експерименту (у %)	
	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група
Мотивація на особистісне становлення	37,2	38,7	84,5	48,5

Відсутність особистісного вдосконалення в аспекті особистісного становлення проявляє себе у взаємодії з наставниками/ викладачами, виявляється при виконанні навчально-професійних завдань та у спілкуванні. Найбільш сформованим є мотиваційний компонент особистісного вдосконалення: 34,3% студентів мають високий рівень розвитку й лише 7,1% – низький. При цьому виявлено зв'язок між особистісним становленням й успішністю навчання та служби майбутніх офіцерів – студентів і курсантів вищого військового навчального закладу: курсанти та студенти, орієнтовані на особистісне становлення, удосконалення власної вольової сфери, розвиток саморегуляції, пізнання і осмислення навчально-професійної діяльності і свідомий вибір мають високий рівень успішності.

Аналіз результатів дослідження актуальних стратегій особистісного становлення дав змогу встановити, що більшість випробовуваних мають рівень розвитку особистісного становлення прагматично-утилітарний.

В Додатку Ж. та Додатку Б.3.1 наведено таблиці результатів математичних обчислень в контрольній і експериментальній групі до і після експерименту.

Постійна увага психолога, його намагання у допомозі у розв'язанні особистісних проблем, які стримують ефективне особистісне становлення курсанта/студента у період підготовки у ВВНЗ, робота з самопізнання і самотворення, пов'язана з навчально-професійною діяльністю, призвела до якісної зміни змісту особистісних конструктів, що тепер містили у собі аналітичність, який

відтворював роздуми про власний вибір, позицію, взяття на себе певних ролей, загалом, про розвиток свого Я, про поліпшення успішності навчання.

Систематична орієнтація курсанта на визначення оптимальної стратегії особистісного становлення як умови гідного офіцера і людини способу життя, усвідомлення значення ціннісного змісту обраної професії для особистісного зростання, орієнтації на придбання певних якостей особистості на кожному наступному етапі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі, сприяли підвищенню рівня саморегулювання курсанта у навчально-професійній діяльності.

Повторні контрольні зрізи продемонстрували зміну характеристики особистісного становлення в експериментальних групах, що засвідчує ефективність застосованих формуючих заходів. Орієнтація на оптимальну стратегію особистісного становлення в контрольних групах підвищилась (відносно даних початкових зрізів). Подальші повторні контрольні зрізи відображали зв'язок стратегій особистісного становлення та особистісної рефлексії і юнацької самоактуалізації. Розподіл юнаків контрольної та експериментальної груп за рівнем розвитку особистісної рефлексії по завершенню формуючих заходів представлено у Додатку Ж.

Що стосується присутності індивідуалістичних і соціальних критеріїв у процесі розвитку майбутнього офіцера, репрезентативними виявились результати повторних констатуючих зрізів за методикою Т. В. Махової. Як видно із наведених даних (у відсотках) юнаками контрольної та експериментальної вибірок (індивідуалістичних і соціальних рис у процесі самоопису залежно від рівня розвитку особистісної рефлексії по завершенню формуючих заходів, значно зростає цілеспрямованість особистісного становлення у представників експериментальної групи (Додаток Ж).

Показовим є також продемонстроване у повторних зрізах значне поліпшення соціометричних показників ділового лідерства, що є додатковим свідченням успішності особистісного становлення юнаків, його залежності від особистісної рефлексії (розподіл юнаків контрольних груп за рівнем особистісної рефлексії та

здатності до спільної діяльності по завершенню формуючих заходів, представлений у Додатоку Ж.)

Розвиток організаторських здібностей починався з зовнішнього упорядкування робочого середовища курсанта, – його робочого місця та місця для житла у казармі. Наступним етапом стала організація учбової діяльності курсанта, контроль самостійної підготовки та організація завдань службового характеру. Вищим щаблем сприяння в самоорганізації курсанта було спонукання курсанта до самовдосконалення.

Робота проведена нами у цьому напрямку показала, що сприяння розвитку організаторських навичок проходило ефективніше за розвиток комунікативних. Ми пояснюємо це тим, що в основі комунікації лежать природні та вродженні особливості, які не мають бути змінені (наприклад, інтроверсія та екстраверсія), але враховані при формуванні стилю діяльності та спілкування.

Особливістю нашої роботи стало те, що нами зверталась особлива увага на віковий аспект становлення особистості воїна. В ході вивчення психології курсантам пропонувалось підготувати реферати на теми про значення кожного віку у становленні особистості майбутнього офіцера, починаючи з пренатального. У подальшому, зміст цих авторефератів обговорювався на семінарах. Тезисно роль вікових періодів в становленні особистості майбутнього офіцера була показана наступним прикладом: уже в період новонародженості, з появою перших соціальних потреб дитини як ознаки завершення цього періоду виникає базове для подальшого розвитку особистості, відчуття захищеності, як новоутворення першого року життя, – що стає важливою підваленою впевненості особистості в собі як ознаки особистості, здатної до захисту іншого.

Предметна діяльність раннього віку розвиває в людині потенціал її пізнавальної сфери. Особливо значима правильна поведінка з дитиною в період кризи трьох років, тому що виділяє межу дозволеного людині і дуже важливо не поламати в дитині власну волю, з одного боку, інакше, в подальшому, навряд чи вона стане рішучим командиром, з іншого, – не розбещити її, привчити до виконання розумних вимог. За даними вікової психології саме трьох річний вік є

серединою шляху, проходячи який людина стає особистістю (Ф. Л. Гудінаф), а в п'ять можливо говорити про закладений фундамент особистісного становлення (Я. Корчак, А. С. Макаренко, Л. М. Толстой та ін.). Таким чином, здійснювався вплив на когнітивну сферу тих, хто навчається, руйнувався стереотип відносно того, що офіцера в особистісному відношенні можливо підготувати у дуже стислий термін.

До свідомості курсантів доносились думка відносно того, що формування особистості починається з системи ставлень захисника країни у суспільстві та у сім'ї. Майбутня особистість як людський індивід народжується не тільки з біологічної потреби, але перш за все з соціальної – потреби любові двох осіб [142], при соціальному народженні особистості військовослужбовця значення набуває їх любов до батьківщини.

За результатами тесту Дж. Келлі, ми отримали конструкти, які характеризують Курсанта, Студента, Захисника Вітчизни, Курсанта кожного курсу, Людину з оптимальною стратегією особистісного становлення. Для особистісного розвитку ми надали для ознайомлення представникам кожного курсу їх «перспективні портрети», осіб з менш прогресивними стратегіями особистісного становлення знайомили з конструктами курсантів і студентів з більш прогресивною стратегією особистісного становлення. При цьому, акцентувалася увага на позитивних якостях «іншої сторони». Таке ознайомлення використовувалось як спонука до розвитку «Я» – концепції майбутнього офіцера.

Виходячи з особливостей курсантів кожного курсу з урахуванням акцентів на успадкування ціннісно-сміслових орієнтацій батьків та наставників після завершення адаптації до військового навчального закладу, на другому курсі ми вважаємо за доцільне допомогти курсанту у визначенні дійсних героїв для професійного та особистісного уподібнення, обираючи при цьому не тільки тих, хто пішов у безсмертя, але й тих, хто живе поряд і ким пишається молодь. Наприклад, спортсмен, наш сучасник В. Кличко теж служив в армії, тощо. Розкриття цієї та подібної інформації викликає емоцію здивування у курсантів, яка лежить в основі можливого у подальшому захопленні учіннями, сприяння

емоційній регуляції учбової діяльності. Саме на другому курсі стає можливим кероване сприяння розвитку громадянськості майбутнього офіцера.

На третьому курсі стає ефективною участь курсантів і студентів у наукових гуртках, факультативах, участь у спеціалізованих тренінгах.

Надаючи таку інформацію, ми орієнтувались на перспективу – осмислене формування військових кадрів в просторі спадкоємності усвідомлених традицій і культури виховання своїх майбутніх дітей нинішніми курсантами. Зазвичай при підготовці майбутніх офіцерів, на цей аспект не звертається увага, що ще раз підкреслює функціональний, а не особистісний підхід до підготовки майбутнього офіцера. Ми доводимо необхідність обов'язкового включення у програму підготовки юнаків – майбутніх офіцерів даної інформації як основи підвищення психологічної культури в галузі вікової і педагогічної психології.

Висновки до третього розділу:

1. Особистісне становлення майбутнього офіцера як психологічна реальність об'єктивує факт, що будь-яка практична, комунікативна чи пізнавальна дія виступає одночасно в двох іпостасях: з одного боку, вона є технічною операцією, що пов'язана з об'єктивною стороною активності, фіксує функціональні здобутки особистості; з другого – виражає суб'єктивне ставлення суб'єкта, визначає смисл для нього та інших вчинків і дій, є його особистісним надбанням. Удосконалення функціональної (об'єктивної) та особистісної (суб'єктивної) результативності життєдіяльності за допомогою спеціально розробленої програми позитивно впливає на змістовно-динамічні характеристики життя курсанта.

2. Рефлексивні складники самосвідомості майбутнього офіцера (особистісна рефлексія, зміст уявлень про “Я”, механізми диференціації та ідентифікації) служать підґрунтям для розвитку адекватної ідентичності, виступають важливим чинником формування індивідуальної системи ціннісних орієнтацій майбутнього офіцера.

Важливими умовами гармонійного особистісного становлення майбутнього офіцера є розвиток у нього самосвідомості громадянина країни та ціннісних орієнтацій і позиції її захисника.

3. Старший юнацькій вік є сензитивним для розвитку адекватної професійної ідентичності, розвитку світоглядних позицій і взаємодії з товаришами та наставниками, усвідомлення незмінності своєї громадянської належності до країни.

4. Важливою структурною одиницею життєвого шляху майбутнього офіцера є його інтерес до власного життя як цінності, наявність життєвої перспективи як динамічного психічного утворення, як образу бажаного майбутнього у просторі обраної професії, досягнення якого висуває вимоги до цілепокладання, вироблення життєвих планів, сформованості відповідних ціннісних орієнтацій.

Завдяки здатності впорядковувати події власного життя, адекватно відображати у своїй свідомості динаміку відмінних етапів життя, юнак набуває

відчуття самототожності, життєвої перспективи, чіткого уявлення про “Я” в єдності його минулого-теперішнього-майбутнього.

5. Створення психологічних умов розширення, поглиблення та систематизації самоусвідомлення майбутнього офіцера в процесі його участі в роботі творчих груп громадянської спрямованості, в ході розв'язання ним навчально-професійних завдань, службових задач в процесі взаємодії з наставниками/викладачами сприяло розвитку у нього гуманістичної спрямованості на іншу людину, виробленню реалістичного й позитивного образу Я-професійного, оволодінню формами рефлексії, прагненням виявити морально-духовну активність, схильність до емпатії, звички орієнтуватися на совість як внутрішній чинник поведінки.

Підвищення функціональної та особистісної результативності навчально-професійної діяльності, спілкування з викладачами/наставниками та самопізнання внесло корективи у кількісний розподіл майбутніх офіцерів на типи стратегій особистісного становлення, значно зросла кількість здатних до конструктивної активності майбутніх офіцерів; поліпшилися, хоча й не так істотно, прояви активності представників інших типів.

В цілому інтенсифікувалося буття всіх майбутніх офіцерів, зміцніла морально-духовна площина їх діяльності у спрямованості на захист країни.

Зміст третього розділу представлено у наступних публікаціях:

Посилення тенденцій громадянськості особистості засобом роботи у творчій групі// Міжнародна науково-практична конференція 14-15 травня 2009. Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви. – Чернівці: Книга – XXI, ПП. Валь Л.О., 2009. – С281-285 (0,5 др.а.; у співавторстві зі Снігур Л.А., Снігур О.М.).

Ефективність сприяння особистісному становленню майбутнього офіцера в умовах військового інституту// Науковий вісник ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2011. – № 7-8. –С.20-27(0,5др.а.);

Застосування психомалюнку в діагностико – корекційній методиці сприяння громадянськості особистості//Наука і освіта. Одеса: ПН Ц АПН України, 2009. - №1-2, січень-березень, С. 120-124 (0,7др.а., у співавторстві зі Снігур Л.А.).

ВИСНОВКИ:

В дисертаційній роботі здійснено дослідження особистісного становлення майбутнього офіцера з позицій особистісно-діяльнісного підходу. Відповідно до мети і завдань дослідження розробка проблеми велась у двох напрямках: перший – пов'язаний з уточненням характеристики особистісного становлення по відношенню до майбутнього офіцера, другий – з визначенням чинників цього процесу та можливості їх актуалізації в процесі сприяння особистісному становленню майбутнього офіцера у вищому навчальному військовому закладі.

Результати дослідження дають підстави для таких висновків:

1. Теоретично-методологічний аналіз літератури довів актуальність і перспективність наукового вивчення особистісного становлення майбутніх офіцерів і психологічних чинників цього процесу. Особистісне становлення майбутнього офіцера є цілісним за змістом і характером, перспективно спрямованим процесом змінюваності в ході досягнення соціальної зрілості, життєвої компетентності, позиції “Я-у-Світі”. Про особистісне становлення курсантів свідчить наявність особистісної програми, до складу якої входять життєві плани, цілі, прогностичні оцінки результатів власної активності у її зв'язку з обраною професією. Особистісним становленням майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі є розгортання ним особистісного буття в процесі самовдосконалення та розвитку самоідентичності в контексті навчально-професійної діяльності і фіксує неперервний перехід якості буття курсанта та студента як особистості з нижчого на вищий рівень в індивідуальній і колективній формах власного існування.

2. Теоретично обґрунтовано модель особистісного становлення майбутнього офіцера, що представляє систему зовнішніх та внутрішніх чинників, етапи та механізми розгортання процесів особистісного становлення та його результативні показники – компоненти особистісного удосконалення та новоутворення.

При цьому вихідними психологічними чинниками є очікування від навчання; зміст потреб, мотивів; характер ціннісного ставлення до обраної спеціальності та до виконання навчальних завдань. В процесі навчально-

професійної діяльності актуалізуються такими психологічними чинниками особистісного становлення, як орієнтація на самовдосконалення і розвиток професійно важливих якостей особистості, у тому числі громадянськості, інтернального локусу контролю, рефлексії та інших властивостей.

Важливим є урахування впливу зовнішніх макросоціально-психологічних (статус воїна в історії народу та престиж офіцера у сучасному суспільстві), мікросоціально-психологічних (характер взаємовідносин у колективі товаришів та педагогів; командний характер спільної діяльності тощо) та організаційно-педагогічних чинників (курс навчання, форма навчання, професійна спрямованість навчальної діяльності).

Саме взаємодія внутрішніх та зовнішніх чинників зумовлює процес особистісного становлення майбутнього офіцера, що розгортається на основі актуалізації психологічних механізмів через включення студентів та курсантів в навчально-професійну діяльність у зв'язку з морально-психологічним кліматом у колективі.

3. Результативними показниками особистісного становлення майбутнього офіцера стають самототожність та життєва перспектива з чітким уявленням про “Я” в єдності минулого-теперішнього-майбутнього, “Я-концепція” воїна-офіцера – захисника країни (когнітивний аспект), позиція захисника країни, як громадянина і офіцера, впевнено-ціннісне ставлення до обраної професії; громадянсько-ціннісне ставлення до виконання навчально-професійних завдань, внутрішньо-незалежна позиція у колективі (мотиваційний аспект); почуття патріотизму і громадянськості; обов'язку перед Батьківщиною, вдячності батькам, наставникам, товаришам; почуття військового братерства і належності до офіцерства як елітарного осередку честі та гідності країни (емоційний аспект); стратегія поведінки, діяння та вчинки, що керуються громадянською метою захисту країни, орієнтацією на сумлінну службу (поведінковий аспект).

4. За емпіричними даними встановлено, що рівень орієнтації сучасних курсантів та студентів – майбутніх офіцерів на самовдосконалення, що проявляє себе в особистісному становленні, переважно нижчий за середній. При цьому

найбільш сформованим є мотиваційний компонент особистісного вдосконалення, а найслабшим - поведінковий компонент. На старших курсах підвищується рівень розвитку когнітивного й емоційного компонентів особистісного становлення і зниження мотиваційного. Проте загальний рівень орієнтації на самовдосконалення навіть на останньому етапі навчання не є достатнім.

5. Виявлено стратегії особистісного становлення майбутніх офіцерів: гуманістично-альтруїстична, прагматично-утилітарна, егоїстично-гедоністична. Ці стратегії обумовлюються мотивами відповідної спрямованості, узгодженістю сенсу життя і сенсу професійної діяльності військовослужбовця, особливостями ціннісно-моральної регуляції, співвідношенням провідних інтересів і відповідних їм потреб, особливостями самовизначення. Показано, що конструкти ціннісно-сислової сфери як інтеріоризовані гуманістичні та соціально-професійні цінності постають визначальними змістовими утвореннями стратегії особистісного становлення.

6. Доведено, що важливою умовою оптимізації особистісного становлення є громадянсько-спрямований психологічний супровід процесу підготовки майбутнього фахівця. При гуманістично-альтруїстичній спрямованості особистості, сприяння доцільно здійснювати у напрямку розвитку системи соціальної взаємодії курсантів та власної гідності курсантів та студентів. При прагматично-утилітарній стратегії курсантам та студентам необхідна орієнтація на усвідомлення і осмислення власної діяльності, при гедоністично-егоїстичній стратегії особистісного становлення важливо запобігати деструктивним механізмам розвитку особистості.

Застосування програми сприяння особистісному становленню з урахуванням психологічних чинників особистісного становлення та типів стратегій свідчать про ефективність її впровадження в процес підготовки майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі.

7. Дане дослідження не охоплює все коло актуальних питань, що стосуються проблеми особистісного становлення майбутніх офіцерів та його психологічних чинників. Перспективним у даному контексті є вивчення динаміки

особистісного становлення на подальшому життєвому шляху після завершення професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов/ Г. С. Абрамова. — Екатеринбург : Деловая книга, 1999. — 624 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
3. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Наука, 1973. — 288 с.
4. Авдеева Н. Н. Понятие идентификации и его применение к проблеме понимания человека человеком / Н. Н. Авдеева // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. — Краснодар : Изд-во КГУ, 1975.— С.6-9.
5. Аверьянов А. И. Основы учебного процесса высшего военно-учебного заведения / А. И. Аверьянов — Л. : Изд-во ВАА, 1977. — 138 с.
6. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально -психологические проблемы / В.С. Агеев — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 239 с.
7. Агриков Р. Исповедь солдата XX века / Роман Агриков. — Одесса : ВМВ, 2008. — 424 с.
8. Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста / Б. Г. Ананьев // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. — Л., 1974. — 328 с.
9. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки./ Б. Г. Ананьев// Труды института мозга им. В. М. Бехтерева. — Л. :Институт мозга им. В. М. Бехтерева, 1935. — 125с.
10. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева — М. : Аспект Пресс, 2000.— 288 с.
11. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева — М. : Изд-во МГУ, 1988. — 429с.
12. Анцыферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1992. — Т.13. — №5. — С. 12–25.

13. Апанович О. М. Казацька інцеклопедія для юнацтва: Кн. ст. про іст. буття українського козацтва/ О. М. Опанович ; [упорядник, текстол. ред. О. Яремійчук] ; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. — К. : Веселка, 2009.- 719 с.
14. Архангельский Л. М. Социально-этические проблемы теории личности./ Л. М. Архангельский. — М. : Мысль, 1974. — С. 224.
15. Асмолов А. Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образованиях личности / Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, В. А. Петровский, Е. В. Субботский А. У. Хараш, Л.С Цветкова, А. Г. Асмолов // Вопросы психологи. — 1979. — № 4. — С. 35–45.
16. Балл Г. О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи / Г. О. Балл // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка. — К. : Нора-друк, 2003. — Вип. 23. — С. 35–47.
17. Барабанщиков А. В. Педагогическая культура / А. В. Барабанщиков, С. С. Муцынов. — М. : Воениздат, 1985. — 96 с.
18. Барабанщиков А. В. Проблемы психологии военного коллектива / [А. В. Барабанщиков, А. Д. Глоточкин, Н. Ф. Феденко, В.В. Шеляга] / Под ред. Шеляга В. В. — М. :Воениздат, 1973. — 302 с.
19. Бархаев Б. П. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера / Б. П. Бархаев, А. Г. Караяни В. Ф. Перевалов, И. В. Сыромятников — М. : Воениздат, 2006. — 488 с.
20. Басина Е. З., Роль идентификации в формировании альтруистических установок личности / Е. З. Басина, Е. Е. Насиновская // Вестник МГУ. — Серия 14. — 1977. — № 4. — С. 33–41.
21. Батракова С. Н. Основы профессионально-педагогического общения / С. Н. Батракова. — Ярославль : Яр. гос.ун-т, 1986. — 80 с.
22. Бенедиктова Л. Ф. Проблема адаптации студентов в психологической литературе / Л. Ф. Бенедиктова // Психология профессиональной подготовки в вузе. — Минск, 1982. — С. 24-33.

23. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку Я особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 3. — С. 4–8.
24. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. — К. : ІЗМН МО України, 1998. — 204 с.
25. Бех І. Д. Особистісно-орієнтований виховний процес — сходження до людяності / І. Д. Бех // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 — 2002: Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. — Частина 1. — Харків : “ОВС”, 2002. — С. 69–83.
26. Бех І. Д. Психологія виховання: Підручник // І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2008.- 848 с.
27. Блага К. Я — твой ученик, ты — мой учитель: [Пер. с чеш. К. Блага, М. Шебек]. — М. : Просвещение, 1991. — 143 с.
28. Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личности. — М. : Мысль, 1983. — 207 с.
29. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович — М. : Просвещение, 1968. — 464 с.
30. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. — 1979. — №4. — С. 23–24.
31. Бондаренко А. Ф. Социальна психотерапія личности (психосемантичної підход) / А. Ф. Бондаренко. — К. : КГПШІІЯ, 1991. — 187 с.
32. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Автореф. дис. ... до-ра психол. наук : 19.00.07 / М. И. Боришевский. — К., 1972. — 77 с.
33. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський — К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України, ЦППО АПН України; Івано-Франківськ : СКО “Беркут”, 2000. — 63 с.
34. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности / Б. С. Братусь. — М. : Знание, 1985. — 74 с.

35. Бурдуковская Е. А. Личностное становление студента в социокультурной среде вуза: монография / [Елена Анатолиевна Бурдуковская, А. А. Шумейко, Н. К. Щепкина] . — Благовещенск : АГУ, 2006. — 176 с.
36. Булах І. С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів. Навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Л. В. Долинська — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. — 114с.
37. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук — СПб. : Питер, 2000. — 528 с.
38. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка: Навчальний посібник / М. Й. Варій, М. С. Коваль / Військовий інститут імені П. Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка»; за ред. М. Й. Варія. — Львів : Сполом, 2003. — 624 с.
39. Варій М. Й. Морально-психологічний стан військовослужбовців та його оцінка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня до-ра психолог. наук : спец. / М. Й. Варій. — Київ. 1998. — 31 с.
40. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
41. Васютинський В. О. Психологічні особливості потребово-мотиваційного компоненту громадянської свідомості та самосвідомості молоді // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х томах / М. Й. Боришевський. М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко та ін. За заг. ред. М. Й. Боришевського. — К. : Вид-во Дніпро, 2001. — Т. І. — С.173-204.
42. Ващенко Г. Виховання волі і характеру / Г. Ващенко. — К. : Школяр, 1999. — 385 с.
43. Велитченко Л. К. Коммуникативные переживания как сторона личностного развития / Л. К. Велитченко // Психология педагогического общения. Сб. науч. труд. — Кировоград: Кир. гос.пед.ин-т, 1991. — Т.1. — С. 56-63.
44. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 288 с.

45. Військова психологія і педагогіка: підручник / [авт. кол-в : Л. А. Снігур, О. А. Хижняк, Є. М. Подтергера, Е. І. Сарафанюк, К. П. Аветісян, О. Ю. Булгакова] ; за заг. ред. Л. А. Снігур. — Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. — 576 с.
46. Возрастная и педагогическая психология. Учебн. пособие / Под ред. А. В. Петровского. — М. : Просвещение, 1973.— 288 с.
47. Воронов А. И. Проявление индивидуальных свойств личности в малой армейской группе: дисертация ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. / А. И. Воронов. — Одеса :ОГПУ, 1997. — 219 с.
48. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Собрание соч.: В 6 т. — М., 1984 (6). — Т. 4 — С. 244-269.
49. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры / Под ред. М.П. Ярошевского. — Москва: Изд-во АПН,1991. — 350 с.
50. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. — М. : Изд-во ЭКСМО — Пресс, 2000. — 1008 с.
51. Вяткина А. Л. Взаимосвязь свойств личности и педагогического общения студентов / А. Л. Вяткина // Психология подготовки к педагогической деятельности. — Минск : Нар.асвета, 1990. — С. 65-69.
52. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. — М. : Знание, 1984. — 79 с.
53. Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій 1 половини 20 ст. / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. — Л.,1995. — 285 с.
54. Гершельман С. Нравственный элемент в руках Суворова / С. Гершельман. — Гродно, 1900. — 158 с.
55. Гидденс Э. Современность и самоидентичность / Э. Гидденс // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит. социология. — Сер. 11, 1994. — № 2.— С. 14–27.
56. Гнатенко П. И. Идентичность : философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — К., 1999. — 466 с.

57. Годфруа Ж. Что такое психология / Пер. с франц. Ж. Годфруа — М. : Мир, 1992. — Т.1. — 496 с.
58. Годфруа Ж. Что такое психология / Пер. с франц. Ж. Годфруа — М. : Мир, 1992. — Т.2. — 376 с.
59. Гозман Л. Я. Психология симпатий / Л. Я. Гозман, Н. И. Ажгихина — М. : Знание, 1988. — 96 с.
60. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха. — Питер : СПб., 2003. — 268 с.
61. Голубева Э. А. Индивидуальные особенности памяти человека / Э. А. Голубева. — М. : Педагогика, 1980. — 151 с.
62. Горбенко Ю. Л. Особливості становлення ціннісних орієнтацій в процесі професійної підготовки військовослужбовців: дис. канд. психол наук : спец. 19.00.01 / Горбенко Юрій Леонідович. — К., 2006. — 20 с.
63. Гречко С. М. Системний підхід до виховання дисциплінованості у військовослужбовців ВВНЗ : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 / С.М. Гречко. — Хмельницький : НАПВУ, 1998. — 27 с.
64. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. — Спб. : Питер, 2005. — 464 с.
65. Громадянський патріотизм – суспільна основа державного будівництва: Матеріали 5 Всеукраїнської конференції, 30 листопада, 2002 р. / Всеукраїнська організація «Загальноукраїнська спілка України». — К., 2002. — 56 с.
66. Давыдов В. П. Особенности воспитания курсантов различных курсов обучения: Учеб. пособ./ В. П. Давыдов, И. И. Мороз. — М. : ВПА, 1983. — 86 с.
67. Даль В. Толковый словарь Живого Великорусского языка / В. Даль — М. : Рус. яз., 1955. — Т. 2. — 779 с.
68. Данилова Т. Н. Опросник діагностики типа направленности личности практического психолога/ Т. Н. Данилова / Практична психологія і соціальна робота. — 2004. — №8. — С. 41-44.

69. Даценко О. М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (1917-1920рр.) / О. М. Даценко. — К. : НАОУ, 2002. — 18 с.
70. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала [текст] / А. А. Деркач. — М. : Изд-во Московского психолого-социального институті Воронеж : НПО «МОДЗК», 2004. — 752 с.
71. Диагностика личности учащегося в коллективе : Метод. рекомендации для учителей и студентов педагогических институтов / Сост. Т. И. Пашукова. — Кировоград : КГПИ, 1989. — 20 с.
72. Дичковская Л. Н. О формировании личности студента / Л. Н. Дичковская, В. И. Овчаренко // Психология профессиональной подготовки в вузе. Респ. межвед. науч. сб. / Гл.ред. Иващенко Ф. И. — Минск : Нар. асвета, 1982. — С. 13-18.
73. Дмитрієва С. М. Психологічні особливості педагогічної співтворчості викладача і майбутніх офіцерів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / С. М. Дмитрієва. — Київ. 1996. — 20 с.
74. Докшущина Ф. В. От дошкольников к студенту : Путь субъектного становления / Ф. В. Докшущина // Психология студента как субъекта учебной деятельности. — М. : МГУ, 1989. — № 327 — С. 40-47.
75. Донцов А. И. О ценностных отношениях личности /А. И. Донцов // Советская педагогика. — 1974. — № 5. — С. 70-75.
76. Донченко Е. А. Личность : конфлікт, гармонія. — 2-е изд., доп. / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 175 с.
77. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов. — К. Политиздат, 1987. — 139 с.
78. Драгомиров М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М. И. Драгомиров. — М. : Воениздат, 1956. — 687 с.
79. Духовні цінності як детермінанта розвитку та саморозвитку особистості /

- М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. — 2008. — № 2. — С. 49–58.
80. Дьяконов Г. В. Психология педагогического общения / Г. В. Дьяконов. — Кировоград : Кировоградский педагогический институт имени В. Винниченко, 1992. — 213 с.
81. Дьяченко М. И. Психология высшей школы / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, С. Л. Кандыбович. — Мн. : Харвест, 2006. — 416 с.
82. Дьяченко М. И., Осипенков Е. Ф. Психолого-педагогические основы деятельности командира / Под. ред. ген. армии И. Г. Павловского. — М. : Воениздат, 1977. — 295 с.
83. Евтихов О. В. Практика психологического / О. В. Евтихов. — СПб. : Изд-во «Речь», 2005. — 256 с.
84. Емельянов Ю. Н. Стремление к самоидентификации как социогенная потребность индивида / Ю. Н. Емельянов // Проблемы формирования социогенных потребностей. — Тбилиси : Мецниереба, 1981, С. 97–100.
85. Железняк Л. Ф. Методика изучения и условия формирования у курсантов устойчивой военно-профессиональной направленности личности / Проблемы формирования военно-профессиональной пригодности и направленности личности будущих офицеров: Учеб. пособ. под ред. Растунова А. Г. — Минск, 1976. — 158 с.
86. Жукова М. Г. Маршал Жуков — мой отец / М. Г. Жукова. — М. : Сретенский монастырь, 2006. — 192 с.
87. Забродин Ю. М. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю. М. Забродин, Б. А. Сосновский // Вопросы психологии. — 1989. — № 6. — С. 10-18.
88. Завалишина Д. Н. Практическое мышление : Специфика и проблемы развития : [монография] / Д. Н. Завалишина. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 376 с.
89. Зайцев М. О. Здійснення людини індивідуально-особистісним буттям як проблема сучасної соціокультурної ситуації / Микола Олександрович

- Зайцев // Вісник Черкаського університету. — Черкаси, 2007. — № 110. — Серія Філософія. — С.68- 74.
90. Зимбардо Ф. Застенчивість: Пер. с англ. / Ф. Зимбардо — М. : Педагогіка, 1991. — 208 с.
91. Зимняя И. А. Педагогическая психология : Учебник для вузов / И. А. Зимняя. — М. : Университетская книга, Логос, 2007. — 384 с.
92. Зонь В. В. Виховання вольових якостей у курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В. В. Зонь. — Київ. 2002. — 20 с.
93. Иващенко А. В. Методики изучения Я-концепции личности / А. В. Иващенко, В. С. Агапов., И. В. Барышникова. — М. : МГСА, 2000. — 265 с.
94. Ильин Н. Ф. Влияние личности преподавателя военного училища на курсантов в педагогическом общении : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. Ф. Ильин. — Москва. 1982. — 18 с.
95. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. — СПб. : Издательство «Питер», 2000. — 512 с.
96. Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних сил України: досвід, проблеми, перспективи: підручник / В. І. Осьодло, В. В. Стасюк, В. П. Шевчук та ін.; / За заг. ред. В. Г. Радецького. — К. : НАОУ, 2007. — 492 с.
97. Казанцева Т. А. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов / Т. А. Казанцева, Ю. Н. Олейник // Психологический журнал. Т. 23. — № 6. — 2002. — С. 51-59.
98. Как построить свое Я / Под ред. В. П. Зинченко. — М : Педагогіка, 1991. — 136 с.
99. Калинин В. К. Воля и психическая устойчивость профессионала //

- Психологическая устойчивость профессиональной деятельности: тезисы Всесоюзного совещания-семинара. — Одесса : ОГПУ, 1984. — С.157-159.
100. Калмыкова Е. С. Исследование индивидуального сознания методом контент-анализа / Е. С. Калмыкова // Психологический журнал. —Т. 15. — № 3. — 1994. С. 28 - 41.
101. Кан-Калик В. А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В. А. Кан-Калик, Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. — 1985. — №4. — С. 9-16.
102. Карвасарский Б. Д. Групповая психотерапия при неврозах и психозах : Сб. ст. — Л., 175. — 125 с.
103. Карнозова Л. М. Самоопределение профессионала в проблемной ситуации / Л. М. Карнозова // Вопросы психологии, 1990. — №6. — С. 75–82.
104. Квитко В. Я. Попытка описания функционирования двухчленной системы взаимодействия в малой группе / В. Я. Квитко // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. — Краснодар : Изд-во КГУ, 1975. — С.29-32.
105. Киличенко О. И. К проблеме структуры педагогического общения / О. И. Киличенко // Формирование личности воспитателя общеобразовательной школы в педагогическом вузе. Сб. науч. труд. — К. : КГПИ, 1984. — С. 71-74.
106. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. — М. : Наука, 1988. — 136 с.
107. Коломинский Я. Л. Познание человека в свете проблем межличностных отношений / Я. Л. Коломинский // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. — Краснодар, 1975. — С. 33-35.
108. Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива : Система личных взаимоотношений / Я. Л. Коломинский — Мн. : Нар.асвета, 1984. — 239 с.
109. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Т. В. Комар. — Київ. 2003. —

- 19 с.
110. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. — М : Политиздат, 1984. — 335 с.
  111. Кон И. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева, Л. И. Анцыферовой. — М., 1971. — С. 122–158;
  112. Кон И. С. Психология самостоятельности / И. С. Кон // Знание — сила. — 1985. — №7. — С. 42–44.
  113. Коновальчук В. Глибинно-психологічні передумови оптимізації педагогічного спілкування / В. Коновальчук // Рідна школа. — 1999. — № 7-8. — С. 52-53.
  114. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. Л. Кононко — Київ. 2001. — 36 с.
  115. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л. М. Проколієнко / Г. С. Костюк— К. : Рад. шк., 1989. — 608 с.
  116. Коупленд Н. Психология и солдат / Н. Коупленд. — М. : Воениздат, 1991. — 136 с.
  117. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових / Всеукраїнська міжконфесійна релігійне християнське братство / Р. М. Коханчук — К. : 2004 — 2-е вид., розш. і доп. — 196 с.
  118. Крайг Г. Психология развития : Пер. с англ. / Г. Крайг. — СПб. : “Питер”, 2000. — 992 с.
  119. Краткий психологический словарь-хрестоматия / Под ред. К. К. Платонова. — М. : Высшая школа, 1974 — 134 с.
  120. Кричевский Р. Л. Психология малой группы: теоретический и прикладной аспекты / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — 207 с.
  121. Кричевский Р. Л., Функции и механизме идентификации во

- внутригрупповом межличностном общении / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская // Психология межличностного познания / Под ред. А. А. Бодалева. — М : Педагогика, 1981. — С.92–122.
122. Кроник А. А. Психология человеческих отношений / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. — Дубна : Фенікс, 1998. — 224 с.
123. Круглова Г. Н. Коммуникативное взаимодействие как фактор эффективного обучения в ВВНЗ (На примере преподавания иностранного языка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Г. Н. Круглова. — Ленінград. 1981. — 16 с.
124. Кто они, кадеты? / Авт. проєкта и сост. Е. А. Хмельницкий, А. Е. Шереметьев. — К., 2009. — 239 с.
125. Кутеева В. П. Формирование познавательной активности будущих специалистов / В. П. Кутеева // Психологические проблемы формирования специалиста в вузе: Межвуз. сб. науч. труд. — Саранск, 1989. — С. 105-109.
126. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах / А. Ф. Лазурский. — Пг.: Рикер, 1917. — 386 с.
127. Леви В. Л. Искусство быть другим / В. Л. Леви. — М. : Знание, 1981. — 208 с.
128. Леви В. Л. Искусство быть собой. Индивидуальная психотехника / В. Л. Леви. — М. : Знание, 1991. — 256 с.
129. Лейтес Н. С. К проблеме сензитивных периодов психологического развития // Принцип развития в психологи / Н. С. Лейтес. — М., 1978. — С .196-211.
130. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 304 с.
131. Леонтьев Д. А. Личностное в личности. Личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев. — Электроний ресурс : <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1275.html>
132. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости [Текст] / Д. А. Леонтьев,

- Е. И. Рассказова. — М. : Смысл, 2006.— 63 с.
133. Леонтьев Д. А. Методика предельных смыслов (МПС) / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. — М. : «Смысл», 1999. — 35 с.
134. Лисовский В. Г. Личность студента / В. Г. Лисовский, А. В Дмитриев. — Л., 1974. — 183с.
135. Литвин М. Р. Військова еліта Галичини / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. — Л., 2004. — 376 с.
136. Ложкін Г. В. Психологія розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії / Г. В. Ложкін, М. О. Коць, Т. В. Петровська, І. Ю. Зубкова. — К. — Луцьк : Вежа, 2000. — 154 с.
137. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов — М. : Наука, 1984. — 445 с.
138. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии / Б. Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. — М. : Наука, 1975. — С . 124-136.
139. Лукьянова М. И. Методика групповой оценки коммуникативной компетенции наставника и ее выраженности в профессионально значимых личностных качествах : пособ. для школьного психолога. — Ульяновск : ИПК, ПРО, 1996. — 44с.
140. Майерс Д. Социальная психология : Пер. с англ. / Д. Майерс. — СПб.: Питер, 1996. — 684 с.
141. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / А. С. Макаренко — Ташкент : Прогресс, 1978. — 384 с.
142. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. — К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006, — 240 с.
143. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. — М. : Рефл.-бук, К. : Ваклер, 2000. — 320 с.
144. Маркова А. К. Психология профессионализма : [текст] / А. К. Маркова. — М. : Педагогика, 1996. — 256 с.

145. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. — М. : Смысл, 1999. — 425 с.
146. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / А. В. Массанов. — Одеса. 2010. — 38 с.
147. Махова Т. В. Особенности процессов рефлексии в подростковом возрасте / Махова Т. В. // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. 2000.- №2. — С.79-83.
148. Матеюк О. А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / О. А. Матеюк. — Хмельницький. 2006. — 32 с.
149. Методика діагностики особистості та військового колективу : Учбово-методичний посібник / Ред. В. П. Натаров. — Одеса : ОІСВ, 1996. — 57 с.
150. Методичні рекомендації щодо рейтингової оцінки та розподілу випускників військових вищих навчальних закладів на первинні офіцерські посади / Затверджено розпорядженням начальника Головного управління кадрової політики МО України від 04.10.02 № 150/НМЦ/379. Науково-методичний центр військової освіти. — Львів : Видання академії, 2002. — 28 с.
151. Методы исследования межличностного восприятия : спецпрактикум по социальной психологии / Под ред. Г. М. Андреевой, В. С. Агеева. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 104 с.
152. Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности : Сб. научн. трудов / Отв. ред. В. С. Мухина. — М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1985. — 159 с.
153. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека / Л. М. Митина // Вопросы психологи. — 1997. — №4. — С.28-38.
154. Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи : Навч. посібник./ О. Г. Мороз, О. С. Падалка, В. І. Юрченко. — К. : НПУ, 2003. — 267 с.
155. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. — Л. : Наука,

1983. — 239 с.
156. Мухина В. С. Проблемы генезиса личности : Учебн. пособие к спецкурсу / В. С. Мухина — М. : Просвещение, 1985. — 104 с.
157. Мухина В. С. Социальное развитие на личностата / В. С. Мухина // Начало образования. — 1978. — №1. — С.30–35.
158. Мясищев В. Н. Психология отношений / Под ред А. А. Бодалева. — М. : Изд-во Ин-т практ. психол., Воронеж : НПО МОДЭК, 1995. — 356 с.
159. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев — Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. — 189 с.
160. Назаров В. И. Социально-психологические особенности курсантов и их учет в учебно-воспитательном процессе института. Учебно-методическое пособие. — Од. : ОІСВ 1992. — 40с.
161. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : Монографія / М. І. Нещадим. — К. : Київський університет, 2003. — 852 с.
162. О военном воспитании молодежи: сб. ст. Г. Штюренбурга, Э. Шенкердорфа, пер. с нем. Е. М. Пашуканиса. — Спб. : Школа и жизнь, 1912. — 73 с.
163. Обозов Н. Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н. Н. Обозов — СПб. : ЛНПП “Облик”, 2000. — 136 с.
164. Обозов Н. Н. Преподаватель и студент : от монолога к диалогу / Н. Н. Обозов, А. А. Русалинова // Вестник высшей школы. — 1988. — № 5. — С.39-48.
165. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов — К. : Лыбидь, 1990. — 192 с.
166. Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 303 с.
167. Овчинников А. А. Культура взаимоотношений военнослужащих: учебно-методическое пособие / А. А. Овчинников. — М. : Воениздат Москва, 1990. — 174 с.

168. Огієнко І. І. Наука про рідномовні обов'язки : Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів і широкого громадянства / І. І. Огієнко. — К. : Обереги, 1994. — 72 с.
169. Огнєв В. О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “ Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. О. Огнєв. — Київ. 2001. — 21с.
170. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности / Ю. М. Орлов. — М. : Просвещение, 1987. — 223 с.
171. Орлов Ю. М. Самопознание и самовоспитание характера / Ю. М. Орлов. — М. : Просвещение, 1993. — 197 с.
172. Основы военной психологии и педагогики / Под ред. Барабанщиков А. В., Феденко Н. Ф. — М. : Воениздат, 1981. — 366 с.
173. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 135–141.
174. Парнюк М. П., Связь и обособленность / М. П. Парнюк, А. С. Кирилюк, В. В. Кизима и др. — К. : Наукова думка, 1988. — 295 с.
175. Парыгин Б. Д. Научно-техническая революция и личность : Социально-психологические проблемы / Б.Д. Парыгин — М. : Политиздат, 1978. — 240 с.
176. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин — М. : Мысль, 1971. — 348 с.
177. Петрова М. Ю. Социально-психологические особенности военно-профессиональной направленности курсантов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / М. Ю. Петрова. — Москва. 2007. — 20 с.
178. Петровский А. В. Психология о каждом и каждому о психологии / А. В. Петровский. — М. : Изд-во РОУ, 1996. — 328 с.
179. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский —

- М. : Политиздат, 1982. — 255 с.
180. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А. В. Петровский // Вопросы психологи, 1984. — № 4. — С. 15-19.
181. Петровский В. А. Принцип свободной причинности в психологии / В. А. Петровский // Психология личности. — СПб. : Питер, 2003. — С. 436–448.
182. Петровский В. А. Принцип ведущей деятельности и проблема личностно-образующих видов деятельности при переходе от детства к взрослости / В. А. Петровский // Психологические условия и механизмы воспитания подростков / Под ред. Д.И.Фельдштейна. — М. : Изд-во АПН СССР. — С. 20–33.
183. Петровский В. А. Эмоциональная идентификация в группе и способ ее выявления / В. А. Петровский // К вопросу о диагностике личности в группе. — М. : Просвещение, 1973. — С. 24-35.
184. Печень Н. А. Символы воинской славы / Н. А. Печень. — М. : Гуман. Изд-во «Владос», 2004. — 320 с. — Библиотека патриотического воспитания.
185. Платонов К. К. Краткий словарь психологических понятий / К. К. Платонов. — М. : Высшая школа, 1984. — 110 с.
186. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н. І. Пов'якель // Практична психологія та соціальна робота, 1998. — № 6. — 7. — С. 3 — 6.
187. Пов'якель Н. І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичного психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня до-ра. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. І. Пов'якель. — Київ. 2004. — 40 с.
188. Подоляк Я. В. Личность и коллектив. Психология военного управления / Я. В. Подоляк. — М. : Воениздат, 1989. — 350 с.
189. Полководцы земли русской. — Николаев : Літопис, 2009 . — 294 с.
190. Поплавська А. П. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій

- військовослужбовців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.10 “ Організаційна психологія; економічна психологія” / А. П. Поплавська. — Київ. 2006. — 196 с.
191. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня до-ра. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / Є. М. Потапчук. — Хмельницький. 2004. — 32 с.
192. Практическая психология для преподавателей. — М. : Информационно-издательский дом «Филинь», 1997. — 328 с.
193. Применение рисуночных тестов для исследования личности. Методические рекомендации / Авт. П. В. Яньшин, Н. И. Мельниченко. — Куйбышев, 1988. — 16 с.
194. Проблема общения в психологии / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. — М. : Наука, 1981. — 280 с.
195. Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Отв. ред. М. И. Бобнева, Е. В. Шорохова. — М. : Наука, 1979. — 335 с.
196. Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. — М. : Педагогика, 1983. — 448 с.
197. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — М. : Педагогика-Пресс, 1999. — 440 с.
198. Психология и педагогика высшей военной школы / Под ред. А. В. Барабанщикова. — М. : Военное издательство, 1989. — 280 с.
199. Психология межличностного познания / Под ред. А. А. Бодалева. — М. : Педагогика, 1981. — 223 с.
200. Психологічний словник / Ред. В. И. Войтка. — К. : Дніпро : Вища школа, 1982. — 169 с.
201. Психологія управління: Навчальний посібник / Авт. кол-в А. С. Троц, М. М. Самуйлік, Л. А. Снігур, О. М. Овчар та ін.; за заг. ред. А. С. Троца. — Одеса : ОІСВ, 2005. — 190 с.

202. Психолого-педагогический словарь : для учителей и руководителей образовательных учреждений / авт.-сост. В. А. Мижериков; под ред. П. И. Пидкасистый. — Ростов- на-Дону : Феникс, 1998. — 544 с.
203. Пустовалов С. Б. Психологический модус личности, или почему мы разные? / Учебно-методическое пособие / С. Б. Пустовалов — Саратов : СГУ, 2006. — 44с.
204. Раицкий В. П. Профессиональная підготовка офіцерів Внутренних войск : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. військ. наук : спец. 20.02.02 “Військова педагогіка та психологія” / В. П. Раицкий. — Москва. 1994. — 18 с.
205. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. — Самара : Издательский дом “БАХРАХ-М”, 2002. — 672 с.
206. Ратников В. П., Конфликтология : учеб. для вузов / В. П. Ратников, В. Ф. Голубь, Г. С. Лукашова и др.; Под ред. проф В. П. Ратникова. — М. : ЮНИТИ. — ДАНА, 200. — 512 с.
207. Рибалка В. В. Методологічні принципи побудови особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / В. В. Рибалка // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. — Частина 2. — Харків : “ОВС”, 2002. — С.325–336.
208. Рыбалка В. В. Психология чести и достоинства личности/ В. В. Рибалка. — Одеса : Інтерпринт, 2010. — 413 с.
209. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології і педагогіці : Навчальний посібник / В. В. Рибалка. — Одеса, 2009. — 575 с.
210. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : Учеб. Пособие / Е. И. Рогов. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. — 527с.
211. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия ; [пер. с англ.] / К. Роджерс— М. : “Рефл-бук”, К. : “Ваклер”, 1997. — 320 с.

212. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг ; [пер. с англ. М. М. Исениной]. — М. : Изд. Група «Прогресс», 1998. — 480 с.
213. Роджерс Н. Творчество как усиление себя / Н. Роджерс // Вопросы психологи, 1990. — № 1. — С. 164-168.
214. Романец В. А. Постигание разумом и верой / В. А. Романец. — К. : Либідь, 2003. — 230 с.
215. Ромек В. Г. Уверенность в себе. Этический спектр / В. Г. Ромек // Журнал пратического психолога, 1999. — № 9. — С. 3-14.
216. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. — М. : Изд-во АН СССР, 1957. — 328 с.
217. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. —М. : Педагогика, 1973. — 378 с.
218. Рыжкин Е. Ю. Военно-патриотическое воспитание молодежи : Метод. пособие / Рос. гос.пед. университет им. А. И. Герцена. / Е. Ю. Рыжкин — Спб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 1999. — 18 с.
219. Санникова О. П. Феноменология личности / О. П. Санникова. — Одесса : СМІЛ, 2003. — 256 с.
220. Санникова О. П. Психологические контуры личности : форма и содержание // Актуальні проблеми соціології, психології и педагогії, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність». — К. : «Либідь», 2006. — С. 105-115.
221. Сартр Ж. П. Экзистенциализм — гуманизм / Ж. П Сартр // Сумерки богов. — М. : Изд-во полит. литер., 1990. — С. 319–345.
222. Сафин В. Ф. Идентификация как механизм осознания студентами себя в качестве субъектов педагогической деятельности // Формирование личности учителя в системе учебно-воспитательного процесса в педагогическом институте. Методические рекомендации / В. Ф. Сафин, Ф. Г. Абдрашитов. — М. : МГПИИ им. В. И. Ленина, 1980. — С. 125–127.
223. Сафин В. Ф. Психологический аспект самоопределения личности /

- В. Ф. Сафин, Г. П. Ников // Психологический журнал. — 1984. — Т.5. — № 4. — С. 65–73.
224. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. — К. :Видавець Ешке О. М., 2001. — 427 с.
225. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення : стратегіально-семантичний підхід / С. И. Симоненко. — Одеса : ПНЦ України, 2005. — 320 с.
226. Система роботи військового психолога щодо забезпечення військової дисципліни / Заг.ред. О. В. Копаниці // Методичний посібник. — Київ : ГУВО ЗСУ, 2005. — 77 с.
227. Сірий А. В. Мотивація військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 /Сірий Андрій Володимирович. — Хмельницький : Нац. академія Держ. прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2010. —20 с.
228. Скільський Д. Освітньо-виховний ідеал Т. Г. Шевченка // Рідна школа. — 1997. — № 3. — С. 14-18. с.
229. Скотина Т. В. Психология личности/ Т. В. Скотина. — СПб. : Питер, 2008. — 304с.
230. Склярів С. О. Мотиваційно-особистісні детермінанти успішності професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / Станіслав Олександрович Склядов. — Харків : Національний університет цивільного захисту України, 2010. – 17 с.
231. Скрипченко О. В. Основи психології і педагогіки: Навчально-методичний посібник. Частина I./ О. В. Скрипченко, Б. І. Мушай, Скрипченко Л. О. — Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2001. — 120 с.
232. Скрипченко О. В. Довідник з педагогіки і психології. — К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2000/

- О. В. Скрипченко, Т. М. Лисянська, Л. О. Скрипченко. — 216 с.
233. Скрыпников О. И. Личностные составляющие управленческой культуры офицера / О. И. Скрыпников, С. Д. Мухоед // Вестник академии военных наук. — № 2(27), 2009. — С.141 — 144.
234. Слободяник В. І. Психологічні особливості формування здорового способу життя у курсантів вищого військового навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / В. І. Слободяник. — Хмельницький. 2009. — 250 с.
235. Сластенин В. А. Субъектно-деятельностный подход в общем и профессиональном образовании / В. А. Сластенин / Общая стратегия воспитания в образовательной системе России (к постановке проблемы). — М. :Изд. Центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. — Кн. 1. — С. 232-243.
236. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин.-2-е изд.,перераб и доп. — Мн. : Харвест, М. : АСТ,2001. — 976 с.
237. Словник термінології з педагогічної майстерності / гол. ред. Н. М. Тарасевич. — Полтава, 1995. — 63 с.
238. Смирнов А. Т. Основы воинской службы : Учебное пособие для студентов среднего профессионального образования / А. Т. Смирнов, Б. И. Мишин, В. А. Васнев, А. Т. Смирнов / А. Т. Смирнов. — М. :Академия, Мастерство, 2002. — 239 с.
239. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования : от деятельности к личности. / С. Д. Смирнов — М. : Академия, 2001. — 304с.
240. Смит М. Тренинг уверенности в себе. Комплекс упражнений для развития уверенности / Мануэль Дж. Смит. — Спб : Речь, 2001. — 254 с. (Серия «Єффективній тренінг»).
241. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості / Л. А. Снігур. — Одеса : СВД Черкасов, 2004. — 332 с.
242. Снігур Л. А. Моделювання процесу становлення особистості громадянина

- /Л. А. Снігур // Психологія : Збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова, К, 2003 — Вип. 21. — С. 3-15.
243. Собкин В. С. К формированию представлений о механизмах процесса идентификации в обществе /В. С. Собкин // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. — Краснодар : Изд-во КГУ, 1975. — С.34–39.
244. Соломка Т. М. Самоактуалізація студентів вищих аграрних навчальних закладів 1-2 рівнів акредитації в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Т. М. Соломка. — Київ, 2008. — 234 с.
245. Соммер Р. Личное пространство / Р. Соммер // Знание — сила.— 1968.— № 10.—С. 34–36.
246. Социальная психология : История. Теория. Эмпирические исследования / Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. — Л. : Изд-во Лен.ун-та, 1979. — 288 с.
247. Станкевич Л. П. Проблемы целостности личности / Л. П. Станкевич. — М. : Высш. шк., 1987. — 132 с.
248. Сто найвідоміших українців / Під заг. ред. Ю Павленка. — К. : ТОВ: «Автограф», ТОВ КД «Орфей» , 2005. — 640 с.
249. Столяренко А. М. Военский коллектив и формирование личности / А.М. Столяренко // Военная мысль. — 1977. — № 4. — С. 60-70.
250. Суворов А. В. Наука побеждать / А. В. Суворов. — Пермь : Кн. изд-во, 1980. — 84 с.
251. Татенко В. О. Психолого-педагогічні передумови вдосконалення виховного процесу / В. О. Татенко — К. : “Знання”, 1980. — 32 с.
252. Теории личности в западноевропейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности / Ред. Д. Я. Райгородский. — Самара : Бахра, 1996. — 480 с
253. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова

- психологія” /Т. М. Титаренкою. — Київ. — 1992. — 48 с.
254. Титаренко Т. М. Отношение к смерти как механизм миропостроения / Т. М. Титаренко // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 5. — С. 21-45.
255. Томчук М. І. Психологічні особливості професійної само-свідомості військовослужбовців / М. І. Томчук, Ю. О. Овчаренко. — Вінниця : ОРІДУ НА ДУ, 2006. — 194 с.
256. Томчук М. І. Психологічні основи військового навчання та виховання навчальний посібник / М. І. Томчук, А. С. Троц, В. О. Ройлян, О. О. Калінін, Л. А. Снігур. — Одеса, 2007. — 164 с.
257. Троц А. С. Динаміка самовдосконалення майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Троц Анатолій Степанович. — О., 2003. — 185 с.
258. Троц А. С. Воєнна етика : навч.посібник / А. С. Троц, В. О. Шевченко, М. М. Самуйлик. — Одесса, 2004. — 287 с.
259. Троц А. С. Основи військової психології : Навчальний посібник. Частина 1/ А. С. Троц. — Одеса : ОоЛІСВ, 2004. — 290 с.
260. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский. — М. :ФАИР-ПРЕСС, 2004. — 576 с.
261. Ушинський К. Д. Твори : В 6-ти тт. /К. Д. Ушинський. — К. : Рад.школа, 1952. — Т.1. —250с.
262. Федоришина И. Л. Влияние “образа Я” на особенности профессионального самоопределения старшеклассника: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / И. Л. Федоришина. — К., 1990. — 185 с.
263. Фігура О. В. Формування морально-вольових якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі занять східними єдиноборствами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. військ. наук : спец. 20.02.02 “Військова педагогіка та психологія” / О. В. Фігура. — Хмельницький. 2002. — 200 с.
264. Фінін Г. І. Військове покликання : суть та специфіка реалізації в умовах

- розбудови Збройних Сил України (філософсько-соціологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Г. І. Фінін. — Харків. — 1999. — 19 с.
265. Фонарев А. Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / А. Р. Фонарев. — М. : Моск. психо-соц. институт ; Воронеж : МПСИ, 2005. — 556 с.
266. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения : пер. с нем. / К. Фопель. — М. ; Генезис, 2002. — 336 с. — (Серия : Все о психологической группе).
267. Франкл В. Человек в поисках смысла : Пер. с англ. / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990.— 368 с.
268. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы : пер. с нем. / А. Фрейд. — М. : Педагогика-пресс, 1993. — 144 с.
269. Фрейд З. О клиническом психоанализе : избр. соч. / З. Фрейд. — М. : Медицина, 1991. — 288с.
270. Фрейд З. Психоаналитические этюды : пер. с нем. / З. Фрейд. — Минск : Беларусь, 1991. — 604 с.
271. Фрейд З. Психология бессознательного : пер. с нем. / З. Фрейд— М. : Просвещение, 1989. — 447 с.
272. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я”: пер. с нем. / З. Фрейд. — М. : Ин-т психологии РАН: КСП, 1998. — 320 с.
273. Фрейджер Р. Личность : теории, эксперименты, упражнения / Р.Фрейджер, Д. Фейдимер. — СПб. :прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. — 864с.
274. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л.М. Фридман, М. Ю. Кулагина. — М. : Совершенство, 1998. — 432 с.
275. Фромм Э. Догмат о Христе / Э. Фромм. — М. : Олимп, ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. — 416 с.
276. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. — М. : ООО “Издательство АСТ — ЛТД”, 1998. — 568 с.

277. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. — Мн. : “Коллегиум”, 1992. — 253 с.
278. Фурман А. Педагогіка як сфера миследіяльності : наук. видання. / А. Фурман. — Тернопіль : ВЦ НДІ МЕВО, 2010. — 24 с.
279. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге : Изб. ст. позд. периода творчества : Пер. с нем. / М. Хайдеггер. — М. : Высш. школа, 1991. — 190 с.
280. Хижняк О. А. Буттєвісне укорінення людини як психологічний механізм формування особистості захисника країни// Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України/ О. А. Хижняк, Л. А. Снігур. — 2009. — № 1-2— С. 125 — 128.
281. Хижняк О. А. Психологічне сприяння розвитку особистості захисника країни на спадщині Т. Г. Шевченка / О. А. Хижняк // Наука і освіта, 2010. — № 4. — С. 14-18.
282. Холл С. Кэлвин. Теории личности/ Холл С. Кэлвин, Линдсей Гарднер. — М.: “КСП +”, 1997. — 720 с.
283. Хорни К. Невротическая личность нашего времени : Самоанализ : Пер. с англ. / К. Хорни — М.: Прогресс, 1993. — 480 с.
284. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб. : Питер Пресс, 1997. — 608 с.
285. Чегі Т. Т. Психологічний супровід навчально-службової діяльності курсантів-правоохоронців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Т. Т. Чегі. — Київ. 2009. — 199 с.
286. Чамата П. Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П. Р. Чамата // Проблемы сознания. — М. : Наука, 1968. — С. 230–238.
287. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебной деятельности: автореф. дис. на соискание научной степени докт. психол. наук / А.Я. Чебыкин. — М., 1991.— 49 с.
288. Червова А. О. Теория и практика раннего профессионального самоопределения будущих офицеров /А. О. Червова, А. Н. Янок / Волжский

- государственный инженерно-педагогический институт, Нижегородский филиал военно-инженерного института /Альбіна Олександрівна Червова. — Нижний-Новгород : ВГПИ, 2001. — 110 с.
289. Черносвитов Е. В. Личностный аспект проблемы сознания // Философские науки / Е. В. Черносвитов. — 1976. — № 1. — С. 160–169.
290. Чимаров С. Ю. Воинам о нравственности : Анализ нравственнобогословско мысли / Военный инженерно-космический университет имени А. Ф. Можайского/С. Ю. Чимарову. — Спб., ВИКУ имени А. Ф. Можайского, 2000. — 204 с.
291. Чорний В. С. Словник-довідник основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії та практики / В. С. Чорний. — К. : ВГІ НАОУ, 2002. — 64 с
292. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — Ростов-на-Дону. : Изд-во “Феникс”, 1998. — 544 с.
293. Штерн В. Персоналистическая психология 30-е — 60-е г.г. XX века: Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. И. Ждан. — М. : Наука, 1986. — С. 46–78.
294. Щербан Т. Д. Професійне становлення молодого педагога як психологічна проблема : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Т. Д. Щербан. — Київ. 1995. — 24 с.
295. Эльконин Д. В. Избранные труды / Д. В. Эльконин. — М. : Педагогика, 1989. — 557 с.
296. Юрченко В. І. Формування «Я-концепції» педагога в умовах педагогічного училища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В.І. Юрченко. Київ. — 1997. — 190 с.
297. Ягупов В. В. Військова психологія / В. В. Ягупов/ — К. : ВК « Тандем», 2004. — 656 с.
298. Ягупов В. В. Діяльний чинник становлення особистості професіонала екстремальних умов діяльності / В. В. Ягупов. — К. ВК « Тандем», 2004. С.

- 387 -391.
299. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. — М. : Добросвет, книжный дом “Університет”, 1998. — 596 с.
300. Якимович Б. Збройні сили України : Нарис історії / Б. Якимович. — Львів : Інститут Українознавства імені Крип’якевича НАН України, 1996. — 359 с.
301. Яковенко С. І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф : автореф. дис на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук. : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / С.І Яковенко. — Київ. 1998. — 34 с.
302. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис... д-ра психол. наук: спец.19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В. М. Ямницький. — Київ. 2005. — 40с.
303. Яценко Т. С. Від тестового до психоаналітичного розуміння психомалюнка / Т С. Яценко // Педагогіка і психологія. — 1995. — № 2. — С. 11-23.
304. Яценко Т. С. Глибинна психокорекція та упередження психічного вигорання / Т. Яценко, Б. Іваненко, І. Евтушенко. — К. : Главник, 2008. — Ч. 2. — 192с.
305. Allport Q. W. Personality : A psychological interpretation / Q. W. Allport. — New York : Holt, 1937. — 135 p.
306. Atkinson R. L. Introduction to Psychology. The 8th ed / R.L. Atkinson. — N.Y. — 1983. — 58 p.
307. Bandura A. Social-learning Theory of Identificatory Processes. — In: Handbook of Socialization Theory and Research / A. Bandura. — Chicago, 1969. — P. 213–262.
308. Erikson E. Childhood and society (2 nd ed.) / E. Erikson — New York. — 1974. — 250 p.
309. Qewirtz J. Mechanizm of Social Learning Some Roles of Stimulation and

- Behavior in Early Human Development // Handbook of Socialization Theory and Research / J. Qewirtz. — Chicago. — 1969. — P. 55–212.
310. Herbert M. Emotional Problems of Development in Children / M. Herbert. — N.Y. - 1974. — P. 21–54.
311. Jenkins R. Social identity / R. Jenkins. — L. : Rontledge, 1996. — P. 15–32.
312. Keniston K. The Uncommitted: Alienated Youth in American society / K. Keniston. — N.Y. — 1965. — 145 p.
313. Lazowik L. On the nature of Identification / L. Lazowik // J. Abnorm and Social Psychology — 1955. — M-51. — P. 175–183.
314. Masloch C. Social and Personal Bases of Individuation / C. Masloch // J. of Personal and Social psychol. — 1974. — P. 411–425.
315. Maddi S. R. The search for meaning // The Nebraska symposium on motivation 1970 / W. J. Arnold, M. H. Page (Eds.). Lincoln: University of Nebraska press, 1971. — P. 137-186.
316. Maddi S. Creating Meaning Through Making Decisions // The Human Search for Meaning / ed. by P.T.P. Wong, P. S. Fry. Mahwah: Lawrence Erlbaum. — 1998. — P. 1 — 25.
317. Houston D. A. Empathy and the Self : Cognitive and Emotional Influences on the Evaluation of Negative Affect in Others / D. A. Houston // Journal of Personality and Social Psychology. — 1990. — Vol. 59. - N 5. - P. 859-868.
318. Weiss E. The Structure and Dinamics of Human Mind / E. Weiss. — N.Y. — 1960. — 186 p.
319. Ziller R. C. Individuation and Socialisation. Human Relation / R. C. Ziller — N.Y. — 1964. — P. 341–360.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методики дослідження особливостей особистісного становлення майбутніх офіцерів

(модифіковані варіанти та авторські розробки)

Додаток А.1.

Питання для бесіди, що проводилась з метою визначення типу стратегії особистісного становлення (з елементами психомалюнку):

1. Підкресліть необхідний варіант (варіанти) продовження речення.

Власні вчинки мають бути підкорені:

- а) намаганням бути у повній гармонії обов'язку і моралі з вищими ідеалами розуму, добра, кохання, праці і самопожертвування і усвідомленням тісного зв'язку свого особистого «Я» зі всім устроєм життя;
- б) потягом до задоволення духовних інтересів (не тільки своїх, але інших людей),
- в) вірним судженням про користь і шкоду вчинків,
- г) здатністю отримати безпосереднє задоволення від ситуації.

2. Продовжить речення:

Вищий сенс життя – у... .

Вищий смисл професії офіцера Збройних Сил України у... .

3. Продовжить речення:

а) сумлінне виконання посадових обов'язків – одне з головних ознак достойної служби, разом з... .

б. Оберіть (одну з трьох) відповідей:

а) інтерес до життя, навчання і спілкування виникає на основі провідної потреби пошуку істини, сенсу життя шляхом власного подолання труднощів, що супроводжуються напруженням;

б) зацікавленість у кар'єрі узгоджується з потребою в особистих досягненнях не тільки шляхом докладання зусиль і подолання труднощів, що супроводжуються напруженням, але й завдяки організації інших;

в) інтерес до життя здебільшого передбачає прагнення отримати задоволення і потребу піти від реальності і труднощів життя, що вимагають напруження.

7. Оберіть варіант продовження речення: «самовизначення особистості сучасного офіцера...»

а) визначається сповіданням основним загальнолюдських цінностей життя,

б) самовизначення відбувається під впливом кон'юктури, моди і інших зовнішніх умов,

в) під впливом найближчого референтного оточення.

8. Зазвичай, офіцери мають такий зміст ціннісних орієнтацій (оберіть найбільш правильну відповідь):

а) любов, істина, творчість, краса, пошук призначення, турбота про інших),

б) престиж, можливість кар'єрного росту, високий зарібок,

в) матеріальна забезпеченість, комфорт, гроші, задоволення, розваги, вигода, прагнення матеріального благополуччя та зручності у житті, що домінують як абсолютні.

9. Стратегію життя сучасного офіцера обумовлюють

а) мотиви, що виникають з безпосереднього бажання до того, що задовольняє прагнення цікавості, розваги (гри, заняття), наслідування, прагнення до зовнішньо красивого;

б) мотиви, що виникають із безпосереднього прагнення зробити приємне іншим чи віддалити від них неприємне (співчуття, кохання),

в) мотиви користі та шкоди від даного вчинку.

10. Закінчіть речення:

професія офіцера - ...;

Україна - ...;

навчально-професійна діяльність у військовому інституті - ...;

у сфері взаємовідносин у військовому колективі дисциплінованість - ...;

сумлінність - ... .

11. Особистісне становлення обумовлюється

- здебільшого, орієнтацією курсанта/ студента на самовдосконалення;

- частково, орієнтацією курсанта/ студента на самовдосконалення;
- практично не визначається орієнтацією курсанта/ студента на самовдосконалення.

12. В чому проявляється своєрідність в характерних саме для Вас (курсанта, студента) активності, самобутності і виособленості в загальному процесі інтеграції особистості у військовий колектив як соціальний організм (Ваш особистий внесок у життя колективу)? _____

13. Як ваші особистісні прояви узгоджується з завданнями військового підрозділу:

- а) гармонічно,
- б) дисгармонічно,
- в) конфліктно (деструктивно).

14. Інші члени колективу вважають, що Ваша позиція у колективі

- а) впливово-діяльна,
- б) не впливово-діяльна,
- в) не впливово-бездіяльна.

15. Без чого Ви не зможете добре почувати себе як особистість? _____

Без кого Ви не зможете добре почувати себе як особистість? _____

16. Які Ви можете виділити гендерні особливості чоловіка та жінки як майбутнього офіцера у справі захисту країни? _____

ДОДАТОК Б.

Результати дослідження окремих факторів особистісного становлення

Додаток Б.1

Результати розрахунку соціометричних індексів за допомогою програми Excel (ділового лідерства)

КАРТОЧКА СОЦІОМЕТРИЧНОГО ОПИТУВАННЯ																																			
№ з/п	Хто вибирає	Кого вибирають (ділове лідерство)																											Кількість зроблених виборів			Кількість взаємних виборів		Індекс потреби у спілкуванні	Індекс психологічної сумісності
		(питання №1)																																	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	+	0	-	+	-		
1	Респондент Андрій Д.		+	+	-	+	0	+	-	0	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	21	2	3	9	0	163,6	81,8182	
2	Респондент Борис Б.	+	+	+	+	0	0	+	+	0	0	+	0	+	+	+	0	0	+	0	0	0	+	+	+	+	+	16	10	0	9	0	145,5	81,8182	
3	Респондент Людмила С.	+	+	+	+	0	0	0	0	+	+	0	+	+	+	+	+	0	0	+	0	0	0	0	+	0	0	14	12	0	9	0	127,3	81,8182	
4	Респондент Олександр К.	0	0	-		+	+	+	+	+	0	+	+	0	0	0	0	+	-	+	+	+	+	+	-	0	+	15	8	3	9	0	109,1	81,8182	
5	Респондент Роман Л.	0	0	0	+		+	0	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	7	4	15	9	0	-72,7	81,8182		
6	Респондент Владислав Я.	+	+	+	+	+		0	+	+	0	-	+	0	0	-	-	0	0	-	+	+	0	-	0	+	11	8	7	9	0	36,36	81,8182		
7	Респондент Григорій К.	+	+	0	+	0	+		+	+	-	-	0	-	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	6	5	15	9	0	-81,8	81,8182	
8	Респондент Роман Г.	+	+	+	+	+	+	0		+	+	0	-	0	-	-	0	-	+	-	+	0	+	+	-	0	+	13	6	6	9	0	63,64	81,8182	
9	Респондент Віталій Л.	+	+	-	+	+	+	+	+		+	0	-	0	-	-	-	+	-	0	-	+	+	-	0	+	14	4	4	9	0	90,91	81,8182		
10	Респондент Тимур Б.	+	+	+	-	+	+	-	+	-		+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	16	0	10	9	0	54,55	81,8182		
11	Респондент Олег Г.	+	-	-	+	-	-	+	0	+		+	0	0	-	0	0	+	+	0	+	0	0	+	+	+	11	9	6	9	0	45,45	81,8182		
12	Респондент Олександр Х.	+	+	0	0	+	-	+	-	+		+	0	0	-	0	+	0	+	0	+	+	+	-	+	+	14	7	5	9	0	81,82	81,8182		
13	Респондент Ігор С.	+	+	+	-	+	+	+	-	+		+	+	+	0	+	0	+	0	+	0	+	-	+	+	+	18	2	6	9	0	109,1	81,8182		
14	Респондент Сергій Д.	+	+	-	-	0	0	+	-	-	0		+	-	0	0	+	0	+	+	+	0	+	0	+	0	+	12	8	6	9	0	54,55	81,8182	
15	Респондент Андрій К.	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-		-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0	23	9	0	-182	81,8182		
16	Респондент Костянтин К.	+	+	+	-	0	-	0	-	+	-		+	0	-	-	+	0	0	-	+	+	+	-	0	+	11	6	9	9	0	18,18	81,8182		
17	Респондент Роман С.	+	+	+	-	+	+	+	0	-	+		0	0	+	-	0	-	-	+	+	0	-	+	+	0	+	13	7	6	9	0	63,64	81,8182	
18	Респондент Артем Т.	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+	17	0	9	9	0	72,73	81,8182	
19	Респондент Вадим П.	+	+	+	-	0	0	-	0	0	-		0	+	-	0	+	-	+	0	+	+	+	+	-	0	+	10	8	8	9	0	18,18	81,8182	
20	Респондент Ростислав К.	+	+	+	-	+	-	+	0	-	0		0	0	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	0	+	13	6	7	9	0	54,55	81,8182	
21	Респондент Ашарій Б.	+	+	-	0	+	+	+	-	+	+		+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	18	1	7	9	0	100	81,8182		
22	Респондент Іларіон Ф.	+	+	+	+	+	-	+	0	0	+		0	0	-	+	+	-	+	0	0	0	+	+	+	+	15	6	13	6	0	18,18	54,5455		
23	Респондент Олександр Р.	+	+	-	0	0	-	0	-	+	+		+	0	0	-	0	-	0	0	-	0	0	-	0	+	8	9	6	9	0	18,18	81,8182		
24	Респондент Андрій Я.	+	+	+	0	-	+	-	0	-	+		0	0	0	0	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	14	6	6	9	0	72,73	81,8182	
25	Респондент Дмитро Г.	+	+	+	0	0	+	+	+	+	+		+	+	0	-	0	-	+	0	+	+	+	+	+	0	17	7	2	9	0	136,4	81,8182		
26	Респондент Валерій А.	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+		+	+	0	+	-	0	+	-	0	-	+	+	-	+	+	13	3	10	9	0	27,27	81,8182	
27	Респондент Костянтин П.	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	25	0	2	9	0	209,1	81,8182		
Кількість отриманих виборів	+	24	22	15	9	14	13	15	11	13	16	14	12	9	11	5	11	16	4	16	13	8	15	19	21	5	11	22							
	0	2	2	3	5	8	5	6	4	4	7	5	6	12	10	4	6	6	6	6	7	7	4	4	2	1	10	2							
	-	0	2	8	12	4	8	5	11	9	3	7	8	5	5	17	9	4	18	4	6	11	7	3	3	20	5	2							
Індекс соціометричного статусу		218	182	64	-27	91	45	91	0	36	118	64	36	36	55	-109	18	109	-109	109	64	-27	73	145	164	-136	55	182							
Індекс групової єдності		182																																	
Індекс групової згуртованості		182																																	
Індекс групової роз'єдності																																			

Результати розрахунку соціометричних індексів за допомогою програми Excel (емоційного лідерства)

№ з/п	Хто вибирає	Кого вибирають (емоційне лідерство)																									Кількість зроблених виборів			Кількість взаємних виборів		Індекс потреби у соціальному лідерстві	Індекс психологічної самовпевненості																						
		(питання № 2)																									+	0	-	+	-																								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25								26	27																				
1	Респондент Андрій Д.		+	+	-	-	-	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	18	6	9	0	-36,4	81,8182																				
2	Респондент Борис Б.	+	+	+	0	0	+	+	+	0	0	+	+	+	+	+	+	0	0	+	0	0	0	+	+	+	+	16	10	0	9	0	145,5	81,8182																					
3	Респондент Людмила С.	+	+	+	+	0	+	+	+	0	+	+	+	+	+	+	0	0	+	0	+	0	+	+	+	+	+	21	5	0	9	0	190,9	81,8182																					
4	Респондент Олександр К.	-	-	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	0	7	1	18	9	0	-100	81,8182																					
5	Респондент Роман Л.	+	+	+	+	+	0	+	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1	19	9	0	-118	81,8182																						
6	Респондент Владислав Я.	0	0	0	+	+	+	+	0	+	0	+	-	-	-	-	+	+	0	0	0	0	+	0	-	0	0	9	10	7	9	0	18,18	81,8182																					
7	Респондент Григорій К.	-	-	-	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	3	23	9	0	-209	81,8182																						
8	Респондент Роман Г.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	0	-	0	+	+	+	0	+	0	+	+	+	-	+	19	4	3	9	0	145,5	81,8182																					
9	Респондент Віталій Л.	0	+	+	-	+	0	+	+	+	+	0	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	0	+	14	4	8	9	0	54,55	81,8182																					
10	Респондент Тимур Б.	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	17	0	9	9	0	72,73	81,8182																					
11	Респондент Олег Г.	-	-	0	-	-	-	0	-	0	+	0	-	-	0	-	0	0	0	-	0	+	0	-	-	+	0	3	10	13	9	0	-90,9	81,8182																					
12	Респондент Олександр Х.	+	+	+	-	+	0	0	-	0	+	+	+	+	0	+	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	18	5	3	9	0	136,4	81,8182																					
13	Респондент Ігор С.	+	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	17	0	9	9	0	72,73	81,8182																					
14	Респондент Сергій Д.	+	+	0	-	0	+	0	0	-	+	+	-	0	-	0	+	0	+	+	0	0	+	+	-	0	0	10	11	5	9	0	45,45	81,8182																					
15	Респондент Андрій К.	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	0	-	0	-	0	-	-	-	-	-	-	3	2	21	9	0	-164	81,8182																						
16	Респондент Костянтин К.	0	0	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	0	+	15	3	8	9	0	63,64	81,8182																					
17	Респондент Роман С.	0	0	0	-	+	0	0	-	+	+	0	0	-	+	-	0	-	+	+	-	+	+	+	-	0	+	10	9	7	9	0	27,27	81,8182																					
18	Респондент Артем Т.	+	0	0	-	0	+	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	+	14	3	9	9	0	45,45	81,8182																					
19	Респондент Вадим П.	0	+	-	-	+	+	-	+	0	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	0	+	+	14	3	9	9	0	45,45	81,8182																					
20	Респондент Ростислав К.	+	0	+	-	+	-	0	-	0	-	0	+	-	0	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	11	5	10	9	0	9,091	81,8182																					
21	Респондент Андрій Б.	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	19	0	6	9	0	118,2	81,8182																					
22	Респондент Іларіон Ф.	+	+	+	0	+	+	0	0	+	+	-	0	0	-	+	+	-	0	-	0	-	+	+	0	+	+	13	7	6	9	0	63,64	81,8182																					
23	Респондент Олексій Р.	+	+	+	-	0	-	0	-	+	0	+	0	+	-	0	+	-	0	+	0	+	+	+	-	+	+	8	9	9	9	0	-9,09	81,8182																					
24	Респондент Андрій Я.	0	0	0	0	+	+	0	0	0	+	+	-	0	+	-	0	+	0	-	0	0	0	+	-	-	+	8	13	5	9	0	27,27	81,8182																					
25	Респондент Дмитро Г.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	0	+	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	0	21	4	1	9	0	181,8	81,8182																					
26	Респондент Валерій А.	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	0	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	13	1	12	9	0	9,091	81,8182																					
27	Респондент Костянтин П.	+	+	+	+	-	-	0	0	+	+	-	0	0	+	+	+	+	+	0	+	-	+	+	+	-	-	15	5	6	9	0	81,82	81,8182																					
Кількість отриманих індексів	+	17	16	15	8	16	16	9	10	9	15	14	11	8	13	4	10	18	7	13	12	6	14	19	18	4	12	16																											
	0	6	6	6	3	5	5	8	6	4	5	5	5	11	3	3	9	2	7	6	6	8	5	3	2	1	8	6																											
	-	3	4	5	15	5	5	9	10	13	6	6	10	7	10	19	7	6	12	7	8	12	7	4	6	21	6	4																											
Індекс соціометричного	127	109	91	-64	100	100	0	0	-36	82	73	9,1	9,1	27	-136	27	109	-45	55	36	-55	64	136	109	-155	55	109																												
Індекс групової єдності	184	Індекс групової роз'єдності																									0																												
Індекс групової згуртованості	184																																																						

Додаток Б.3

Додаток Б. 3.1

Розподіл курсантів і студентів до експерименту за рівнем спільної діяльності

Стратегії особистісного становлення	Рівень спільної діяльності (кількість осіб)		
	не командна, не орієнтована на інших	командна, орієнтована на «як інші»	командна, орієнтована на «не гірше інших, а по можливості – краще них», лідерська
Гедоністично-егоїстична	10	-	-
Прагматично-утилітарна	5	67	45
Гуманістично-альтруїстична	-	9	17
Кількість осіб, результати дослідження яких відсутніми	2		
Загальна кількість	155		

Примітка. Як свідчать дані табл.Б.3. 1, більш високий статус у колективів пов'язаний з гуманістично-альтруїстичною стратегією особистісного становлення, натомість, як у осіб з прагматично-утилітарною та гедоністично-егоїстичною стратегіями статус нижче ($\rho = 0,652$, $p < 0,01$).

Додаток Б. 3.2

Взаємозв'язок стратегій особистісного становлення і статусу особистості у колективі до

Стратегії особистісного становлення	Статус особистості у колективі				
	Недостатньо авторитетна людина	Поважна у колективі особистість	Впливова людина	Кількість осіб, результати дослідження яких відсутні	Загальна кількість осіб, що прийняли участь у дослідженні
Гедоністично-егоїстична	8	2	-	-	10
Прагматично-утилітарна	49	64	-	-	113
Гуманістично-альтруїстична	2	4	23	1	30
Кількість осіб, результати дослідження яких відсутніми	0	0	2	0	2
Загальна кількість	59	70	25	1	155

Додаток Б. 3.3

**Розподіл курсантів та студентів контрольної групи за рівнем розвитку
особистісного становлення та результатами розвитку особистісної
рефлексії**

№	Статус особистості у колективі	Рівень розвитку особистісної рефлексії					
		Нерефлексивність	Визначальність	Порівняльність	Покладацькість	Сензитивність	Похибка
1.	Недостатньо авторитетна людина	13,6%	20,3%	44,1%	20,3%	-	1,7%
2.	Поважна у колективі особистість	1,4%	38,6%	50,0%	4,3%	2,9%	2,9%
3.	Впливова людина	-	4,0%	12,0%	32,0%	53,0 %	-

Додаток Б. 3.4

Розподіл курсантів та студентів експериментальної підгрупи (n=60) за соціометричним статусом та рівнем розвитку особистісної рефлексії

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Соціометричний статус							
		Лідери		Бажані		Прийняті		Ізольовані	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлексивність свідомості	-	-	-	-	3	5	1	1,7
2.	Поклад. рефлексії	-	-	8	13,3	10	16,7	4	6,7
3.	Порівн. рефлексії	1	1,7	9	15	5	8,3	3	5
4.	Визнач. рефлексії	2	3,3	5	8,3	5	8,3	2	3,3
5.	Гармонійний рівень	-	-	1	1,7	1	1,7	1	1,7

Ціннісне ставлення майбутніх офіцерів до професії

Характеристика ціннісного ставлення	Частота	Відсоток	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
невпевнено-ціннісне	27	17,3	17,4	17,4
невизначено-ціннісне	73	46,8	47,1	64,5
слабковизначено-ціннісне	30	19,2	19,4	83,9
визначено-ціннісне	24	15,4	15,5	99,4
Пропущені значення	1	0,6	0,6	100,0
Всього	155	99,4	100,0	
Відсутні	1	0,6		
Загальна кількість	156	100,0		

Додаток Б. 5

	Частота	Відсоток	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
Біологічно-фізіологічний	17	11,0	11,0	11,0
Соціальний	89	57,4	57,4	68,4
Особистісно-психологічний	47	30,3	30,3	98,7
Пропущені значення	2	1,3	1,3	100,0
Всього	155	100,0	100,0	-

Додаток Б.6

**Результати кореляційного аналізу між інтегративним показником
особистісного становлення та самоактуалізацією**

			Рівень самоактуалі зації	Стратегії особистісного становлення експерименталь- на група до
Коефіцієнт Спірмена	Рівень самоактуаліза ції	Коефіцієнт кореляції	1,000	0,795**
		Знч. (2-сторон)	0,0000	0,000
		Кількість	155	155
	Стратегії особистісного становлення	Коефіцієнт кореляції	0,795**	1,000
		Знч. (2-сторон)	0,000	0,000
		Кількість	155	155
**Кореляція значима на рівні $p < 0,01$				

Кореляції

			Стратегії особистісного становлення експериментальна група після	Форма навчання
Коефіцієнт Спірмена	Стратегії особистісного становлення експериментальна група після	Коефіцієнт корреляції	1,000	0,500**
		Знч. (2-сторон)		0,000
	Форма навчання	Кількість	155	155
		Коефіцієнт корреляції	500**	1,000
		Знч. (2-сторон)	0,000	
		Кількість	155	155

** . Корреляція значима на рівні $p < 0.01$ (2-стороння).

Кореляції

		Вдосконалення	Стратегії особистісного становлення експериментальна група до
Коефіцієнт Вдосконалення Спірмена	Коефіцієнт кореляції	1,000	0,736**
	Знч. (2-сторон)	.	0,000
	Всього	155	155
Стратегії особистісного становлення експериментальна група до	Коефіцієнт кореляції	0,736**	1,000
	Знч. (2-сторон)	0,000	.
	Всього	155	155

** . Корреляция значима на рівні $p < 0.01$ (2-стороння).

Стратегії особистісного становлення експериментальна група до

* Рівень розвитку особистісної рефлексії

		Рівень розвитку особистісної рефлексії						Всього
		Нерефлексивність	Визначальність	Порівняльність	Покладальність	Синтезовність	Пропущені значення	
Стратегії особистісного становлення: експериментальна група до	гедоністично-егоїстична	7	3	0	0	0	0	10
	прагматично-утилітарна	2	37	63	12	0	3	117
	гуманістично-альтруїстична	0	0	1	9	16	0	26
	Пропущені значення	0	0	0	2	0	0	2
Всього		9	40	64	23	16	3	155

**Стратегії особистісного становлення експериментальна група
до * Локус контролю**

		Локус контролю			Всього
		Екстерналь ний	Інтерналь ний	Пропущені значення	
Стратегії особистісного становлення експериментальна група до	гедоністично- егоїстична	9	0	1	10
	прагматично- утилітарна	56	59	2	117
	гуманістично- альтруїстична	5	21	0	26
	Пропущені значення	0	2	0	2
Всього		70	82	3	155

ДОДАТОК В.**Результати факторного аналізу чинників особистісного становлення та їх взаємочореліяція****Додаток В. 1****Роз'яснення загальних відхилень**

Чинники	Обертання квадратів навантажень		
	Власні значення	Варіант-вклад %	Сумарне
1	4,045	28,892	28,892
2	1,961	14,004	42,896
3	1,525	10,891	53,787
4	-	-	-
5	-	-	-
6	-	-	-
7	-	-	-
8	-	-	-
9	-	-	-
10	-	-	-
11	-	-	-
12	-	-	-
13	-	-	-

Результати варімакс - обертання

№ з\п		Фактори		
		1	2	3
1.	Ціннісне ставлення до професії	0,842	-	-
2.	Тип подій	-	-	0,359
3.	Статус особистості у колективі	0,539	-	-
4.	Рівень розвитку особистісної рефлексії	0,749	0,348	-
5.	Самооцінка	-	0,326	-
6.	Локус контролю	0,464	-	-
7.	Рівень само актуалізації	0,806	-	-
8.	Орієнтація на кар'єру	0,810	-	-
9.	Рівень спільної діяльності	-	-	0,786
10.	Конфліктність	-0,372	-	-
11.	Успішність у навчанні		0,902	0,354
12.	Орієнтація на самовдосконалення		0,853	
13.	Громадянськість	0,761		

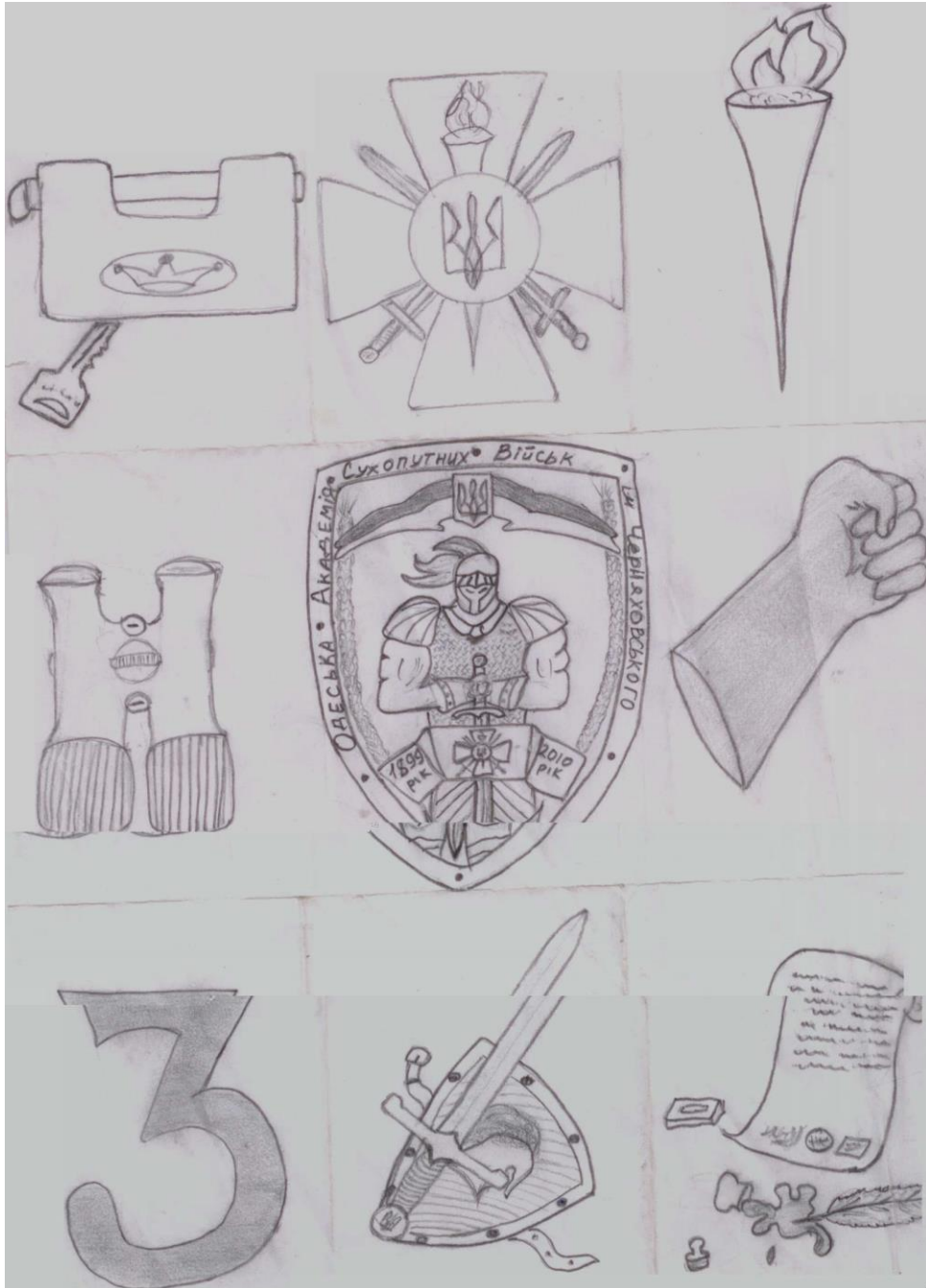

ДОДАТОК Г

Результати використання психомалюнку у дослідженні особистісного становлення майбутніх офіцерів

Додаток Г.1

Приклад психомалюнку «символ життя особистості».

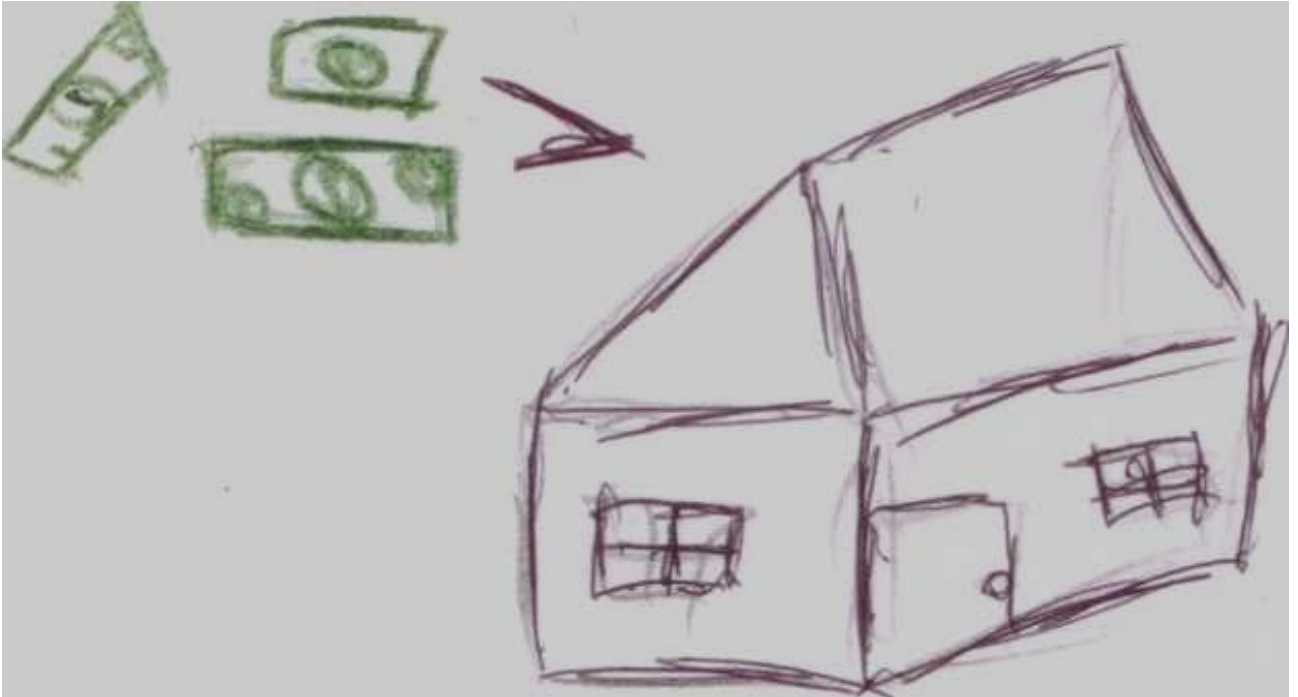
Приклад психомалюнку «цінності життя для предків, мене і нащадків»**Те, за що віддавали життя предки**

Те, за що я здатен віддати своє життя

Додаток Г.2.3

Те, за що буде цінуватися нащадками понад власне життя

Додаток Г.3

Приклад психомалюнку «символ особистісного становлення» курсанта з високим рівнем громадянськості

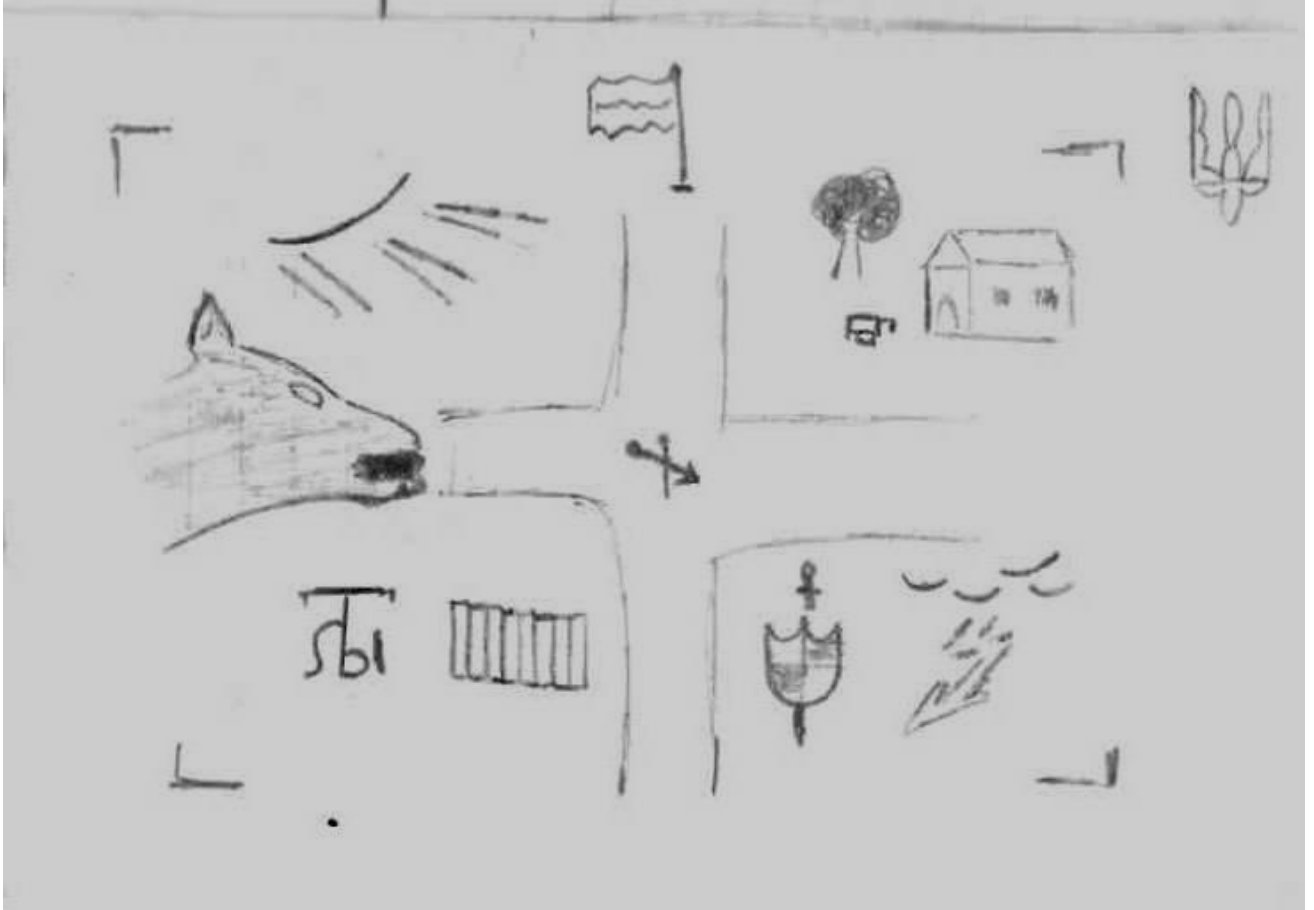

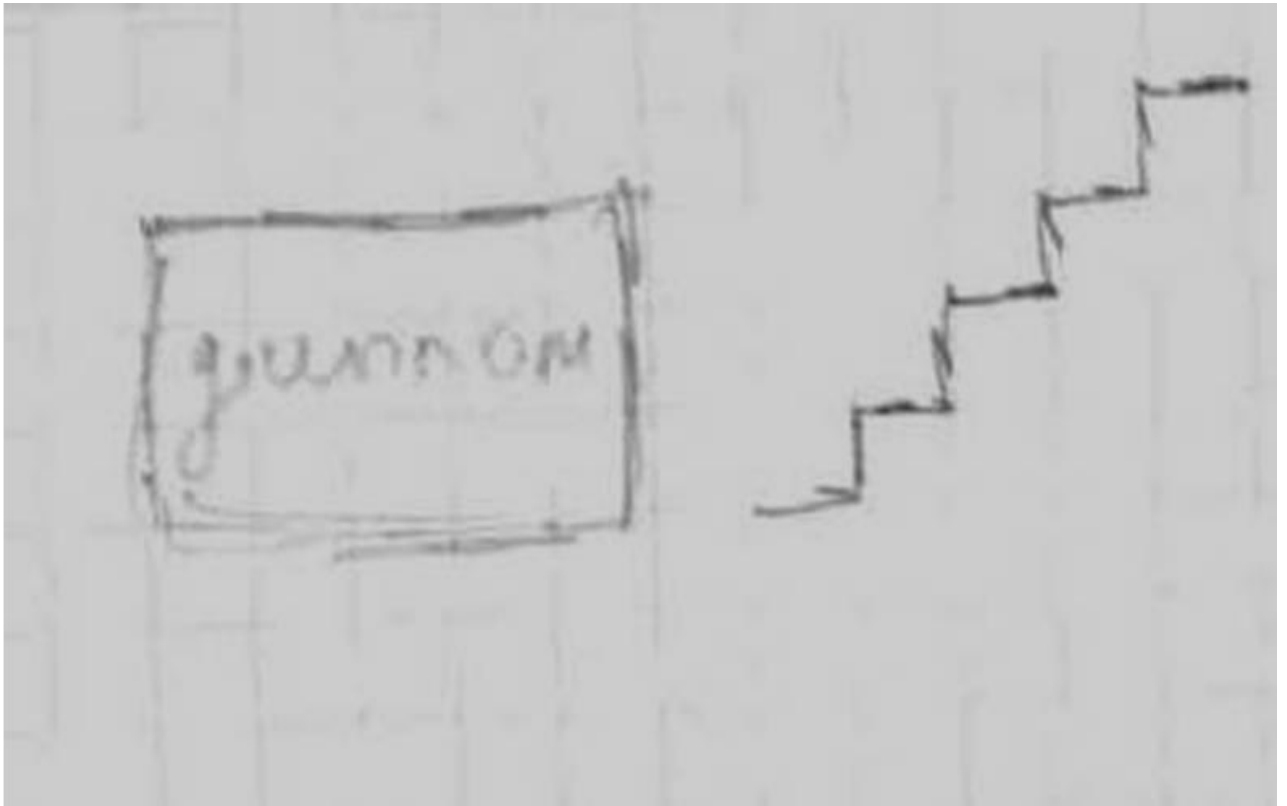
Додаток Г.4

Приклади психомалюнків символу особистісного становлення

Додаток Г.4.1

«Символ особистісного становлення» (центральный фрагмент).

«Символ особистісного становлення» (центральний фрагмент)

Додаток Д.

Програма формування та практичні завдання

Додаток Д. 1

Зміст теоретичної частини програми особистісного становлення

№ п/п	Короткий зміст заняття
1.1.	<p>Філософія гуманістичності у творах національних мислителів – Г. Сковороди, Т. Г. Шевченка, зарубіжних мислителів (Серен Кьєркегор, Карл Ясперс, Мартін Хайдеггер, Жан-Поль Сартр); філософія захисту країни видатних військовослужбовців О. Суворова, М. Кутузова; Г. Жукова та ін. – основи гуманістичної психології.</p> <p>Наукові школи Еріха Фромма, Гордона Олпорта, Карла Роджерса, Віктора Франкла, Ролло Мея та їх роль у побудові власної програми особистісного становлення, концепція самоактуалізації особистості Абрахама Маслоу. Твори сучасних психологів «про особистісне в особистості» (Д. О. Леонт'єв, С. Д. Максименко та ін.).</p>
1.2.	<p>Актуальні проблеми особистісного становлення майбутніх офіцерів. Смислотвірні цінності буття – пізнання і творення. Залежність смислу життя від життєвих тактики і стратегії особистості. Пошук смислу життя. Рефлексія самосвідомості та власної життєтворчості. Відповідальність за захист країни, вірність присязі, стійкість і мужність, дисциплінованість як особистісні якості, що втілюють, що сягають за межі людського життя. Актуалізація смислу власного життя як розгортання процесу професіоналізації. Самостворення як результат самопізнання і осмислення життя.</p>

Продовження Додатку Д.1

№ п/п	Короткий зміст заняття
1. 3.	<p>Система життєвих орієнтацій молоді як фактор життєвого вибору.</p> <p>Насиченість життя як джерело життєвих орієнтацій.</p> <p>Ступінь задоволення особистісним розвитком в минулому.</p> <p>Чинники особистісного становлення майбутніх офіцерів.</p> <p>Усвідомлення здібностей і рис власного характеру у сьогоденні.</p> <p>Цілі життя як основа осмисленості майбутнього.</p>
Всього годин: 6	

**Структура програми сприяння
процесу особистісного становлення**

курсантів та студентів під час професійної підготовки у військовому інституті

Етап	Мета і короткий зміст	Форми і методи	Курс, термін проведення, кількість годин
1. Підготовчий етап	Ознайомлення з правилами участі у проекті та можливостями реалізації його програми; створення атмосфери довіри та саморозкриття, встановлення спільних цілей.	Знайомство з військовими династіями співробітників військового інституту, презентації, краєзнавчі екскурсії,	В кінці першого семестру 2 години

Продовження Додатку Д.2

Етап	Мета і короткий зміст	Форми і методи	Курс, термін проведення, кількість годин
2.Формувальний етап 2.1.Теоретичний модуль	Ознайомлення з основами теорії особистісного розвитку, активізація самопізнання.	Евристичні бесіди, дискусії, вирішення проблемних ситуацій	Перший курс, друге півріччя 6 годин
2.2.Мотиваційно-ціннісна частина	Оптимізація розвитку мотиваційно-ціннісної сфери особистості студентів в умовах військового інституту.	Участь у роботі групи громадянської спрямованості	Другий курс по 5 годин у третьому та четвертому семестрі (10 годин)

Продовження Додатку Д.2

Етап	Мета і короткий зміст	Форми і методи	Курс, термін проведення, кількість годин
2.3. Особистісно-діяльнісна частина	Оптимізація рефлексивного, операціонально-гностичного, емоційно-вольового аспектів особистісного становлення курсантів та студентів в процесі професійної підготовки у військовому інституті.	1. Аналіз творчих робіт «Особистісне становлення-це...». 2. Комплекс психомалюнків «Символ моєї особистості...» 3. Психологічний аналіз навчально-професійних завдань	По п'ять годин до і після військового стажування 10 годин

Продовження Додатку Д.2

Етап	Мета і короткий зміст	Форми і методи	Курс, термін проведення, кількість годин
2.4.Комуникативна частина	Оптимізація соціально-психологічних феноменів особистісного становлення курсантів/студентів в навчальному підрозділі та педагогічному колективі ВВНЗ у процесі професійної підготовки у військовому інституті	Виконання навчально-професійних завдань у формі спільної діяльності в статусі підлеглого та виконуючого обов`язки командира.	10 годин
3.Завершально-контролюючий етап	Перевірка ефективності формувальної роботи.	Тест Дж. Келлі, психомалюнок, експертна оцінка	Випускний курс 2 години
Всього годин:			40 години

Завдання, що сприяють особистісному становленню майбутнього офіцера.**Завдання 1. „Гармонізація ”**

Мета: Розвиток позитивного самосприйняття.

Інструкція учасникам: скласти список слабких сторін, які необхідно розмістити на лівій половині аркуша паперу. На правому боці, навпроти кожного пункту слід вказати позитивні якості, які є продовженням слабких і виникають у зв'язку з ними. Контраргументи необхідно розвернути та обґрунтувати, можна підтвердити прикладами. Приклад: «Я лінуюсь зранку, тому вечірком я готую собі одягу для роботи і абсолютно все, щоб ранком не втрачати зайвий час. Таким чином я організую себе, враховуючи свої особистісні недоліки».

Завдання 2. „Точка опори”.

Мета: розвиток саморегуляції.

Інструкція учасникам:

1. Згадайте, спілкування з ким із соціуму надає Вам можливість втримати внутрішню рівновагу, впевненість у собі і самостійність в тих ситуаціях, коли немає на що (або на кого) покластися.
2. Згадайте, аналогічно, спілкування з ким із ваших рідних надає Вам можливість втримати внутрішню рівновагу, впевненість у собі і самостійність в тих ситуаціях, коли немає на що (або на кого) покластися.
3. Згадайте, аналогічно, спілкування з ким із духовних провідників (народних велетнів духу, літераторів, філософів, воєнноначальників) надає Вам можливість втримати внутрішню рівновагу, впевненість у собі і самостійність в тих ситуаціях, коли немає на що (або на кого) покластися.
4. Зосередьтесь на своїх внутрішніх відчуттях і відчуйте у собі внутрішню опору, відчуйте паріння над проблемною ситуацією як птах над землею, напрямок польоту якого підсвічують ці постаті.

Завдання 3. „Конструктивне ставлення до невдач”.

Мета: аналіз механізмів психологічного захисту.

Інструкція учасникам: Психолог розглядає з групою кілька форм поведінки, спрямованої на уникнення невдачі, пояснює прояви механізмів психологічного захисту у випадку уникнення невдачі, а потім ставить перед групою завдання:

1. Поміркуйте над тим, яким би ви хотіли бачити свого підлеглого військовослужбовця, ввіреного під ваше керівництво: достатньо здібним, але неорганізованим (тобто таким, що боїться поразки і постійно відкладає справу на потім), чи не достатньо здібним, але наполегливим, організованим, який не боїться невдачі.
2. Поміркуйте, чи поразка (невдача) визначається саме відсутністю здібностей. Які інші фактори, – особистісні, на вашу думку, можуть визначити невдачу?
3. Запишіть, що дає вам невдача (її позитивні моменти), чого навчає.
4. Поміркуйте і запишіть, що ви сказали б вашому підлеглому, який зазнав поразки і відчуває розчарування.
5. Запишіть, як би ви спробували втішити, і як надихнути людину на подальшу діяльність.
6. Запишіть, що ви сказали б самому собі у хвилини невдачі і розчарування.
7. Визначте формулу яка допомагає відновити втрачену рівновагу, спонукати на наполегливу діяльність для досягнення мети (Згадайте лозунг А. Макаренка «Не пищать»(рос. мова), летмотив творчості Каверіна «Боротися і шукати, знайти і не поступатися» тощо).

Завдання 4. «Ліквідація страху».

Мета: ознайомлення з техніками подолання страхів, тривог, зайвого хвилювання.

Інструкція: винайти у власному досвіді приклади застережливого і неконструктивного страхів.

1. Наведіть приклади, коли врахування побоювань рятувало життя. Навчіться на прикладі сприймати власний страх як благодатне конструктивне застереження у разі небезпеки життю чи здоров'ю.
2. Наведіть приклади, коли врахування побоювань завадило досягти мети. Навчіться на прикладі сприймати власний страх як неконструктивний бар'єр, що руйнує успіх.
3. Надайте різницю понять «підступний страх» і «страх божий».
4. Надайте бачення характерного для людини емоційного стану, який виникає у неї в типових проблемних питаннях взаємовідносин з іншими.
5. Увага курсантів та студентів акцентується на тому, що дуже важливо для конструктивної активності: 1) навчитися адекватно визначати свої емоції, почуття і настрої; 2) набути навичок і вмінь контролювати й керувати своїми психічними станами; 3) розробити індивідуальну програму корекції неконструктивних емоційних станів.

Співробітництво, прийняття людини колективом і солідарність – допомагають ліквідації страхів.

Завдання 5. „Крок”.

Мета: навчання адекватному вибору через виконання навчально-професійного завдання середньої складності, постановку і досягнення реальної і конкретної цілі.

Інструкція: Сплануйте досягнення певної мети середньої складності. Уявіть, ніби, досягнення цієї мети – сходинка наверх (зазначте проміжок терміну досягнення успіху). Докладіть усіх зусиль для її досягнення, ставте перед собою реальні і конкретні цілі – кроки як ряд шаблів – ряд послідовних проміжних етапів. Похваліть себе за те, якого успіху досягнуто і зробіть собі подарунок за цей успіх, що задовольняє якусь з ваших потреб.

Завдання 6. „Подолання звинувачення”.

Мета: корекція самооцінки, зміна ставлення до себе, розвиток навичок саморозуміння, самопізнання.

Інструкція: 1. Вправа виконується спочатку в парах, а потім з допомогою усього колективу. Один із учасників звинувачує іншого, а інший аналізує, чи є звинувачення об’єктивним, висловлене у конструктивній або неконструктивній формі. Застосовуються різні способи реагування на звинувачування: аргументоване відкидання і пояснення своєї поведінки, а можна визнати помилку і вибачитись.

2. Окрім того, курсанти/студенти знайомляться з візуальною презентацією поняття особистісного становлення, використовують матеріали психомалюнків та тесту Дж. Келлі. Учасникам групи пропонується після самостійного ознайомлення обговорити перспективи роботи над собою.

Завдання 7. „Конструктивне ставлення до недоліків”.

Зверніть увагу на власні недоліки. Запишіть три риси, за які вами могли б знехтувати оточуючі. Потім, кожному учаснику напишіть на аркуші його недоліки. Кожен звіряє, чи включені ці зауваження інших до власного переліку своїх вад.

Ця вправа допомагає відкрито говорити про свої недоліки, усвідомлювати їх та виправляти, а не проводити „страусову” політику. Вона вчить сприймати критику на свою адресу і не ображатися на неї, формує довіру.

Завдання 8. Яка я особистість.

Інструкція: продовжить фразу «Як особистість я не можу без ...; я відчуваю себе особистістю, коли ...»

Заняття 8. „Ефективність”

Мета: усвідомлення ефективних стратегій діяльності

Інструкція учасникам:

1. Проаналізуйте, які ваші особистісні якості допомагають Вам досягти успіху діяльності у діловій сфері. Які особистісні зміни спричиняє подібна поведінка?
2. Покажіть пагубний вплив на власну поведінку мотиву уникнення невдач. Які особистісні зміни спричиняє подібна поведінка?
3. Проаналізуйте загальні стратегії підвищення особистісної ефективності при виконанні діяльності.

Заняття 9. Ефективність.

Мета: розвиток внутрішньої мотивації навчально-професійної та службової діяльності.

Інструкція учасникам: проаналізуйте, який вид діяльності, характерний для вашого життя у військовому інституті Вам імпонує.

1. Проаналізуйте, в яких сферах життя у військовому інституті можна відчувати задоволення від цієї діяльності. Позитивні емоції від процесу діяльності сприяють розвитку у курсантів та студентів внутрішньої мотивації

Завдання 10. Стратегія і тактика життя.

Мета: формування мотивації досягнення та почуття компетентності.

Інструкція учасникам:

1. Визначтесь, яким (ким) Ви хочете себе бачити через п'ять років.
При цьому важливо, щоб ваша тактична мета узгоджувалась з життєвою стратегією-перспективною лінією розвитку.
2. Сформулюйте чітко та лаконічно та письмово складіть «Ваш п'ятирічний план».
3. Перевірте реальність обраного плану. Для цього проаналізуйте ваші інтереси, здібності, схильності та об'єктивні обставини життя. Визначте, який період у добі (окресліть коло і заштрихуйте в ньому фрагмент терміну конструктивної діяльності (коло – 24 години доби), що має спрацювати на реалізацію вашої головної мети. Проаналізуйте, які види діяльності є для Вас цікавими і чи спрацьовує діяльність, яка викликає Ваш інтерес, на реалізацію вашої мети.

4. Повторюйте про себе формулювання вашої мети у вечірніх і ранкових «молитвах» (перед сном, коли аналізуєте день, що проминув, чи все Ви зробили правильно і ранковим, коли передбачаєте дії дня, що наступає).

Завдання 11. «Переможець».

Мета: посилення у студентів/курсантів почуття впевненості у досягненні поставлених цілей.

Інструкція учасникам:

1. Проаналізуйте події вашого власного життя, коли ваші переваги, здібності, навички, риси характеру допомогли Вам досягнути мети.
2. Намалюйте Ваш родовий герб у його психологічному значенні та пропишіть власний девіз, який би допомагав Вам у переломні періоди вашої долі.
3. Оформіть герб з девізом (психомалюнок) естетично як смисловий центр дому. Поцікавтесь, чи існує реальний герб вашого роду відповідно правил геральдики.

Завдання 12. «Спадкоємець роду»

Мета: успадкування ціннісних орієнтацій роду.

Інструкція учасникам: Проаналізуйте діяльність представників Вашого роду, спрямовану на захист країни (провідні риси характеру, поведінка в екстремальних ситуаціях, обрана професія – у лінії позитивних досягнень та у лінії негативного розгортання).

Завдання 13. «Спадкоємність у професійній сфері»

Мета: посилення у курсантів та студентів орієнтації на моральний ідеал та професійний еталон.

Інструкція учасникам:

1. Поспілкуйтеся мислено з кращими знаними у світі представниками вашої професії, як з живими нашими сучасниками. Намагайтеся подумки віддати їм шану, хвалу і почесні. Прагніть ставитись до них з повагою і уявіть, як б поради Вам у проблемних для Вас питаннях надав обраний персонаж, якщо Ви попросили

його розкрити Вам таємниці вашого спільного фаху й дати Вам знання та життєві поради.

2. Мислено подякуйте воєначальникам та вченим, дослідників, які відкрили таємниці вашої професії (наведіть приклади таких воєначальників).

3. Уявіть відповідь О. В. Суворова на професійне питання, яке Вас хвилює. Якщо Ви відчуваєте важкість цього питання, ознайомтесь з провідним твором О. В. Суворова «Наука перемагати», з його біографією та особистісними характеристиками, зокрема відтвореними в книзі М.Г.Жукової «Твой Суворовъ Азм есть».

4. Ознайомтесь з працею М. Г. Жукової «Маршал Жуков – мій батько» [86] і зробіть висновок про необхідність «канонізуючого» ставлення до вивчення спадщини видатних військовослужбовців як професійного еталону.

Завдання 14. «Спадкоємність»

Мета: посилення у курсантів та студентів орієнтації на громадянський ідеал захисту країни.

Інструкція учасникам: знайдіть серед відомих Вам постатей, які зробили значний внесок в історію України осіб, які можуть бути прикладом служіння країні.

1. Проаналізуйте біографію та долю Т. Г. Шевченко і надайте характеристику його як захисника країни і характеристику соціальних подій, свідком яких він був.

2. Проаналізуйте, які фактори життя у різні вікові періоди сприяють розвитку прагнення людини до праці і служіння на благо своєї країни.

3. Проаналізуйте портрети та автопортрети Т. Г. Шевченко і зробіть припущення, які риси характеру мав Т. Г. Шевченко [281].

Завдання 15. Образи конструювання майбутнього з минулого і сьогодення.

Мета: розвиток предметного опосередкування бажаного майбутнього.

Інструкція учасникам:

1. Проаналізуйте, які краєвиди надихають на Вас силу життєвої перспективи. Зробіть фото цих ландшафтів.
2. Визначте, які символи вашого краю знаменують Вашу приналежність до Малої Батьківщини (в Одесі, наприклад, маяк, центральний фасад Військового інституту ОНПУ, нині – Військова академія, оперний театр).
3. Визначте, які пам'ятні речі сім'ї та роду Ви б помістили у свій родовий музей (ваших предків, свої).

Завдання 16. Ялинка.

Мета: посилення у курсантів та студентів усвідомлення значущості досягнутого.

Інструкція учасникам:

1. Уявіть новорічну ялинку, на якій були б іграшки з позначенням головної події року.
2. Опишіть цю подію, представте і намалюйте, який вигляд вона матиме.
3. Обміркуйте головні події наступного святкування нового року.

Завдання 17. Молитва

Мета: формування у курсантів та студентів мотивації навчання та служби.

Інструкція учасникам: познайомтесь з текстом православної молитви перед навчанням і після навчання. Якщо Ви православна людина, зверніть увагу на цю молитву у вашій молитовній практиці. Якщо Ви іншої конфесії, знайдіть схоже звернення до Бога у Вашій конфесії. Якщо Ви людина, що не має відношення до будь-якої конфесії, зверніть увагу на мотивацію навчання, що є змістом молитви. Згадайте, що цінність людини як особистості визначається і тим, за що вона молиться і що просить у Бога.

Завдання 18. «Призначення»

Мета: формувати у курсантів та студентів усвідомлення ставлення до професії як до призначення.

1. Проаналізуйте власну виключність, унікальність у зв'язку з тим, що саме Ви можете зробити у професії, завдяки тим обставинам життя, які склалися саме у Вас.
2. Покажіть виключність вашої професії і її особливе значення для суспільства, для Вашої особистості. Знайдіть причини інтересу і захопленість обраною професією.
3. Проаналізуйте, що є предметом ваших споглядань у зв'язку з професією, чим Ви милуєтесь, що Вас радує і де ваше втручання є зайвим (ранкове підняття державного прапора перед строем тощо).

Завдання 19. „Моделювання сценаріїв кар'єрного росту”

Мета: формування мотивації особистісної причинності.

Інструкція учасникам: „Намалюйте” в уяві прогноз бажаних професійних досягнень в малюнках, зміст яких наповнений сценаріями майбутнього життя, в яких ви демонструєте способи досягнення ваших прагнень.

1. Уявіть святкові зібрання на честь вашого призначення на бажану військову посаду. Уявіть, які вітання там були сказані і які якості вашого характеру при цьому підкреслювали гості. Автор сценарію може вибрати собі добровольців – помічників і в ігровій формі продемонструвати змодельовані сценарії святкування видатної події у вашому житті.
2. Проаналізуйте книгу Ф. Зімбардо [90] в її практичних рекомендаціях по осмисленню власного життєвого шляху.

Додаток Ж

Результати дослідження ефективності розвивальних впливів

Додаток Ж. 1

Розподіл юнаків контрольної та експериментальної підгруп за рівнем розвитку особистісної рефлексії після

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Контрольна підгрупа (n=60)		Експериментальна підгрупа (n=60)	
		Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлексивність свідомості	3	5	1	1,7
2.	Покладальність рефлексії	17	28,3	12	20
3.	Порівняльність рефлексії	21	35	23	38,3
4.	Визначальність рефлексії	16	26,7	18	30
5.	Синтезовість рефлексії	3	5	6	10

**Розподіл юнаків контрольних груп за рівнем особистісної рефлексії та
здатності до спільної діяльності після**

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Розвиток спільної діяльності					
		Високий (командний)		Середній		Низький	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлексивність свідомості	-	-	1	1,7	2	3,3
2.	Покладальність рефлексії	2	3,3	7	11,7	8	13,3
3.	Порівняльність рефлексії	3	5	11	18,3	8	13,3
4.	Визначальність рефлексії	3	5	9	15	4	6,7
5.	Сензитивність рефлексії	-	-	2	3,3	1	1,7

Розподіл юнаків експериментальних груп за рівнем розвитку особистісної рефлексії та здатності до спільної діяльності по завершенню формуючих заходів

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Розвиток спільної діяльності					
		Високий (командний)		Середній		Низький	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлексивність свідомості	-	-	-	-	1	1,7
2.	Покладальність рефлексії	3	5	6	10	3	5
3.	Порівняльність рефлексії	7	11,7	11	18,3	5	8,3
4.	Визначальність рефлексії	5	8,3	9	15	4	6,7
5.	Синтезовість рефлексії	3	5	2	3,3	1	1,7

Розподіл юнаків контрольних груп за рівнем розвитку особистісної рефлексії та результатами соціометричного дослідження після

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Соціометричний статус							
		Лідери		Бажані		Прийняті		Ізольовані	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлект. свідомості	-	-	-	-	2	3,3	1	1,7
2.	Поклад. рефлексії	1	1,7	9	15	8	13,3	3	5
3.	Порівн. рефлексії	1	1,7	10	16,7	8	13,3	2	3,3
4.	Визнач. рефлексії	1	1,7	5	8,3	8	13,3	2	3,3
5.	Синтез. рефлексії	-	-	-	-	2	3,3	1	1,7

Розподіл юнаків експериментальн підгрупи за рівнем розвитку особистісної рефлексії та результатами соціометричного дослідження після

№	Рівні особистісної рефлексії	Соціометричний статус							
		Лідери		Бажані		Прийняті		Ізольовані	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Нерефлект. свідомості	-	-	-	-	1	1,7	-	-
2.	Поклад. рефлексії	-	-	4	6,7	7	11,7	1	1,7
3.	Порівн. рефлексії	1	1,7	11	18,3	10	16,7	1	1,7
4.	Визнач. рефлексії	2	3,3	5	8,3	8	13,3	2	3,3
5.	Синтез. рефлексії	1	1,7	1	1,7	4	6,7	-	-

Вибір (у відсотках) юнаками контрольної та експериментальної вибірок індивідуалістичних і соціальних рис у процесі самоопису залежно від рівня розвитку особистісної рефлексії по завершенню формуючих заходів.

№	Рівні розвитку особистісної рефлексії	Контр. гр.		Експ. гр.	
		Індивід.	Соц.	Індивід	Соц.
1.	Нерефлексивність свідомості	3	97	5	95
2.	Покладальність рефлексії	18	72	22	78
3.	Порівняльність рефлексії	34	66	38	62
4.	Визначальність рефлексії	61	39	72	28
5.	Синтезовість рефлексії	80	20	90	10

Стратегії особистісного становлення в контрольній та експериментальній групі до

Стратегії	Середня частота	Процент	Кумулятивний процент
гедоністично-егоїстична	10	6,5	6,5
прагматично-утилітарна	114	73,5	80,0
гуманістично-альтруїстична	31	20,0	100,0
Всього	155	100,0	-

Додаток Ж. 7

	Частота	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
гедоністично-егоїстична	10	6,5	6,5	6,5
прагматично-утилітарна	117	75,5	75,5	81,9
гуманістично-альтруїстична	26	16,8	16,8	98,7
Пропущенные знач	2	1,3	1,3	100,0
Всього	155	100,0	100,0	-

Стратегії особистісного становлення контрольна група після

		Частота	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
Валідні	Гедоністично- егоїстичний	5	3,2	3,2	3,2
	прагматично- утилітарна	93	60,0	60,0	63,2
	Гуманістично- альтруїстичний	55	35,5	35,5	98,7
	Пропущені значення	1	0,6	0,6	100,0
	Всього	155	100,0	100,0	-

Стратегії особистісного становлення експериментальна група після

		Частоти	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
Валідні	прагматично- утилітарна	45	29,0	29,0	29,0
	гуманістично- альтруїстична	110	71,0	71,0	100,0
	Всього	155	100,0	100,0	-

**Стратегії особистісного становлення в контрольній та експериментальній
групі після спрямованої розвивальної роботи**

**Розрахунок критерію знаків відносно експериментальної і контрольної групи
до здійснення сприяння особистісному становленню**

Частота

		Всього
Стратегії особистісного становлення експериментальна група до - Стратегії особистісного становлення контрольна група до	Негативна різниця ^a	13
	Позитивна різниця ^b	12
	З'язки ^c	130
	Всього	155

a. Стратегії особистісного становлення експериментальна група до < Стратегії особистісного становлення контрольна група до

b. Стратегії особистісного становлення експериментальна група до > Стратегії особистісного становлення контрольна

c. Стратегії особистісного становлення експериментальна група до = Стратегії особистісного становлення контрольна група до

Розрахунок критерія знаків відносно контрольної групи до і після

		Всього
Стратегії особистісного становлення контрольна група після - Стратегії особистісного становлення контрольна група до	Негативна різниця ^a	1
	Позитивна різниця ^b	34
	Зв'язки ^c	120
	Всього	155

a. Стратегії особистісного становлення контрольна група після < Стратегії особистісного становлення контрольна група до

b. Стратегії особистісного становлення контрольна група після > Стратегії особистісного становлення контрольна група до

c. Стратегії особистісного становлення контрольна група після = Стратегії особистісного становлення контрольна група до

Розрахунок критерія знаків відносно експериментальної групи до і після

Частоти

		Всього
Стратегії особистісного становлення експериментальна група після -	Негативна різниця ^a	0
Стратегії особистісного становлення експериментальна група до	Позитивна різниця ^b	94
	Зв'язки ^c	61
	Всього	155

a. Стратегії особистісного становлення експериментальна група після < Стратегії особистісного становлення експериментальна група до

b. Стратегії особистісного становлення експериментальна група після > Стратегії особистісного становлення експериментальна група до

c. Стратегії особистісного становлення експериментальна група після = Стратегії особистісного становлення експериментальна група до

**Психологічна модель провідних чинників особистісного становлення
майбутнього офіцера**

<p>Особистісне становлення майбутнього офіцера – процес змінюваності курсанта на етапі професійної підготовки в ході досягнення соціальної зрілості, розвитку позиції «Я-у-Світі» та життєвої компетентності, що виявляє себе особистісною ідентифікацією з військовою службою у перспективі життєвого шляху.</p>	
<p>Психологічні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера</p>	
<p>Внутрішні</p>	<p>Зовнішні</p>
<p>Вихідні: очікування від навчання; зміст потреб, мотивів; характер ціннісного ставлення до обраної спеціальності та до виконання навчальних завдань.</p> <p>Актуалізовані: спрямованість особистості на захист країни; розвиток рефлексії, інтернального локусу контролю, реалістичної Я-концепції, життєвої перспективи, сумлінності, дисциплінованості та інших професійно-важливих якостей.</p>	<p>Організаційно-педагогічні: курс навчання як етап становлення майбутнього фахівця; форма навчання (підготовки офіцерів запасу або курсантська); професійна спрямованість навчальної діяльності.</p> <p>Макро-соціально-психологічні: статус воїна в історії народу та престиж офіцера у сучасному суспільстві;</p> <p>Мікро-соціально-психологічні: характер взаємовідносин у колективі товаришів та педагогів; командний характер спільної діяльності тощо.</p>
<p align="center">Етапи навчання та психологічні механізми особистісного становлення майбутнього офіцера</p>	
<p>Початковий етап підготовки у ВВНЗ</p>	<p>Едність механізмів адаптації та індивідуалізації тощо</p>
<p>Основний</p>	<p>1) споглядання мікросередовища військового містечка, його виховуючих і культурно-історичних пам'яток;</p>

етап підготовки у ВВНЗ	<p>2) механізм відображеної суб`єктності як форми ідеального прояву однієї людини в житті іншої (при актуалізації соціального інституту наставництва);</p> <p>3) механізми загальноособистісної диференціації та ідентифікації;</p> <p>4) громадянська та професійна ідентифікація;</p> <p>5) символізація зв`язку власного життя з життям своєї країни при осмисленні власного життєвого шляху;</p> <p>6) оптимізація емоційно-вольового компонента при виконання навчальних завдань.</p>
Завершальний етап підготовки у ВВНЗ	<p>1) розвиток психологічної спостережливості;</p> <p>2)самоаналіз результатів особистісного удосконалення та виконання навчальної діяльності професійного спрямування;</p> <p>3) оптимізація власного особистісного розвитку у зв`язку зі спрямованістю на захист країни;</p> <p>4) рефлексія;</p> <p>5) самопроектування.</p>

Компоненти особистісного удосконалення та новоутворення

когнітивний	мотиваційний	емоційний	поведінковий
опанування психологічними знаннями щодо особистісного становлення; самототожність та життєва перспектива з чітким уявлення про Я в єдності минулого-теперішнього-майбутнього; Я-концепція воїна-офіцера-захисника країни.	позиція захисника країни як громадянина і офіцера (професійна і громадянська); впевнено-ціннісне ставлення до обраної професії; громадянсько-ціннісне ставлення до виконання навчально-професійних завдань; внутрішньо-незалежне ставлення до членів колективу.	почуття патріотизму і громадянськості; обов`язку перед Батьківщиною, вдячності батькам, наставникам, товаришам; почуття військового братерства і належності до офіцерства як елітарному осередку честі та гідності країни.	стратегія поведінки, діяння та вчинки, що керуються громадянською метою захисту країни, орієнтацією на сумлінну службу.